

T.C
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
OSMANLI KADIN MODERNLEŞMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma KURT

İstanbul
Ocak - 2020

T.C
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
OSMANLI KADIN MODERNLEŞMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma KURT

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN

İstanbul
Ocak - 2020

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN

.....

Üye Prof. Dr. Fehmi YILMAZ

.....

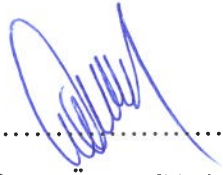
Üye Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ORAL

.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.....

Prof. Dr. Ömer ÇAHA
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Kadın Modernleşmesi” adlı çalışmamın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Fatma Kurt

ÖNSÖZ

Öncelikle, tecrübelerini paylaşan tez danışmanı Hocam Prof. Dr. Mehmet Mehdi İlhan'a teşekkür ederim.

Araştırmam sürecinde, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi'ne, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Kütüphanesi, KEKBM Kadın Eserleri Kütüphanesi'ne; tez yazımım sürecinde destek ve anlayışını hiç eksik etmeyen değerli aileme teşekkür ediyorum.

Fatma Kurt

İstanbul-2020

ÖZET
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E
OSMANLI KADIN MODERNLEŞMESİ

Fatma KURT

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN

Ocak, 2020 - 192 Sayfa

Modernleşme kavramı dünya tarihini anlamak için anahtar kavramlardan biridir. Osmanlı'daki modernleşme adımları planlı olarak Tanzimat'la atılır ve Meşrutiyet'le devam eder. Fakat edebiyatta ve gündelik hayatta modernleşmenin öznesi olarak kadın yer alır. Yapılan birçok çalışma Tanzimat'ın ve Meşrutiyet'in toplumsal sonuçlarını irdelemiştir. Ancak Osmanlı kadınlarının moderniteyle olan etkileşimleri yeterli seviyede araştırılmamıştır. Osmanlı kadın aydınları on dokuzuncu yüzyıldan itibaren modernleşme hareketlerini kendilerine özgü bir yorumla ifade etmiştir. Yenileşme sürecinde yalnızca bir dinamik ve dönem üzerinden yapılan kadın modernleşme izahatları bütüncül bir bakış için yeterli değildir. Bu çalışma Osmanlı'da Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadın modernleşmesinin edebi, sosyal ve siyasi dinamiklerini ve bu dinamiklerin sürece etkilerini araştırır. Osmanlı kadın modernleşmesine kadın yazarlarıyla yön veren Aile, Hanımlara Mahsus Gazete, Kadın, Kadınlar Dünyası, Türk Kadını gibi dönemin modernleşmesine yön veren kadın dergilerinde dönemin kadınlık fikri ile ilgili makaleleri incelenecektir. Şinasi, Namık Kemal, Şemseddin Sami, Sami Paşazade Sezai, Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım gibi, kadınların modernleşmesinde katkıda buldukları eserlerle dönemin evlilik, kadın, aile gibi belli başlı sosyal konularında da yazılan belli başlı edebi metinler kadın modernleşmesine etkileri perspektifinden çözümlenecektir. Kadın modernleşmesine zemin hazırlayan Tanzimat'ı hazırlayan süreçten kadınlık bahsinin ilk kez bahsedildiği kitap olan Muhaverat-ı Hikemiyye'nin yayımlanmasına kadar geçen süreyi Osmanlı modernleşmesi bölümünde, Muhaverat-ı Hikemiyye'nin yayımlandığı tarihten Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süreyi Osmanlı kadın modernleşmesi olarak iki ana bölümde incelenecektir. Osmanlı Kadın modernleşmesini, edebiyatın etkisi, eğitimde yapılan reformların etkisi, kadınların

sahibi oldukları yahut yazdıkları gazete ve dergilerin modernleşmeye etkisi Osmanlı kadın modernleşmesinde eğitim, aile, edebiyat, basın, çalışma hayatı, cemiyetler ve kadın hareketi olarak sekiz alt başlıkta detaylandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Modernleşmesi, Osmanlı Kadını, Osmanlı Kadın Hareketi, Edebiyat, Gazete, Darülmuallimatlar, Cemiyet

ABSTRACT
FROM TANZİMAT TO REPUBLIC
OTTOMAN WOMEN MODERNIZATION

Fatma KURT

Master, History and Civilization Studies

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN

January, 2020- 192 Pages

The concept of modernization is one of the key concepts to understand world history. The steps of modernization in the Ottoman are taken during the Tanzimat and continued by the Constitutional Monarchy. But in literature and everyday life, women are the subject of modernization. Many studies have examined the social consequences of Tanzimat and Constitutional period. However, the interactions of Ottoman women with modernity have not been examined on an adequate level. Ottoman women intellectuals, who were following up the modernization movements simultaneously with the rest of the world, had interpreted modernization in their own unique way. It is therefore essential to examine the important changes of this important century from the aspect of women's world. The interaction between modernization of women and this modern women's giving direction to that era, requires reviewing. Explaining the women's modernization during the reform process by focusing either on just a single variable or a specific period does not present a holistic view. This study investigates the literary, social and political variables of women's modernization from the Tanzimat in the Ottoman Empire to the Republic period as well as the effects of these variables on the process. It examines the women's modernization in four major topics; the influence of literature, the effect of reforms in education, the effect of the newspapers and magazines, in which women are either proprietors or writers, on modernization and the Ottoman women's movement initiated by women. Ottoman women's modernization has developed under these four variables and has demonstrated the greatest changes in these four variables. This work covers the period from the Tanzimat to the declaration of the Republic and tries to explain with examples, the Ottoman women's steps of 'modernization' in these variables.

Key Words: Ottoman Modernization, Ottoman Women, Education, Literature, Press, Darülmuallimat, Community

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK.....	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	ivv
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
İKİNCİ BÖLÜM.....	4
2. OSMANLI MODERNLEŞMESİ.....	4
2.1 Modernleşme Kavramı	5
2.2.Osmanlı Modernleşmesinin Değişkenleri	8
2.2.1.Elçiler.....	9
2.2.2.Tercüme Odası	14
2.2.3.Gazeteler	15
2.2.4. Fransız İhtilali ve Osmanlı.....	17
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	22
3.TANZİMAT DÖNEMİ.....	22
3.1. Tanzimat Öncesinde Eğitim.....	22
3.2.Tanzimat Dönemi Modernleşme.....	26
3.3. Islahat Fermanı	29
3.4. Osmanlıcılık.....	30
3.5 Tanzimat Dönemi Eğitim	31
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	36
4.MODERNLEŞME VE BASIN.....	36
BEŞİNCİ BÖLÜM	42
5. MODERNLEŞME VE EDEBİYAT	42
ALTINCI BÖLÜM	47
6. SON DÖNEM OSMANLI AYDINLARININ MEDENİYET-BATI VE DİN ALGISI	47
6.1.Sentez Fikri.....	57
YEDİNCİ BÖLÜM	59
7. II. ABDÜLHAMİD DEVRİ VE MODERNLEŞME.....	59
7.2. Jön Türkler.....	63
7.3. II. Meşrutiyet.....	64
SEKİZİNCİ BÖLÜM	65
8.OSMANLI KADIN MODERNLEŞMESİ	65
8.1 Kadın Modernleşmesine Doğru	65
8.2.Osmanlı Ailesi ve Kadın	70
8.3.Kadın Modernleşmesinde Eğitimin Önemi	75
8.4.Kadınlık Vazifeleri ve Hakları ile İlgili Görüşler.....	85

DOKUZUNCU BÖLÜM	91
9. KADIN MODERNLEŞMESİ: EDEBİYAT VE BASIN	91
9.1. Muhaverat-ı Hikemiyye 1859	93
9.2. Şair Evlenmesi, İbrahim Şinasi, 1860	95
9.3. Taaşuk-ı Talat ve Fitnat, Şemsettin Sami, 1873	96
9.4. İntibah, Namık Kemal, 1876.....	99
9.5. Kadınlar, Şemsettin Sami, 1879.....	101
9.6. Henüz 17 Yaşında / 1881	106
9.7. Aile Dergisi, 1880.....	110
9.8. Sergüzeşt, Samipaşazade Sezai, 1889	111
9.9. Nisvan-ı İslam / Fatma Aliye 1892	112
9.10. Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan, Fatma Aliye 1899-1901	115
9.11. Muhadarat, Fatma Aliye Hanım, 1892.....	117
9.12. Taaddüd-i Zevcat, Fatma Aliye - Mahmud Esad, 1898	120
9.13. Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1906)	123
9.14. Kadın (1908-1909).....	136
9.15. Kadınlar Dünyası 1913-1921	142
9.16. Türk Kadını 1918-1919.....	147
ONUNCU BÖLÜM	151
10. KADINLAR VE CEMİYET FAALİYETLERİ	151
ON BİRİNCİ BÖLÜM	156
11. OSMANLI KADINLARI VE ÇALIŞMA HAYATI	156
ON İKİNCİ BÖLÜM	160
12. OSMANLI HAREKET-İ NİSVANI	160
SONUÇ	164
KAYNAKÇA	169

BİRİNCİ BÖLÜM

1.GİRİŞ

Aydınlanma düşüncesinin Avrupa’da etkili olmasıyla geleneğin sorgulanmaya başlamasıyla edebiyat, sanat, ekonomi ve siyaset alanında yaşanan köklü değişimler Osmanlı için de kaçınılmaz olduğunda toplumun tüm kurumlarının değişimi için de bir yeni süreç başlar. Fakat bu sürecin Tanzimat’a kadar belirlenmiş bir planı yok gibidir. Yenileşme askeri alandaki yetersizlikleri tamamlamak adına askeri kurumların ve eğitim müesseselerinin modernizasyonu ile sınırlıdır.

Ancak Tanzimat’la Osmanlı toplumu birlikte dış müdahalelerin de baskısıyla alınan kararlarla toplumun tüm tabakalarında hissedilecek bir yenileşme dönemine girer. Bu yenileşmenin Batılılaşmaya evrildiği dönemde Osmanlı kadınları için de modernleşme süreci başlar.

Osmanlı toplumu için *Lale Devri*’ne kadar geri gidilebilecek bir modernleşme sürecinden bahsedilebilirse de kurumsal anlamda değişiklik ve yoğun zihinsel dönüşüm Tanzimat’la birlikte başlar. Resmi adımlardan sivil girişimlere kadar uzanan eğitim serüveninde Avrupa ile kurulan ilişkiler, Avrupa’ya gönderilen elçiler, öğrenciler, ilk Avrupai tarzda eğitim veren okullar ve buralardan mezun olan öğrenciler onların devlet anlayışı ve topluma bakışları, okudukları ve etkilendikleri Batılı aydınlar ve düşünceleri Osmanlı’ya uyarlanan edebi türler, yaygın eğitim aracı olarak işlevselleştirilen gazeteler, Avrupai bir tarzda yaşayan azınlıkların etkisi gibi çok fazla başlıkta değerlendirilebilecek Osmanlı modernleşmesi için bir zihniyet dönüşümünün kronolojisi izah edilmeye muhtaçtır.

1.1.Problem

Osmanlı kadınları harem ve gizlilik gibi manipülasyonlara uygun bir zeminde tartışılması yanlış ve eksik bilgilerle yapılan değerlendirmeler Osmanlı kadınlarının karanlık bir çağda yaşıyor oldukları algısını pekiştirmiş ve kadınların eğitim, çalışma hayatı ve siyasal haklar için yürüttükleri toplumsal mücadeleler ya görülmemiş yahut araştırmanın zorluğu sebebiyle ilgisiz bırakılmış bir alandır. Cariyelik, çok eşlilik gibi konu başlıklarıyla değerlendirilmeye çalışılan kadınlarla, saray ve çevresindeki entrikalarıyla bilimsel olmayan evhamlara ilham olan kadınların hayatlarından

mütevellit imtiyazlı kadın örneklerinin arasında bir yerlerde duran Osmanlı kadını; eğitimi, çalışma hakkı ve seçme-seçilme hakkı gibi haklar için mücadele etmiştir fakat Osmanlı modernleşmesinin birkaç cümleyle geçirilen mücadele süreci oryantalist ve ideolojik ön kabullerin gölgesinde kalarak görülmemekte ve kadınların modernizme ve yenileşmeye, kendi hürriyetlerine olan katkıları yok sayılmaya devam etmektedir.

1.2.Amaç

Araştırma şu sorulara cevap arar:

- Osmanlı modernleşmesinde kadın modernleşmesi ana başlığındaki sürecin kronolojisi doğrusal bir zeminde mi ilerlemektedir?
- Osmanlı modernleşmesi tüm dünyada yankı uyandırmış kadın hareketinden bağımsız mıdır?
- Modernleşme devam ederken yeni bir kadınlık mefkûresinden söz etmek mümkün müdür?
- Kadınlar bu mefkûrenin öznesi midirler?
- Kadınlık mefkûresi kurgulanırken alınan referanslar nelerdir?
- Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen sürede kadın hareketi için atılan resmi ve gayr-ı resmi adımlar nelerdir?
- Kadınlar modernleşme için hangi adımları atmışlardır?

1.3.Yöntem

Bu tezde, Osmanlı modernleşmesi konusunda geliştirilen teorilerin zemininde yeni bir medeniyete geçişin pratiğini aktaran çalışmalar rehber kabul edilmiş, Türk edebiyatının önemli kalemlerinin 19. yüzyılda kadınlar için yayımladıkları eserleri ve kadınların basın yoluyla ifade ettikleri modernizm ve gelenek tartışmalarını aktardıkları metinler üzerinde çözümleme tekniğiyle yeniden yorumlanmıştır. Dönemin siyasete, sosyal hayata yön veren ruhu metinlerin çözümlemesi yapılarak, modernleşmenin devlet ve sosyal kurumlar arasındaki dolaylı ve dolaysız etkiyi kadın hareketine katkıları yönünden incelenmiştir.

Aile, Hanımlara Mahsus Gazete, Kadın, Kadınlar Dünyası, Türk Kadını gibi dönemin önemli kadın dergilerinde yayımlanan ve belli başlı makaleler, gelenek ve

modernite tartışmalarına farklı yaklaşımların aktarıldığı metinler çözümlenmiştir. Birincil kaynaklarda dönemin diline uygun ve imlasına müdahale edilmemiş, Latin harfli metinler kullanılmıştır. İkincil kaynaklarda Osmanlı modernizmini çalışmış Bernard Lewis'in Modern Türkiye'nin Doğuşu; Şerif Mardin'in Türk Modernleşmesi; Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma; Kemal Karpat'ın Osmanlı Modernleşmesi, kitapları modernleşmenin dinamiklerini farklı bakış açılarıyla verdikleri izahla yeniden tetkik edildi.

1.4.Araştırmanın Önemi

Bu çalışma bütüncül bir bakışla Osmanlı kadınının modernleşmesine tarih, edebiyat ve sosyoloji perspektifinden bakmayı hedefler. Osmanlı kadınının zihniyet dönüşümünü edebiyat, eğitim, basın, çalışma hayatı ve cemiyet faaliyetleri kapsamında irdeler. Cumhuriyet'e uzanan süreçte Osmanlı kadınlarının Avrupa'daki kadın hareketinde sürdürülen mücadele gibi kendi yollarında yürüttükleri kendilerine has modernleşmesinin kronolojisini ve felsefesini aktarmaya çalışır.

Edebiyat, toplumsal değişimleri anlamak için elverişli bir rehber niteliğindedir ancak kadın çalışmalarında bu konu yeterince çalışılmamıştır. Araştırmanın kapsamını aşmayacak nitelikte döneminde kadın mefkûresi için önemli değişimlere vesile olmuş eserler kronolojik bir biçimde verilmiştir.

Tanzimat'la birlikte başlattığımız modernleşmenin, Cumhuriyet'e uzanan sürecinde kadınların hiçbir hak ve eğitim hakkına sahip olmadıkları görüşü bilimsel değildir. Farklı temayüllerdeki fikirlere sahip kadınların bir araya gelip kadınlık mefkûresi için kafa yordukları ve birbirlerini destekledikleri bir kadın hareketinden bahsetmek mümkündür.

Osmanlı kadınlarının yaşadıkları dönemin siyasi tartışmalarının içinde yer alarak sorumluk almaları ve kamusal hayatta yer alma gayretleri küçümsemeyecek niteliktedir. Bu noktada daha farklı çalışmalarla kadınların dünyasına bakmak ve bugünü aydınlatan gayretlerini görmek daha fazla araştırmakla mümkün olacaktır.

Araştırmada Osmanlı saraylarında görevli ve nüfuzlu kadınların modernleşmeye doğrudan ve dolaylı katkıları kısıtlı bilgilerle verilmiştir.

Yeni araştırmalar bu alandaki ihtiyacı karşılayacak şekilde çalışılmalıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. OSMANLI MODERNLEŞMESİ

Osmanlı modernleşmesinin 1839'daki Tanzimat Fermanı'yla başladığı kabul edilir. Ancak Tanzimat'a giden, Osmanlı'yı Batı'yı tanımaya, anlamaya götüren sürecin ana hatları, devletin ve toplumun bu uzun süreçte geçirdiği değişimi koşullarını anlamaktan ve analiz etmekten geçer. Osmanlı modernleşmesini anlamak için toplumun değişim yaşadığı önemli kurumları anlamaya çalışmak gerekir. Kurumların birbirini dönüştürdüğü bir modernleşme süreci yaşayan Osmanlı toplumu için kurallı ve kendiliğinden gelişen bir modernleşmeden bahsetmek zordur. Bu noktada çıkarılan kanunnameler ve nizamnameler değişimin hedeflerini işaret ederken bu hedeflerin gerçekleşeceği usulün kendisi de ayrıca incelenmesi gereken konuların başındadır.

Yapısal değişikliklerle birlikte yeni elit sınıfın kimliği bu sınıfın ürettiği yeni kültür ve bu kültürün ürettiği edebiyat bizlere Osmanlı modernleşmesi için önemli değişkenleri verir. Bu değişkenlerin belli başlı örnekleri ile modernleşme sürecinin tek bir doğrultuda gitmeyen yönünü belirlemek iki yüz yıllık yenileşme sürecini anlamak için önemlidir. Yenileşme sürecini bir bütün olarak görmek sonrasında kadın modernleşmesinin önemli dinamiklerini anlamaya yardımcı olacaktır. Osmanlı modernleşmesi birbirinden bağımsız bir şekilde gelişen ve ilerleyen kurumlarla gerçekleşmediği için değişimi tüm boyutlarıyla anlamak gerekir.

Devletin askeri yetersizliği kabul etmek zorunda kaldığı süreç, eğitim kurumlarının ıslahı ve yerine yenisini inşa ettiği süreç devam ederken gazeteler ve edebi eserlerle desteklenen hatta yöne verilen siyasi düşün ve söylemlerin toplumun genelinde olumlu ve olumsuz karşılık bulmuştur. Tüm bu gelişim, dönüşüm süreci modernizmin kadın erkek eşitliği söylemini de gündeme taşır hürriyet ve terakki hedefi kadınları da yeni dünya tasavvuruna dahil etmeyi bilinçli bir şekilde davet eder. Fakat kadınların toplumsal meselelerin gündemine gelmesi Tanzimat'tan hemen sonra gerçekleşse de Osmanlı kadınının eğitim, çalışma hayatı ve siyasi haklarını konuşacağı koşullar biraz daha ileri bir tarihte olgunlaşacaktır.

Kadınlar açısından ayrıca değerlendirilmesi gereken kadın modernleşmesini anlamak için kadın hareketinin başladığı tarih olan 1868'e kadar yaşanan süreci, değişimi ve hangi değişkenlerle modernleşmenin gerçekleştiğini anlamak gerekir.

İlk kadın mektubunun gazetede yayımlandığı tarih Osmanlı kadın hareketinin erken döneminin başlangıcı olarak kabul edilir, bu görüşe göre kadınların kendi sorunlarını ifade ettikleri bir dönemin başlangıcı kadının bireysel ve toplumsal hayatında özne olma yolunda attığı ilk adımlar olması sebebiyle önemlidir. Ancak kadın hareketine yol alınan süreçte edebi eserlerin yayımlandıkları dönemde kadınlık mefkûresini başlatmaları nedeniyle Osmanlı kadın modernleşmesi başlığını Muhaverat-ı Hikemiyye'nin yayımlandığı tarih olan 1859 ile başlatmayı uygun gördük.

Elbette bu tarihten önce yapılan eğitim reformları ve toplumsal değişmelere yola açan diğer önemli gelişmeler de direkt ve dolaylı olarak kadın modernleşmesi için önemli değişkenlerdir. Ancak kadınlık mefkûresinden kasıt toplumsal bir mesele olarak kadınlığın kabul edildiği, konuşulmak istendiği ve bunun dile getirildiği düşüncelerdir. Kadınlık hakkında yazılmış ilk eserlerin incelenmesiyle kadınlık fikri etrafında dönen yarım asırlık tartışmaları ve kadınların düşünsel tarihinin kronolojisini de anlamak mümkün olacaktır.

2.1 Modernleşme Kavramı

Modernleşme kavramı köken ve ıstılahta çeşitli tanımları yapılan kavramlardan biri olarak karşımızda durmaktadır. Modern, modernite, modernizm ve modernizasyon gibi türetilen kelimelerle kastedilen mananın farklı birçok kullanımı ile izahı daha da zorlaşmış ve görüş ayrılığına sebebiyet verşi nedeniyle de izahı kaçınılmaz bir kavram olarak karşımızda durmaktadır.

Sözlükte Fransızca bir sıfat olarak yer alan modern kavramı ilk anlamıyla içinde bulunulan zamana, çağa, güne uygun olan, asri, çağdaş, yeni anlamlarında kullanılmış, Batı'ya, Avrupa'ya uygun, Batılı, diğer anlamıyla da köksüz ve geleneksiz anlamıyla açıklanmaktadır.¹ Kelimeye yüklenen anlamlar da kelimenin

¹ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Bahar), 779.

Türkçe'deki tarihi seyri hakkında fikir vermekle birlikte kavram kargaşasının devamını destekler niteliktedir.

Karpat'a göre modernleşme yahut modernizasyon kavramı "Zinde bulunduğu zamana yakın bir döneme ait olan çağdaş, asri olmak; içinde bulunan çağa egemen olan zevk, anlayış, kural ve tekniklere uygun düşmek, uygun duruma gelmek veya getirmek manasında kullanarak Osmanlı toplumunda modernleşme için kullanılan cedit, ıslahat, reform, devrim, asrileşme, çağdaşlaşma gibi temelinde değişimin olduğu bir manadan söz eder.²

*18 yüzyıldan itibaren ıslah, ıslahat, asri, asrileşme gibi kavramlara Tanzimat'la birlikte tecdit, teceddüt, ictihad, cehd gibileri eklenmiştir. Devam eden modernleşme sürecinde terakki, teali, tekâmül, temeddün, intibah, ümitvar olma kavramları ile birlikte bu kavramların karşıtları olan tedenni, izmihlal, maraz, inhitat, inkıraz, hüsrân, istibdat, tahakküm, tahkim, tahkim, cebabire, cehalet, taassub, harabiyet, naümid, ihmal, tekâsül, teseyyüb gibi tehlike ve menfi içerikli kavramlar metinlerde sıklıkla yer almıştır.*³ 1935 yılında yayımlanan Türkçe'den Osmanlıca'ya Cep Kılavuzu'nda Yeni Türkçe'nin modern kavramı olarak Osmanlıca'da *asri* kelimesi karşılar.⁴

Yenileşme çabalarını tanımlayan modernleşme kavramının asrileşme kavramıyla karşılanıyor oluşu ise çağdaşlaşma kavramının da izahını mecbur kılar. Berkes'e göre çağdaşlaşma kavramı ne din ne devlet geleneğinde ne dilde karşılığı olmayan yabancı ve anlamı bozulmuş bir terimdir. Çağdaşlaşma sözcüğüne *secularism* sözcüğünü daha yakın bulur. *Saeculum* sözcüğü çağ anlamına geldiği için Arapçadaki asr sözcüğü Türkçe'deki asır sözcüğü ile karşılanır.

Laiklik teriminden önce asrilik biçiminde karşılanan sözcük Cumhuriyet döneminden önceki dönemde çağa uymak ya da onun gereklerini yerine getirmek anlamında kullanılıyordu. Fakat modernizm karşıtları kavramı, asrilik, züppelik, köksüzlük, yüzeysellik, dinsizlik anlamlarında kullanmaya başladı. Çağdaşlaşma kavramını,

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*,4 bs.(İstanbul: Timaş, 2019),9.

³ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası, Modernleşme, Eğitim, Kültür Ve Aydınlar* (Ankara: Lotus, 2010),163.

⁴ Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017),211.

muasırlaşma terimiyle karşılayan Ziya Gökalp “*zenim*” kelimesini bir alternatif olarak kullanmayı denedi fakat muasırlaşmak kavramını kullanmayı tercih etti. Çağdaşlaşma kavramı yerine kullanılan *asrileşmek* ve *muasırlaşmak* kelimeleri yerine daha makbul bulunan *laiklik* kelimesi de bir alternatif kelime bulma gayretiyle kullanılmıştır.⁵

Siyasi, sosyal değişimlerle birlikte tarihi sürecin de devam etmesiyle birlikte Modernleşme kavramı da anlam farklılaşmasına yol açmış sanatta ayrı, bilimde ayrı, siyasi terminolojide ayrı anlamların kastedildiği bir karmaşa yaşanmıştır. Modernite esas itibariyle geleneğe büsbütün karşı gelen tüm yenilikleri içinde barındıran bir yaşam felsefesi olarak tanımlanabilir. Ancak modernleşme yaşamın tüm alanlarında tercih edilen bir yenileştirme biçimi olarak tercih edilmeyebilir. Gelenekle birlikte tüm eski düşünce ve yaşam biçimlerinin reddedildiği bir ideolojinin yansıması siyasette farklı, sanatta ve bilimde farklı anlamlar ve muhteviyatla gerçekleştiği örnekler vardır.

Karpat, 18.yüzyılın sonlarında Osmanlı kimliğinde ve kültüründe belirginleşmeye başlayan toplumu esas alan devlet anlayışı Tanzimat ve Islahat Fermanları’yla hızlandırılmış Osmanlı modernleşmesi olarak tanımladığımız süreç bir yandan millileşirken bir yandan da Batı’ya açılmaya başlamıştı bu değişimi modernleşmekten çok muasırlaşmak olarak tanımlar.⁶

Karpat’ın Lerner’den aktardığına göre az gelişmiş toplumların tek çizgili bir süreç içerisinde dört gelişme aşamasından geçerek Batılılaşmayı sağlayabileceğini ileri sürer. Bu dört aşama kentleşme, kentleşme ile birlikte artan okuryazarlık, okuryazarlığın artmasıyla artan kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, bunun sonucunda geniş ve ekonomik katılımdır. Karpat Ortadoğu’nun 15 ve 16. Yüzyıllarda yüksek kentleşme seviyesine sahip olduğu halde sanayisinin olmayışını ve okuryazarlığının yaygın olmayışı ile bu teorinin zayıf olduğunu ileri sürer. Fakat yine de gelişmeler aşamalar halinde gerçekleşir yeni bir aşama gelişme sürecine yeni bir unsurun eklenmesiyle başlar.⁷

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiyede Çağdaslaşma* (İstanbul: Yapı Kredi, 2018),17,18,19.

⁶ Kemal H.Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Elitler ve Din* (İstanbul:Timaş, 2018),13,14.

⁷ A.g.e., 39.

Karpat'a göre Osmanlı Devleti, on beşinci yüzyılda Bizanslılara daha sonra İranlılara ve Memluklere karşı top ve barutu farklı bir şekilde kullanarak kazandığı zaferleri ilahi emirlere uymaktan kaynaklanan yardımla kazandığını ileri sürer. Tıpkı bunun gibi Batı toplumu da askeri üstünlüğünü uygar dünya görüşüne ve erdemine bağlar. Buna göre teknolojik olarak üstün bir toplum üstünlüğünün nedeni olarak çoğu zaman olgusal nedenlere değil, benzersiz bir sosyo-kültürel sisteme sahip oluşuna atfeder.⁸

Batı modernleşmesindeki üstünlüğünü bünyesinde bulundurduğunu iddia ettiği kültürel üstünlükten çok sahip olduğu teknoloji ve ihtiyaçları karşılamak üzere işleyen siyasal sisteme borçludur. Bunun en büyük delili ise Katolik ve Fransız kültürünün etkisi altında modernleşen Lübnan'ın Batı etkisi olmadan modernleşen Japonya karşısındaki az gelişmişliği örneğidir. Japonya'nın Batılılaşmadan elde ettiği teknolojik üstünlükler modernleşme ve gelişme için gerekli olan yapısal koşulların varlığına işaret eder. Çünkü yapısal değişim gelişimi hızlandırdığından modern devletin itici gücüdür.⁹

Karpat'a göre "yapısal değişim ise teknolojik veya ekonomik faktörlerin yanı sıra bu faktörlerden kaynaklanan siyasal meydan okumaya tepki olarak meydana çıkan sosyal, siyasi ve kültürel sistemlerden kaynaklanır. Mesleklerde, üretim metotlarında, tabakalaşma kalıplarında ve bunlarla eşleşen otoriteyi meşrulaştırma ve grup dayanışması biçimindeki değişiklikler anlamına gelir".¹⁰

2.2.Osmanlı Modernleşmesinin Değişkenleri

Osmanlı modernleşme sürecinin başladığını anladığımız ilk hareketlenmeler 18. Yüzyılda gerçekleşir. Kendi üslubu dinamikleriyle farklı bir kategori değerlendirilmesi gereken Osmanlı'ya özgü bir modernleşme süreci askeri alandaki yetersizliklerin kabulüyle başlatılabilir. Bernard Lewis'e göre Osmanlıların on beşinci yüzyıl Avrupası'nın topçulukta gösterdiği başarıları kendilerine uyarlamadaki gayretleri ve hızları on sekizinci yüzyılda tezat oluşturacak ölçüde yavaşlamıştı.

⁸ A.g.e., 27.

⁹ A.g.e., 32,33.

¹⁰ A.g.e.,27.

Osmanlı'nın Avrupa'nın içine doğru ilerleyişi durmuş bir zamanların askeri alandaki büyük gücü Osmanlı ilk defa *yabancı düşman* karşısında yenilgiye uğratabilecek kadar düşmüştü.¹¹

Berkes'e göre Osmanlı 16. Yüzyıla kadar askeri alanda Avrupa'dan yararlanabilmişti. Savaş ham maddesi alımı, Osmanlı topraklarının dizaynı gibi konularda Avrupalılardan yararlanılıyordu.¹²

Fakat askeri alanda alınan ilk büyük yenilgi ile zayıflığın kabulü Osmanlı Devleti için bir milat olarak da kabul edilen Karlofça Anlaşması ile birlikte iç hesaplaşmalara, tartışmalar başlamıştı. Bu hesaplaşmalar ve sorgulamaların sonucunda askeri alandaki zayıflık kabul edildi ve güçlendirme süreci başladı. İlk reform girişimi sayılabilecek askeri alandaki yenileşme, modernizasyon gayreti ile yeni Harp Okulları açılacaktı. Bu okullar için gereksinim duyulan eğitmenler ise dışarıdan getirilecekti.¹³

Karlofça ve Pasarofça barışlarının siyasi tarih açısından bir önemi şuydu “Batı Osmanlı'yı artık ciddi bir tehdit olarak görmüyordu ve Osmanlı Devleti Avrupa'da artık savunma durumunda ve inisiyatif alamayacak bir güç konumunda olduğunu ortaya koymuştu.”¹⁴

2.2.1.Elçiler

Avrupa ile ilgili ilk sistematik değerlendirmeler devamlı diplomatik ilişkilerin bir ürünü olarak Batı'da görevlendirilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu için Batı'nın genel bir model olarak kullanılmasına dayanan düzeltme ‘tanzimat’ teklifleri de buradan kaynaklanmıştır.¹⁵

İlk reform girişiminden sorumlu kişi Damat İbrahim Paşa idi. 1719'da Viyana'ya bir elçi gönderdi ve 1721'de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi ‘uygarlık ve

¹¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Arkadaş, 2017), 37,38.

¹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 74.

¹³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 56.

¹⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e* (Ankara: İmge, 2003), 201.

¹⁵ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi* (İstanbul: İletişim,2017),11.

eğitimin vasıtalarını baştan aşağıya inceleme ve Türkiye’de uygulanabilir olanları rapor etme talimatıyla büyükelçi olarak Paris’e gönderdi’’.¹⁶ Çelebi Mehmed Efendi’nin yazdığı sefaretname için Tanpınar Hiçbir kitabın garplılışma tarihimizde bu kadar mühim yer tutmadığını söyler.

Fakat Damat İbrahim Paşa’nın yenileşme programı hazırlayabilecek iradeli bir şahsiyet olmadığını ve devrinin de buna müsait olmadığını İstanbul’da İbrahim Paşa etrafında ecnebi temaslarla uyanan hediyelerle, ticaretle yeni gelişen bir zevkin iki âlem arasında birbirini tanımaya başladığını vurgular. Fransız bahçelerinin, modasının mimarisinin zihniyet farkının müsaade ettiği nispette taklit edildiğini söyler. Bir başka tespiti de İstanbul’da yaşayan ecnebilerin artan müsamaha sonucunda daha serbestleştiklerini ve çevrelerindeki insanların yavaş yavaş garp muaşeretinin taklit edildiğini dile getirir.¹⁷

Mehmet Çelebi’nin İbrahim Paşa’ya sunduğu raporda:

*“geçmişte Müslümanlarla karşılaştığında o kadar zayıf olan Hristiyanlar şimdi neden bu kadar çok ülkeyi ellerine geçirmişlerdir ve hatta bir zamanların muzaffer Osmanlı ordularını yenmektedirler? Müslümanlar düşmanlarının durumları hakkında bilgi sahibi olmalıdırlar. İleri görüşlü davranmalı ve yeni Avrupa yöntemleri, örgütleri, stratejileri, taktikleri ve savaş sanatı konularıyla yakından ilgilenmelidirler”*¹⁸ tespitinde bulunmuştu.

Bu rapor 19. yüzyılda Osmanlı yöneticilerinin askeri alanda gerçekleştireceği reformlara rehberlik etme özelliğiyle önemlidir. Raporun bir diğer önemli etkisi de Matbaa için Şeyhülislam’dan Kuran ve öteki kutsal kitapların basılamaması şartıyla matbaa kurulmasına izin veren fetvanın alınmasıdır.¹⁹ Yirmisekiz Çelebi’nin oğlu Said Mehmed Efendi’nin İbrahim Müteferrika ile açtıkları matbaa devrin en önemli hadiselerinden biri sayılabilir.²⁰

¹⁶ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 65.

¹⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul:Dergah, 2017), 61.

¹⁸ Sander, *Siyasi Tarih*, 202.

¹⁹ A.g.e.,202.

²⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 61.

Matbaa konusunda söylenegelenin aksine matbaacılığa karşı konan sınırlamalar şeriatından değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından gelmiştir. Hattatlar dışında başka bir beratlı mesleğe izin verilecek olması hattatları rahatsız etmiştir, matbaacılığın asıl gelişmeme birbirleriyle girdikleri dinsel çatışma ortamları toplumu germiş olması önemli bir sorundu. Berkes'e göre " Basım sanatı Osmanlı tarihinde sadece bir din sorunu değil kısmen teknik, kısmen ekonomik, kısmen de siyasal bir sorun olmuştur. Matbaanın açılmasına ulemanın karşı koyduğuna dair hiçbir kayıt yoktur".²¹ Halil İnalçık'a göre ise ekonomik sebepler ikinci sebeptir. Asıl sebep halkın dini metinler dışındaki bilgi kaynaklara olan ilgisizliğidir.²²

İlk elçinin Avrupa'ya gidişi ile birlikte Avrupa ile küçük de olsa resmi bir kültürel adım atılmış sayılabilir. Avrupa'da etkileşimin bir sonucu olarak Paris'teki Türk elçiliği tarafından başlatılmış olan *Turquerie* dalgası başladı bu dalga eş zamanlı olarak İstanbul'daki Frenkleşme çabalarına paralel olarak çıkmıştı.²³

Avrupa şehirlerine gönderilen elçiler gittikleri ülkelerin kurumlarını incelemek ve Osmanlı Devleti'ne faydalı olacak bilgileri edinmeleri noktasında güdülenmişlerdi. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi 1721'de gittiği Paris'i, "Evliya Çelebi'nin Viyana'yı seyrettiği gibi Kanuni asrının şanlı hatıraları arasından bir serhat mücahidinin mağrur gözüyle değil, 18. Yüzyıl Paris'ine Karlofça ve Pasarofça'nın milli şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memurun tecrübesiyle bakar".²⁴

Bilgi edinme amaçlı atılan bu ilk adımlarda gittikleri ülkelerin dillerini ve yaşam tarzlarını öğrenmek için götürülen gençler de elçilerle birlikteydiler. Devletin faydası için Batı'ya gönderilen bu gruplar döndüklerinde yine devletin himayesindeki resmi görevler alıyorlardı. Bu grupların modernleşmeyi Batılılaşma yönünde bir kırılmaya tabi tutuyorlardı. Edindikleri Batılı kültürü sorgusuz sualsiz kabul eden bu kitle devletin verdiği imtiyazlarla gelişmeye değil Batılılaşmaya doğru yol alıyorlardı.

²¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 58,60,61.

²² Ali Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014),216.

²³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 66.

²⁴ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 60.

Yeni bir elit azınlık Osmanlı için modernleşmenin farklı bir boyuta taşınmasını sağlayacaktı.

Elçiliklerden beklenen gittikleri ülkeler hakkında genel bir bilgi vermektir bu Batı'ya kültürel bağımlılığın da başı sayılıyordu.²⁵

İlk reform girişimi, hazırlatılan raporlar ve saray çevresinin Avrupalılaştırma görüntüleri 1730'da Patrona İsyanı'na zemin hazırladı. Patrona İsyanı'ndan sonra bir mühtedi olan İbrahim Müteferrika 1732'de daha önce İbrahim Paşa'ya sunduğu raporu I. Mahmud'a takdim etti. Raporda iyi *tanzim* edilmiş bir idare sisteminin devlet yönetimi için ehemmiyetinden bahsediyor, okuyucu kitlenin kendi ülkesi ve çevre ülkeler hakkında edineceği bilimsel coğrafya bilgilerinin *askerlik* sanatına da katkı yapacağını vurguluyor, *Frenk kâfirlerine* duyduğu nefreti dile getirirken ordularının üstünlüğünü ve Osmanlı'nın da bu orduları *taklit etmesi* gerektiğini açıkça söylüyordu.²⁶

Müteferrika askeri alandaki yenilikleri anlatırken *nizam-ı cedit* terimini kullanır, bu terimi ilk kez kullanan odur. Bir diğer önemli nokta Osmanlı askeri gücünün çökmesinin en önemli nedeninin asker ile sivilin birbirine karışmış oluşunu vurgulamış olmasıdır.²⁷ Tanpınar'a göre ilk matbaanın bastığı Avrupalılaştırma hareketinin beyannamesi olarak kabul edilmesi gereken eser *Usulü'l hikem fi nizam'l-ümem* adlı eserdir. Yeni askeri usullerin faydalarının sayar ve Avrupa'nın gelişmişliğinin bu usullerdeki önemli adımlardır.

Tanpınar 1789 ile 1907 arasındaki III. Selim Dönemi'ni Avrupalılaştırma fikrinin kökleşme zamanı olarak görür.²⁸ Melling, Çocuklarını Viyana, Padua ya da Venedik'te tahsil ettirmeye başlayan müreffeh bir azınlık grubun arasında Avrupa muaşeret şekillerine rağbet vardır. Kendisini Avrupalılığın mübeşşiri olarak gören III Selim yeniliği *kadınlar* vasıtasıyla yaymaya çalıştığını bunun en Hatice Sultan'ın sarayının bir örnek olduğunu söyler.²⁹

²⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, 333.

²⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 67.

²⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 54,56.

²⁸ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 70.

²⁹ A.g.e.,75.

Tanpınar, Selim'in müteredit, telaşlı ve kat'i darbeyi vurmada daima geciken mizacı ve etrafındakilerin aşırı şımarıklığı memlekette taassuba ve demagojiye büyük fırsatlar verdiği görüşündedir.³⁰

III. Selim'in askeri reformlarındaki ısrarı devletin reformlara muhtaç diğer alanlardaki ihtiyaçlarını gidermiyor yenileşme hareketinin geleneksel düzenin bozuk çerçevesinde yapılacağını haber veriyordu. III. Selim'in tahttan indirilip yerine IV. Mustafa getirilir sonrasında II. Mahmut'un tahta çıkmasıyla Sened-i İttifak imzalanır.

Siyasi anlamda önemli konuları kabul edilen ayan, derebeyler ve ağalarla devlet erkânı arasında yoğun tartışmalar sonrasında bir anlaşma imzalanır. Sened-i İttifak'ı modernleşme açısından önemi 19. yüzyılın başlangıcında Osmanlı devletinde anayasa hareketleri için bir milat olarak kabul edilmesidir. Padişahın mutlak otoritesine bir sınırlama getirilmiştir ama "asıl amaç merkeze kafa tutan valiliklerin yeniden sadakatle bağlılıklarını sağlamaktır".³¹

18. yüzyılın modernleşme hareketi toplumsal anlamda esaslı bir değişmeyi amaç edinmeyen bir karakterdedir ancak 19. Asırdan itibaren artık amaç ıslah değil hayatın tüm alanlarında eskinin yerine konacak yeniden bahsedilebilir. "Yeniçerilerin ılgası ıslah fikri yerine yenisinin kurulması prensibini bir zaruret olarak getirir".³²

II. Mahmut Dönemi'nde (1808-1839) Paris' büyükelçi olarak *Mustafa Reşit Bey* gönderildi. Ancak "II. Mahmut döneminin diplomatları ise sorunların çözümünde ve yeni diplomatların çözümünde başarılı olamadılar. Avrupa basınıını etkilemek Osmanlıyı Batıya anlatmak yerine, Batıyı Osmanlıya şifrelerde bulunduğunu anlatır.³³

Karpat'a göre Osmanlı mimarisinin ve edebiyatının geliştiği *Lale Devri* devlet eliyle başlatılmış bir yenilik dönemi idi ancak *Patrona Halil* isyanıyla bitişinin nedenlerinden biri de orduya hizmet sağlayan binlerce küçük tüccar ve esnafın gelirlerinden mahrum kalmaları da sebeplerden biridir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan bu kapitalist gelişimin temelinde laik bir eğilim de yatıyordu. Bu sebeple dini

³⁰ A.g.e.,76.

³¹ Sander, *Siyasi Tarih*,297.

³² Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*,78.

³³ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*,63.

kurumlar da isyanda aktif bir rol oynadılar. ³⁴Osmanlı modernleşmesinde Lale Devri'nin, geleneklerin biraz da olsa dışına çıkma çabasının devlet eliyle gerçekleşmek üzere olduğu bir dönem niteliğindedir.

Mardin'e göre "Lale Devri Batı uygarlığının kişinin refahına yönelik değerleri Osmanlı idareci sınıfına sızdığı dönemdir". Batı karşısında askeri alandaki yetersizlikleri onların teknik ve teknik eğitimini örnek alıp uygulama çabaları I. Mahmud, I.Abdülhamid ve özellikle de III. Selim ile hızlanmışsa da toplumun yönetim dışındaki bileşenleri ile sekteye uğratılmıştır. Fakat daimi elçiliklerin Avrupa şehirlerinde açılmış olması ve Tanzimat fikirlerinin tohumları da bu dönemde atılmıştır.³⁵Bunlar modernleşme için anlatmada başarılı oldular."³⁶

2.2.2.Tercüme Odası

Avrupa ile kurulan yakın ilişkiler güçlenmeye devam ettikçe dış temsilciliklerde görev alanlar döndüklerinde devlet yönetiminde görev alıyorlardı. Yabancı dil yeterliliğine sahip olmak önemli bir vasıf olmuştu. Bu yüzden devletin ciddiyetle yaklaştığı bir mesele haline gelen dil meselesi Babıali'de açılan Tercüme Odası ile çözüme kavuşturulmak istendi.^{37,}

Osmanlı hükümetine diğer devletlerden gelen veya hükümetin yabancı devletlere gönderdiği yazıları tercüme etmekle görevli Dîvân-ı Hümâyün tercümanları öteden beri Fenerli Rumlar arasından seçilirdi. "Fenerli Rumların mütercimlik görevlerinde devlete ihanet ettikleri anlaşılması üzerine 1821'de Tercüme Odası kuruldu.³⁸ Batı'ya açılan başka önemli bir kapı olarak Tercüme Odası geleceğin ilk Avrupa dili bilen aydınlarını da yetiştirmeye başlamasıyla dikkat çekici bir konumdadır.

Yeni elitin yetiştiği kurumlardan biri olan tercüme odası ileride edebiyat ve basında önemli etkiler bırakacak ve modernleşmeye büyük katkılar sağlayacak birçok ismi yetiştirmiştir." Devlet yönetiminin önemli bir unsuru olan gazetelerin sahipleri ve

³⁴ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*,72.

³⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*,10,11.

³⁶ Sander, *Siyasi Tarih*,335.

³⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 124.

³⁸ Ali Akyıldız, Tercüme Odası, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi>,[03.01.2020]

yöneticileri çoğunlukla Tercüme Odası'ndan veya elçilik kâtipliğinden gelmişlerdir. Tercüman-ı Ahval'in sahibi *Agâh Efendi* ve *Şinasi* de bu isimlerdendir.''³⁹ Dönemin diğer ünlü gazetecisi *Namık Kemal* de Tercüme Odası'nda yetişmiştir.⁴⁰

Bu yeni bürokrasi sınıfını Babıali'ye taşıyarak yeni bir elit bir sınıf yaratma süreci de başlamış oldu. Bu yeni sınıf yüzünü tamamıyla Batı'ya çevirmiş yeni bir elit azınlıktı. İleride daha da belirginleşecek olan "Avrupa tarzı edebiyat anlayışının siyasal güç elitleri tarafından temsil edilecektir". Yeni elitin temsil edildiği yer olması dışında Batı dilleri ve edebiyatıyla kurduğu temas Osmanlı entelijansiyasını derinden etkileyecektir.⁴¹

2.2.3.Gazeteler

19. Yüzyılda "dördüncü kuvvet" olarak beliren basın yasama, yürütme ve yargının bağımsızlığı ilkesinin hedeflendiği modern anlayışa ek olarak önem kazanmıştı. Toplumun istemlerini yansıtacak bir araç olarak öne çıkan basın Batı'da devlet mekanizmasının dışında örgütlenmiş olmasıyla bu sıfatı kazanmıştı.⁴²

Fransız Hükümeti'nin Osmanlı'da faaliyet yürütmesini istediği asıl araç de gazetelerdi. Tanzimat öncesinde Türkiye'de ilk gazete olan *Bulletin des Nouvelles* (Haberler Bülteni) Fransızlar tarafından 1795'te basıldı. Fransız Devrimi'ni Osmanlı toplumuna anlatmanın en iyi yolu olarak görülüyordu. İkinci gazete olan *Gazette Française de Constantinople* 1796'da da bir Fransız gazetesidir. 1821'de *Le Spectateur Oriental* (Doğulu İzleyici) ,1824'te *Le Smyrneen* (İzmirli) , 1828'de *Le Courrier de Smyrne* (İzmir Postası), 1831'de *Le Moniteur Ottoman* bu gazete II. Mahmut'un isteğiyle Babıali'nin görüşlerini yansıtmayı amacıyla yarı Fransızca Yarı Türkçe basılmıştır.⁴³

³⁹ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 220.

⁴⁰ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi, 2003), 28.

⁴¹ Kemal H.Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (İstanbul:Timaş, 2017),185.

⁴² Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi* (İstanbul: Pozitif),25,26.

⁴³ Topuz, *Türk Basın Tarihi*, 34,35,36,37.

İlk Türkçe gazete 1828'de yayınlanan Vakay-ı Mısriyye devleti güçlendirmek adına yayımlanmaya başlamış⁴⁴ bir resmi gazeteydi. Kavalalı Mehmet Ali Paşanın yarı Türkçe yarı Arapça olarak haftalık çıkardığı gazete için tarım, endüstri ve öteki alanlardaki gelişmelerin izlenmesi ve toplumu koruyacak önlemlerin alınması nedenlerini öne sürüyordu. Amaç yenilikleri anlatarak Mısır'ın propagandasını yapmaktı.⁴⁵

İstanbul'da yayınlanan ilk Türkçe gazete ise Takvim-i Vekayi II. Mahmut'un çabalarıyla 1831'de çıkarılmıştı⁴⁶ Vekay-i Mısriyye, Takvim-i Vekayi, ve Ceride-i Havadis gazetelerinin sahiplerinin Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda çalışan memurlardan oluşuyordu bir bakıma gazeteler devlet kadrolarında daha yüksek mevkiler için bir araç olarak görülüyordu. Orhan Koloğlu'na göre Avrupa basınının tam aksi yönünde gelişen resmi basın toplumsal dinamikleri ters işletse de Osmanlı basının harekete geçirdiği dinamikler vardı bunlar *değişme gereği, laikleşme yolunda atılan adımlar, merkeziyetçiliğin pekiştirilmesi, Avrupa merkezli dünya görüşü, Avrupa kaynaklarına bağımlılık, dinamik kamuoyuna doğru atılan ilk adım, dilde sadeleşme, dilde Batı sözcük ve kavramlarının artması, dile bağlı ulusçuluk, eğitim aracı olarak sayılmak* gibi misyonları ve sonuçları oldu.⁴⁷

İstanbul'da çıkarılan ilk gazetenin nedenleri açıklanırken vakanüvislerin yazdığı tarihlere halkın yirmi ya da otuz yıl sonra ulaşabildiğini, halkın yanlış bilgilerle yanlış yorumlar yaptığı ve bunun da devleti zor durumda bıraktığı tespiti ileri sürülüyordu. Gazetenin bu gibi olayları önleme amaçlı içeriye ve dışarıya bilgi verme amaçlı yayımlandığı vurgusu yapılmıştı. II. Mahmut yazıların herkesin anlayabileceği şekilde yazılmasını istiyordu⁴⁸

II. Mahmut'un gazetelerin Herkesin anlayacağı şekilde yazılmasını istemesi dilde ve devletin kendisini ifadede yaşadığı sorunu aşma isteği olarak görmek mümkündür. Fransız İhtilali'ni hazırlayan sürecin gazeteler yoluyla yaygınlaşan düşüncelerinin etkisi olarak okuduğu da anlaşılabilir.

⁴⁴ Koloğlu, *Basın Tarihi*, 26.

⁴⁵ Topuz, *Türk Basın Tarihi*, 14.

⁴⁶ A.g.e., 15.

⁴⁷ Koloğlu, *Basın Tarihi*, 25-30.

⁴⁸ Topuz, *Türk Basın tarihi*, 16.

Budak'a göre gazetenin Osmanlı topraklarında yayımlanışı modernleşme yolundaki adımlarla paralellik göstermiştir denilebilir. Çünkü devlet ideolojisini ve icraatını anlatabilmek için çağdaş bir araca ihtiyaç duymuştur. Bu yönüyle modernleşme ‘yukarıdan’ başlatılmıştır. Batıda ekonomik ihtiyaçların sonunda ticari amaçlarla doğmuş olan gazeteler tabandan başlamış bir harekettir ve gazeteciler devlet mekanizmasının dışından teşekkül etmiştir.⁴⁹

‘Osmanlının ilk gazetecileri devletin memurlarıdır, iyi eğitilmiş gazetecilerin ortak amacı halka reformları anlatmak ve benimsetmektir. Tanzimat’ın idareci elitinin bir yandan otoriter yönetimin temsilciliğini yapması bir yandan da çağdaşlaşmanın öncülüğünü yapması gibi devletin memurları olan gazeteciler aynı zamanda devletin en ileri muhalifidirler.’⁵⁰

2.2.4. Fransız İhtilali ve Osmanlı

Dünya tarihinde önemli bir kırılmaya neden olan Fransız ihtilali sosyal bilimlere kazandırdığı kavramlarla ve yol açtığı yeniliklerle tarih ve sosyoloji biliminin vazgeçilmez konuları arasında ilk sıralarda yer alır. Yeni söylem ve yeni düzenlerin hayata geçmesine ve büyük imparatorlukların yıkılmasına sebebiyet verecektir. Hürriyet, eşitlik, kardeşlik söyleminin Osmanlı’daki asıl etkisi daha sonraları ortaya çıkacaktır.

Fransız İhtilali’ni hazırlayan Aydınlanma düşüncesinin bilimin ve gelişmenin önündeki en büyük engeli din olarak görmesi deist bir felsefeye geçişin de habercisiydi.⁵¹

İhtilalden sonra İstanbul’daki jakobenlerin devrimi sokaklarda kutladıkları devrimin sembolleriyle gezdikleri Türkçe ve Fransızca broşürler dağıtarak devrimi anlattıkları hatta mevcut rejimi eleştirmişler ve bunu halka açık yerlerde çekinmeden dile getirmişlerdir.⁵²

⁴⁹ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 219.

⁵⁰ A.g.e.,219

⁵¹ A.g.e., 34,35.

⁵² Mehmet Ali Karaman, ‘Fransız İhtilali’nin Osmanlı İmparatorluğu’na Etkileri’,

Lewis, Fransız İhtilali'nin tüm dünyada yaygınlaşmasının asıl nedenini laik yani din dışı olmasına bağlar. Müslüman milletler için yeni laik bir yorumun cazibesi olmasa da Batı'nın gücünün şifrelerinin İhtilal' in söylemlerinde gizli olduğu fikri kabul görmeye başlamıştı.⁵³İhtilal'in söylemlerinden Özgürlük ilkesiyle kastedilen mana 1800'lere kadar köleliğin zıddı iken İhtilal'den sonra bu kelime "iyi teşkil dilmiş hürriyetin kurumlara, temsil yeteneği olan bir hükümete, kanunun hâkimiyetine ihtiyacı duymak ve şer'i hukuk ulemasını ve mutlakiyetçi idare unsurlarını reddetmek" manasına geliyordu. Eşitlik ilkesinin anlamı Osmanlı'da sınıflar arası bir uçurum olmadığı için eşitlik söylemi uluslararası bir eşitliğin olması talebiyle yorumlandı. "Batı'nın kendi kaderini tayin edebilme ilkesi benimsenecekti".⁵⁴

Türkçedeki hürriyet kelimesi Arapça hurriya kelimesinden türetilmiştir hukuki olarak köleliğin zıddı olarak kullanılır. "Kelimenin Türkçe'de yeni bir önem kazanması 18.yüzyılda oldu. Fransa'dan gönderilen raporlar Fransız manifestoların tercümeleleri bu yeni kavrama aşinalık sağlamaya yardım etti. " ⁵⁵Önceleri pek sıcak karşılanmayan kavram için *Atıf Efendi* raporunda Fransızlar için şöyle bahsetmekteydi. "Onlar bu bölgelerde kadim Yunan yönetim biçimini dile getiren ve bir *serbestiyet* rejimi yerleştiren eylemleri hiçbir yorum ve izah gerektirmeyecek biçimde insanların zihnine fesat aşıladıklarının göstergesidir." ⁵⁶ Fransız İhtilali'nin siyasi ve ahlaki boyutuyla daha çok ilgilendiğini anladığımız rapordan ihtilali hazırlayan ideolojik sürecin henüz Avrupa ile karşılaşmamış, yeni dünya düzeninde kendisi güçlü bir konumda gösteren, giderek zenginleşen Batı'yı görme fırsatı bulan birçok Osmanlı genci, Avrupa'nın yeni görüntüsünü ilerleme kendi ülkelerindeki durumu ise geri kalmışlık olarak nitelendirmeye başlamışlardı. Avrupa'nın yeni dünyasında kendi değer ve alt yapılarına olan özgüvenli duruşları Avrupa'yı merak eden Osmanlı aydınları için de yeni bir durumdu. O eski İmparatorluğun Batı karşısında geri kalmışlığı kabul edilmiş ve yeni bir soruya geçilmişti Osmanlı neden geri kalıyordu? Askeri alandaki yetersizlik fikri ile başlayan yenileşme ihtiyacı yeni Avrupa'nın güçlü duruşu karşısında kendisini başarısız ve geride tanımlamaya

SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.44 (2018): 62-79

⁵³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 76.

⁵⁴ A.g.e., 77.

⁵⁵ A.g.e., 180.

⁵⁶ A.g.e., 180.

başlıyordu. Askeri ve askeri eğitim alanlarında öğrenilen teknikler dışında bir şeylerin eksik olduğunu düşünüyorlardı. İlk reform adımlarının bu düşünceyle başlatılmıştı fakat ‘⁵⁷

Reis’l Küttab (Hariciye Nazırı) Atıf Efendi kaleme aldığı layihasında Fransız İhtilali’nin olası tehlikelerinden bahsetmiş,

Voltaire ve Rousseau misüllü meşhur zındıkların ve benzeri materyalistlerin ‘üzerimizden eksik olsunlar’, tertemiz Peygamber hazretlerine küfreden ve hükümdarları yeren bütün dinleri ortadan kaldıran, eşitlik ve cumhuriyet fikrini överek güzel gösteren eserleri kolaylıkla anlaşılabilir kelime ve cümlelerle, basit bir halk diliyle bastırılıp her bir tarafa yayılmıştır. Çocuk ve kadınlara varıncaya kadar halkın çoğu ‘Her yeni şey tatlıdır’ diyerek bunları beğenip okumuş; sonuçta dinsizlik ve kokuşmuşluk; beyin damarlarını felç eden frengi hastalığı gibi topluma bulaşmış ve insanların inançlarını bozmuştur. O kadar ki devrim sırasında kiliselerin kapatılması, rahiplerin kovulup öldürülmesi, din ve mezheplerin kaldırılması gibi olaylardan hiç kimse tedirgin bile olmamıştır... Yalnız bununla da yetinmeyip her yerde kendilerine benzer kafadarlar buldular ve öteki devletlerin kendi düzenlerini ve ülkelerini korumak kaygısına düşüp bunlara saldırmamalarını sağlamak için ‘İnsan Hakları’ adını verdikleri, serkeşlik anlamını taşıyan bildirgelerini bütün dillere çevirtip her yerde yayınlayarak bütün halkları ve milletleri, uyrukları oldukları hükümdarlara karşı başkaldırmaya kışkırtma yolunu tuttular.⁵⁸

Bu layihada yazılanlardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı yöneticilerinin ve ‘‘Atıf Efendi’nin, Voltaire ve Rousseau gibi düşünürlerle bağ kurması olan biteni dikkatle izlediklerini göstermektedir’’.⁵⁹

Atıf Efendi’nin dinsizliği yaygınlaştırmak ve düzenleri bozacağı endişesi yalnızca Osmanlı toprakları için olmadığı yalnızca İslam dinine karşı yapılan bir değersizleştirmeden bahsetmiyor tüm dinlerin belirleyici rolünün zayıflatılmasından bahsediyor. Bu anlamda Osmanlı’nın genel ahlakı bozacağı endişesiyle İhtilal fikirlerini eleştirmesi Osmanlı devlet aklı ve ahlakı hakkında bilgi veriyor. Fakat bu

⁵⁷ A.g.e., 181.

⁵⁸ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 56,57.

⁵⁹ A.g.e., 58.

yeni siyasi söylemleri Batılı argümanlarla tartışacak bir düzlemin eksikliği nedeniyle endişe yalnızca dini ve geleneksel kaygılarla dile getirildiği düşünülüyordu. Osmanlı devlet adamlarının, geleneksel devlet anlayışı ve toplum fikri bu yıkıcı ihtilal düşünceleriyle baş edecek yöntemlere sahip değildi.

Voltaire'in Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in oğlu Said Paşa ile yakın bir tanışıklıkları olduğu bilinmektedir''⁶⁰

Batı'nın maddi kültürü İslam toplumunun yapısı ve çehresini çoğunlukla kötü yönde değişime uğrattırken, Batı'dan gelen fikirler yeni kimlik ve sadakat kalıpları türeterek yeni gayeleri hedefe yerleştirip onları isimlendirerek toplumsal bağların zeminine etki ediyordu. Bu yeni fikirler Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kelimeleriyle özetleniyordu. Batılı fikirlerin Osmanlı'ya ilk kez capcanlı olarak nüfuz etmesi 1792-1807 yılları arasında, III. Selim'in askeri reformları ile başladı geçişin kanallarından en önemlisi askeri eğitimdi. Fransızca konuşan Fransız eğitimcilerin rehberliğinde yapılmaktaydı.⁶¹

Türkçe'de köleliğin zıddı olarak kullanılan Arapça *hurriyya* kelimesinden türetilen *hürriyet* kavramı için Atıf Efendi, hürriyet kavramını *serbestiyet* kavramı ile karşılar ve bu serbestiyet fikrinin kadim Yunan'ın izlerini taşıdığını ve açıklanamayacak derecede insanların zihinlerine fesat aşıladıklarını anlatır. Atıf Efendi'nin milliyetçilik ve hürriyetçilik kavramlarının 19. yüzyılda imparatorluğun başına iş açacağını anlamış ve daha sonrasında bu fikirleri çürütmeyi denemişti.⁶²

Fransız İhtilali'nin kanunlar önünde herkesin eşit olduğu ilkesi Tanzimat'ı etkilemiş sonrasında Fransız Ticaret Kanunnamesi'nin 1850'de daha sonrasında Ceza Kanunnamesi'nin alınışı ve Encümen-i Daniş'in de Paris'ten ilham alınarak kuruluşu⁶³ ihtilalin Osmanlı yönetimine etkileri olarak örnek verilebilir. Bunun gibi birçok alanda Fransa'nın Fransız kültürünün örnek gösterildiği, örnek alındığı bir dönem olarak Tanzimat dönemi, Osmanlı'nın dışarıdan baskı gördüğü ve eğitim alanında yapılacak reformlarla daha da görünür olan modernleşmeyi toplumun her tabakasına

⁶⁰ A.g.e., 55.

⁶¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 79.

⁶² A.g.e., 180.

⁶³ Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını* (İstanbul: Ötüken, 2011), 22.

hissettirdiği bir dönem olacaktır. Askeri alandaki Fransız etkisinden sonra eğitimle açılan yeni damar yolu ile Fransız etkisi Osmanlı toplumunda II. Abdülhamid dönemine kadar etkili olacaktır.

Fransa'nın bir diğer önemli etki alanı da gazeteler ve Fransız edebiyatı olacaktır. Askeri alandaki yetersizlikleri gidermek amacıyla Fransa'ya açılan eğitim kapısı bu defa daha etkili ve yaygın bir yöntemle Osmanlı modernleşmesini hızlandıracaktı. Bu yeni yöntem Fransız hkmetinin Osmanlı topraklarında yayınlanana yeni Fransa'nın tüm dünyaya yaymak istediği düşünceleri için ihtilalde kullandıkları yeni bir yöntem olan gazete ve gazete dili Osmanlı topraklarına da bu yolla gelecektir. Edebiyat ve gazetenin daha hızlı ve etkili bir şekilde taşıdığı fikirler dönemin en büyük tartışmalarına yol aarak devlet yönetiminden, toplumsal yaşamın yapı taşlarına varan bir Fransızlaşma, Avrupaileşme dayatmasına sebebiyet verecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.TANZİMAT DÖNEMİ

3.1. Tanzimat Öncesinde Eğitim

Osmanlılar ilim insanlarına fazlasıyla değer verdiği için eğitimin önündeki engelleri aşmaya gayret etmişlerdir. İlmiye sınıfına gösterilen itibarın büyüklüğü ile İran, Horasan, Turan, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Halep, Şam, Mısır ve Karaman'dan birçok âlim İstanbul'a akın ediyordu. Ali Kuşçu'nun Fatih Sultan Mehmed'e ilmini kabul ettirdikten sonra "yüz kişilik ailesi ve maiyetiyle birlikte büyük meblağlarla hayatı kolaylaştırılarak Osmanlı topraklarına gelmiş ve burada ilk Matematik okulunu açmıştır. Bu medreselerden yetişenlerden biri de Mirim Çelebi'dir". Kazıcı, Padova Medresesi'nde tıp tahsili gören Manol ve Nikola adında iki oğlu olan tabip Mikel'in çocuklarını medresede tahsil ettirdiği için vergiden muaf tutulduğu gibi Müslüman kıyafetleri giyebilmelerine izin verildiği bilgisi, (Dr. Birsen Talay Keşoğlu 2010)Osmanlı Devleti'nin ilim tahsiline ve âlim yetiştirmeye verdiği önemi gösteren önemli bir bilgidir.⁶⁴ "Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'un fethinden hemen sonra Sahn-saman Medreselerini tesis ettirmiş, fetihden 19. Yüzyıla kadar inşa ettirilen medreselerin sayısı beş yüzü bulmuştu".

Kanuni döneminde yapılan Süleymaniye Medresesi'nde Tıp; matematik ve darul hadis, tabiiye, din, hukuk ve edebiyat fakülteleri de ilave edilmişti. Medresenin bünyesindeki şifahane, eczahane, tabhane ve hamam müştemilat günümüzün kampüs sisteminin ilk örneklerindendir. Medreselerin Osmanlı Devleti'ndeki karşılığı yükseköğrenimdi. Devletin en önemli müesseselerinden bir olan medreseler "17. Yüzyıldan başlayan siyasi, idari, askeri, ekonomik düzenin bozulmaya başlamasıyla birlikte medreseleri ayakta tutan vakıf sistemi yara almış buna bağlı olarak da eğitim ve öğretim de büyük yaralar almaya başlamıştır."⁶⁵

⁶⁴ Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: İFAV, 2016), 371.

⁶⁵ A.g.e., 373,380.

Elit bir kurum olarak bilinen Eğitim dilinin Türkçe olduğu ‘Enderun okullarında ise Osmanlı dönemi boyunca 79 sadrazam, üç sadrazam,36 kaptan- derya ve birçok mimar, ressam, şair, tarihçi yetişmiştir’.⁶⁶

Tekeli’ye göre Tanzimat öncesindeki eğitimin görünümü ‘medresenin ve Enderun’un devam ettiği, ilk ve orta öğretimi kurmadan kurulan bir yükseköğretim anlayışı ile şekillenmiştir.⁶⁷ Osmanlı’da eğitimde modernleşme uygulamalarına yükseköğretim kurumlarından başladı. Bilime araçsal bir bakış ile yaklaşıldı. Bilim askeri alanda gelişmek için bir araç kabul edildi. Eğitime yüklenen araçsallık ise aynı kalmadı eğitim ilk başlarda bir ihtiyacı gideriyordu yeni eğitim modeliyle eğitim almış kişiler yenileşme için büyük bir ihtiyaçtı. Çünkü yenileşme bizzat bu kişiler tarafından uygulanacaktı. İlk başlarda mecburi başlanan yenileşme hareketi için ilk evre mevcut kurumların ıslahı ile gerçekleştiriliyordu. İkinci evre Tanzimat’a kadar olan sürede bu mecburi istikamet ve yenileşme hareketi bir ikililik de oluşturuyordu. Eğitimde ikililik yani modern ve geleneksel yöntemlerle hizmet veren kurumlar olarak belirginleşmeye başlamıştı.

Sıyan mekteplerinde verilen eğitimler dini eğitimi yani geleneği temsil ederken, yeni açılan yükseköğretim okulları modern eğitim anlayışını temsil ediyordu.

Osmanlı modernleşmesinin ilk ve en belirgin adımı askeri alandaki yetersizliğin kabulü ile başlamış ve bu yetersizliği ortadan kaldırmak için Batı’nın askeri metotlarını incelemeye, sonrasında ise bu yeni düzenlemeleri uygulayacak bir orduya ihtiyaç duyarak modern eğitimin kapılarını açmaya karar vermişti. Bunun en kısa ve etkili yöntemi olarak da dışarıdan yabancı hoca getirmeye karar vermişti. Sonradan Mühendishane-i Bahr-i hümayun adını alacak olan bir Hendeshane yeni bir donanma ihtiyacı ile yeni tekniklere vakıf subayların yetiştirileceği bir okul olarak açıldı, bu okul Osmanlı Devleti’nin modern anlamda ilk yüksekokuluydu.⁶⁸

III. Selim ‘in tahta geçmesiyle ordudaki yenileşme faaliyetleri hızlandı.1794’te kurulan *Nizam-ı Cedit* ordusu için Mühendishane-i Sultani ve 1796’da Mühendishane-i Berr-i Hümayun kuruldu. III. selim zamanındaki reformların niteliği

⁶⁶ İrfan Erdoğan, *Milli Eğitime Dair* (İstanbul: Nobel, 2015), 58.

⁶⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 63.

⁶⁸ A.g.e.,29.

militer alanda kısıtlı kalmakla beraber zamanındaki kurumlarla yarışacak boyuttaydı. Yeni ordu için yabancı subaylar getirmek, yerli fen subayları yetiştirmek için eğitim kurumları açmak, silahları getirtmek, eğitim için gerekli Fransızca kitapların tercümesini yaptırmak, yazdırtmak Nizam-ı Cedit reformları için yapılanlar arasında sıralanabilir.⁶⁹ Askeri alandaki eksikliği gidermek için eğitim alanında yapılan reformlar da başka yeniliklerin lokomotifi görevi görüyordu.

Hendeshane’de öğretmenlik yapan Seyyit Mustafa’nın matematikle ilgili yazdığı kitabın önsözünde Matematiğe olan sevgisiyle birlikte Fransızca kitaplara sonrasında da Fransa’ya gitme isteği duyduğuna değinmiş fakat mecburi görevle Hendesehane’deki görevine devam ettiğini anlatır. Okulda uyguladığı yeni tekniklerin bir kısım ‘’cahil’’ insanlarca anlaşılmadığından yakınır. Osmanlıların eski muzaffer günlerinin tarih olduğu ve artık Batılı tekniklerin üstünlük kazandığı bir dünyada dini taassubun ve hurafelerin ilerlemedeki en büyük engel olduğunu ve Sultan Selim’in de bu kalıpları yenmek için çabaladığını anlatmıştır.⁷⁰ İleride yeni aydın tipini de doğuracak olan bu bakış açısı Tanzimat öncesinde başlamış, sonrasında modern bilimin geleneksel eğitim usulleriyle çatışan tarafının vurgulanması ile bilim ve din çatışması eğitim kurumları üzerinden daha da derinleşecektir.

Eğitimde reformun iki amacı vardı biri yeni bir kalemiye sınıfı oluşturmak diğeri savaşlarda üstünlük sağlama amaçlı teknik bilgiyi elde etmek.⁷¹ Osmanlı İmparatorluğu kâtipler konusundaki yeni eğitim talebini kendi geleneksel mekanizmalarının yeni kullanışı içinde çözümleyebiliyordu ancak askeriye için durum daha zordu. Batı bilgisi ve teknolojisini sisteme getirecek kimseleri ordu içerisinden çıkaramıyordu. Yeni bir askeri elit gerekiyordu. Tüm yenilikler bu elit sınıf ile yapılabilirdi. Bunun için de yabancılardan yararlanılacak yeni bir kurumsallaşmaya gidilecekti. III. Selim ‘in askeri alanda yaptığı reformlara eşlik eden eğitim reformlarına Mühendishane-i Sultani ve 1796’da kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun da eklendi.

⁶⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 96.

⁷⁰ A.g.e., 100,101.

⁷¹ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 27.

1827’de il tıp okulu olan Tıphane-i Amire ve 1828’de açılan Cerrahhane ve kanuni Dönemi’nde kurulan Süleymaniye Tıp Medresesi hocalarıyla birlikte Avrupa’dan getirilen hocaların beraber birleştirilen bu okulların eğitiminde görev aldılar. Tıbbiyenin açılışında konuşan Sultan Mahmut eğitim dilinin Fransızca oluşunu Arapça eserlerin cazibesini yitirdiği ve geçmişte kalmışlığıyla açıklar, Batılıların da zamanında Arapça kitapları çevirdikleri ve üzerlerine yeni bilgiler eklediğini vurgulayarak zaman kaybetmemek ve pratik davranmak adına eğitim dilinin Fransızca olduğunu ilan eder.⁷²

18. yüzyılda İstanbul’da önemli kütüphanelerden bazıları da şunlardı: Köprülü Kütüphanesi, III. Ahmet’in kendi adına kurduğu Topkapı Sarayı’ndaki kütüphane, Defterdar Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi, 1780’de kurulan I.Abdülhamid Kütüphanesi ve en büyükleri olan Mühendishane-i Berr-i Hümayun Kütüphanesi. Bu kütüphane ile yeni bir matbaa da kurulmuştur.⁷³

18 ve 19. Yüzyıllar arasındaki yüz yıllık süreçte Osmanlı Devleti’nin reformları askeri yetersizlikleri tamamlamaya yönelikti bu sebeple devletin bünyesinde bir yenileşme olmamıştı. II. Mahmut’un Yeniçeri Ocağı’nı kaldırarak yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adlı orduyu kurması Osmanlı yöneticilerinin askeri alanda üstünlük sağlama iştiyakının devam ettiğini gösteriyordu.⁷⁴

Bu dönemde Tanzimat’a miras olarak kalan yeni anlamlı terimlerin başında maarif, fen ve nafia terimleri gelir. Tıbbiyenin kuruluşuyla birlikte ilim yerine fen fenle ilgili işler için de nafia kelimeleri kullanılmaya başlanmıştı. Bunlardan en ilginç olanları ise sonradan eğitim anlamında kullanılan ancak ilk zamanlar medresenin dışında yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma anlamında kullanılan maarif ve aydın anlamında kullanılan münevver kelimesi vardır.⁷⁵

Osmanlı toplumunda ilköğretim zorunluluğu II. Mahmud ile getirilmiştir. Dini bilgi verme amaçlı faaliyet gösteren sıbyan mektepleri hem erkek hem kız çocukların ilköğretim ihtiyacını karşılıyordu. ‘mektepe, darü’talim, mektephane, muallimhane,

⁷² Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 185,186.

⁷³ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 31.

⁷⁴ Sander, *Siyasi Tarih*, 305.

⁷⁵ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 179.

sıbyan mektebi, mahalle mektebi’’ gibi isimler verilen bu kurumlara gitmek zorunlu değildi II. Mahmut ile ilköğretim zorunlu hale getirildi.⁷⁶

II. Mahmut döneminde, siviller için eğitim olanaklarının geliştirilmesi de gündeme gelmeye başladı.1824 Talim-i Sıbyan Fermanı¹⁹ ile ergenlik çağına gelmemiş kız ve erkek çocukların sıbyan mekteplerine katılımı zorunlu kılınmışsa da uygulanamadı.⁷⁷Fakat 1847’de sıbyan mekteplerinin devamı niteliğinde iki yıl süren Rüştîye Mektepleri açıldı.⁷⁸

1831-34 yılları arasında askeri amaçlarla Mızıka_1 Hümayun mektebi ve Mekteb-i Ulum-i Harbiye,1838’de Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye isimlerinde iki yeni hazırlık okulu açıldı.⁷⁹Fransızca dil eğitimi konusuna çok önem veriyordu.

Tanzimat öncesinde eğitim yalnızca kurumlarda devam etmiyordu, *Londra Sefiri İsmail Ferruh Efendi* gibi şahısların konaklarında yapılan haftalık bilimsel toplantılar da eğitimin bir parçası sayılabilir.⁸⁰

3.2.Tanzimat Dönemi Modernleşme

Mustafa Reşit Paşa’nın 1839’da Gülhane’de okuduğu Tanzimat Fermanı ile başlayan süreci kapsayan Tanzimat Dönemi 1876’da *Kanun-i Esasi*’nin kabul edildiği tarih 1876’ya kadar devam eder. Tanzimat’ı hazırlayan sebeplerin birçoğunu III. Selim ve onun reformist çizgisini devam ettiren II. Mahmut atmıştır. II. Mahmud’un ölümünden sonra yeni padişah Abdülmecid 1839’da Müslüman ve gayr-ı Müslim

⁷⁶ Deniz Özgan, ‘‘II. Mahmut (1808-1839) ve Atatürk (1923-1938) Dönemi Eğitim Politikalarının Karşılaştırılması ve Analizi’’(Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, 2012), 15.

⁷⁷Uğurgül Tunç, ‘‘Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim, Sanat ve Kadın: İnas Sanayi-i Nefise Mekteb-i Alisi Örneği’’(Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Sanat Tarihi Yüksek Lisans Programı, 2018),17.

⁷⁸İrfan Erdoğan, *Milli Eğitime Dair*, 59.

⁷⁹ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 118,119.

⁸⁰ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 63.

halkların önünde yayımlanan Tanzimat Fermanı yeni bir düzenlemeyi ilan ediyordu. Bu fermanla birlikte modernleşme serüveninde artık ıslah çabalarından öteye gidilmiş, eskinin yerine yeninin geleceği ilan ediliyordu.

19. asır Avrupa’da başlayan sanayi inkılabıyla birlikte zirai ekonominin tasfiyesi sebebiyle Osmanlı toplumu için ekonomik anlamda zorlanacağı bir yüzyıldı. Bu yıllarda kaybedilen savaşların ve ülkede yaşanan tüm sıkıntıların sebeplerini padişahların ve paşaların liyakatsızlıklarına bağlama temayülü vardı. Toplumsal bozulmaların arkasındaki nedenlerin ekonomik sebeplere bağlı olduğunu gören az bir kesim vardı. Yeni zihniyet miktara dökmediği her şeyi küçümseyen hayal gücünü önemsemeyen, tüm meselelerini mühendis kafasıyla izaha çalışan bir zihniyeti.

Ve Avrupalı uzmanlar Osmanlı’nın yüzlerce yıllık geleneklerini terk etmelerini isteyecekti. Tanzimat Fermanı bu şartlar altında ilan edilmişti.⁸¹

Karpat’ın modernleşme için yapısal değişikliğin sonuçları olması gerektiğini savunur. Buna göre 19. Yüzyılda gerçekleşen siyasal gelişmeler, modernleşmenin başlangıcı değil yapılan değişikliklerin sonucudur. ‘‘Merkezileşmiş çok fonksiyonlu bir devlet yapısının doğuşu ve bunun sonucunda bir dizi sosyal grubun ortaya çıkışı ayırt edici bir özelliktir.’’⁸²1821’de Yeniçerilerin 1831’de tımarların kaldırılması ve vakıfların devlet denetimine alınması geniş temelli bir orta sınıfın doğmasına imkân vermişti.⁸³

II. Mahmud yeniyi benimseyecek gençleri Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishane ve Bahariye mekteplerini tesis etmesi döneminde aldığı tedbirleri yenileşme için aldığı tedbirlerin başında geliyordu.⁸⁴

1838’de ticaret sözleşmesi ile birlikte cılız olan Osmanlı endüstrisi Avrupa ile rekabeti karşısında savunmasız kalmıştı. Bu anlaşma Tanzimat Fermanının da temellerinden biri olmuştu. Osmanlı monarkı Mehmet Ali Paşa’nın ayaklanmasında

⁸¹ Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi* (Ankara: Panama, 2017),17-20.

⁸² Kemal H.Karpat, *Elitler ve Din*, 57.

⁸³ A.g.e., 58.

⁸⁴ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 85.

kendisine yardım eden İngiltere'ye hoş görünmek niyetindeydi. Bu durum Tanzimat'ın dış sebeplerinden biri olarak kabul edilebilir.⁸⁵

II. Mahmut'tan sonra Abdülmecid'le birlikte Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte devlet bünyesinde bir değişiklik yapma adımı da atılmış oluyordu. Bu fermanın en önemli özelliği 19. yüzyıl Avrupa'sındaki yeni düşüncelerin Osmanlı sınırları içerisine merkezi otoriteyi etkileyecek ölçüde girmiş bulunmasıdır.⁸⁶

‘‘Yönetilenlerin yönetme işine katılması Osmanlı geleneğine yabancı bir tutumken reaya adına ayan ve hanedanları hükümete söz sahibi etmek bile Osmanlı egemenliğini parçalamak anlamına geliyordu. Tanzimat'ın bu yöndeki ilerleyişi Yeni Osmanlılar akımına yol açtı’’.⁸⁷

Yeni Osmanlılar'ın amacı siyasi iktidarın paylaşımını kurumlaştırmak, yürütmeyi sağlayacak grubun ise devlet adamlarından, askeri liderlerden ve ulemadan oluşan bir cunta olmasını sağlamak olacaktır.⁸⁸

II. Mahmut'un reformculuk döneminde hükümdarın mutlak yetki hakkı devam etti, yönetilenler reaya olmaktan çıkıp tebaa ve halk oldu, kapıkulluğu kalktı onun yerine sınıf, ırk, din farkları gözetilmeden devşirilen bir sivil bürokrasi gelişti, kapıkulu ordusu yerine farklı bir militer orduya doğru gidildi, sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla ulemadan seçilen kişilerden oluşan en üst yetkili kanun yapma görevlisi sürekli meclisler kuruldu.⁸⁹

II. Mahmut'a özgü Batılılaşma adımları devletin tüm kademelerinde yapılan çeşitli düzenlemelerle devam ederken Fransızca'yı eğitim dilinden modernleşmenin dili olmaya doğru götüren yolu açmış ‘‘Fransızca'yı iyi bilen bir memur tipi yaratılmıştır. Modernleşmenin dili Fransızca'dır’’. Buna en iyi örnek Gülhane Hatt-ı Hümayun ve yapılan diğer kanunların Fransızca hazırlanması verilebilir.⁹⁰Yeni bir memur sınıfı için Batı dillerine özellikle de Fransızca'ya vakıf olmak önemlidir.

⁸⁵ Sander, *Siyasi Tarih*, 304.

⁸⁶ A.g.e., 305.

⁸⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 170.

⁸⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İstanbul: İletişim, 2017), 33.

⁸⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 171.

⁹⁰ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 228.

3.3. Islahat Fermanı

“Tanzimat gibi dış kaynaklı olan Islahat Fermanı, Kırım savaşının bileşenlerinin isteklerini karşılama amaçlı hazırlanmış ve Tanzimat Fermanı’na eklenmiştir”. Eşitlik ilkesinin ilave edildiği bu fermanla Hristiyanlarla, Müslümanlar arasında eşitlik sağlamak amaçlanıyordu.⁹¹Böylece yurttaşlık kavramı gündeme gelmiş kanun önünde dini bir fark gözetilmeden herkese memur olma hakkı tanındı, tüm bu liberal etkilerle imparatorlukta 1856 yılından itibaren gazeteler kuruldu, Fars stili bırakıldı *Montesquieu* ve *Rousseau*’nun kitapları tercüme edildi.⁹²

Tanzimat’ın ilan edildiği yılları müteakiben medeniyet kavramı da tartışılmaya başlamıştı. Fransızcadaki *civilisation* kelimesinin Latince kökü olan *civilis*’in şehirli manasına geldiği düşünülerek Arapça’daki *şehir* anlamını karşılayan *medine* kelimesinden türetilen *medeniyet* kelimesi 1856’da Islahat Fermanı’ndaki Batılı devletler için kullanılan *milel-i mütemeddine* yani medeni milletler deyiimiyle anlamını pekiştirmiş oluyordu. Burada dikkat çeken husus bir medeniyetten diğerine geçildiği vurgusunun olmayışı idi, tek bir medeniyet vardı o da Avrupa idi.⁹³

Islahat Fermanı olarak da anılan 1856 Hatt-ı Hümayunu’nda vaatlerin tüm dinlerden tebaa ve reayayı kapsadığı belirtilmişti. Fermandaki ifadenin önemi, eşitlik politikasının bir devlet politikası haline dönüştüğünün resmi olarak dile getirilmesidir.⁹⁴Tanzimat’la birlikte Islahat fermanı Osmanlılık ile uyumlu bir millet anlayışı yaratabilme amacıyla çabaladıysa da bu süreçte Müslümanlar ve diğer milletler birbirlerinden daha da uzaklaşmaları ve ayrılmalarıyla sonlanmıştır.⁹⁵

⁹¹ Sander, *Siyasi Tarih*, 311.

⁹² A.g.e., 311.

⁹³Orhan Okay, *Batılılaşma Devri Edebiyatı* (İstanbul: Dergâh, 2016), 20.

⁹⁴Kuntay Gücüm, “Islahat Fermanı Sonrasında (1856-1871) Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransa’nın Etkisi” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı), 140

⁹⁵ Karpat, *Elitler ve Din*, 13.

3.4. Osmanlıcılık

1860'lardan itibaren Osmanlıcılık fikri Osmanlı milletlerinin bir arada oluşunu özetleyen *ittihad-ı Osmani*, *imtizaç-ı akvam* terkipleriyle ifade edilmiştir. İttihad ve Basiret gazetelerinde devletin de desteğiyle anlatılan bu ideal Türklerin savunduğu bir görüş olarak kalmış gayr-i Müslim unsurlar Avrupa'nın verdiği desteklerle bu ideali benimsememişlerdir.⁹⁶

Tanzimat ve bilhassa Islahat Fermanı din, dil, kültür farkı gözetmeksizin ortak vatandaşlık üzerine kurulmuş bir Osmanlı milleti yaratma gayesini gütmüş, ancak bu teşebbüs başarısız olmuştur. II. Mahmut'un "Ben tebaamdaki dinlerin farkını ancak cami, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim"⁹⁷ sözleri bu hedefini özetler niteliktedir.

Tanzimat'ın ruhunu yansıtan, 1856'daki Islahat Fermanı ile birlikte eleştirilmeye başlanan Osmanlıcılık fikri ırk, dil, din farklarının ortadan kalktığı tüm Osmanlı tebaasının aynı yetkilere ve haklara sahip olmalarını sağlayan ıslahatlar için itici bir kuvvetti.⁹⁸ Osmanlı'daki siyasi otoriteyi etkilemeyi başaran siyasi elit bürokratlar ve dinsel elit vardı. Sosyal tabakaların çeşitlenmesi ekonomik değişimlerin ve eğitimin de katkısıyla ve devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olmasıyla birlikte siyasi elitin de ideolojisi değişmeye başladı. Yeni Osmanlılar böyle bir siyasi ve sosyal ortamda doğdu onlara göre birey devlete bağlılığını vatandaşlık temelinde gösterebilmeliydi. Yenileşme hareketi bu dönemde ihtilal, devrim ve modernleşmenin de temsil edildiği medeniyet kavramıyla karşılaşmaya başladı. Modernizm devlet yönetimindekilerin ve onları baskılayan siyasi elitin denetlediği bir ayırıcı özelliğe büründü. Avrupa görmüştük modern ve medeni olmak için yeterli sayıldı. Fakat burada dikkat çeken durum da "siyasi elitin kendi iktidarları için kullandıkları bir meşrulaştırma" çabasıydı. Yeni siyasi elitin "mesleki uzmanlıktan ziyade ideolojileri" ayırt edici özellikleriydi. Kapitalizm ve modernleşme adımlarıyla birlikte eğitim sisteminde yapılan yenilikler alt sınıflardan yönetici elitin bir parçası olmayı kolaylaştırıyordu. Böylece yeni elit sultan bürokrasisi ve devlet

⁹⁶ Azmi Özcan, Osmanlıcılık, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> [03.01.2020]

⁹⁷ A.g.e.

⁹⁸ Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde Osmanlıcılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri" *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10,S.18 (2018): 81-108

otoritesini meşrulaştıran dinsel elite yeni hizmet temelli bir bürokrat sınıfı da eklemiş oldu.⁹⁹

1840'larda Avrupa'da *jeune* terimi Osmanlı'da iki grup için kullanılıyordu ilki, Osmanlı müesseselerini eski geleneklerine döndürmek isteyen ıslahatçılar ikincisi devlet-din birlikteliğinin bitmesi gerektiğine inanan, şeriatın zamanın ihtiyaçlarını karşılamadığını savunan laik Avrupa modeline göre yeniden dizayn etmek isteyen gruptur. Berkes'in tanımıyla bu grup "Avrupa'ya eğitim için gönderilmiş yahut bir süre bulunmuş, dinsizleşmiş ve döndüklerinde iyi bir imaj bırakmayan aralarında Şinasi, Münif, Tahsin gibi isimlerin bulunduğu gruptur".¹⁰⁰

Osmanlı rejimi için şeriatın ve meşveretin birlikte uyumlu hale getirilmesini savunan Namık Kemal ve onun gibi Meşrutî sistemi isteyen Ziya Paşa bu fikirlerini "İslam'ın temelinde cumhur anlayışının varlığını savunarak güçlendiriyorlardı".¹⁰¹

3.5 Tanzimat Dönemi Eğitim

Eğitimde sistemleşme Tanzimat Fermanı'ndan sonraki yıllarda mümkün olacaktır. 1845'te Mustafa Reşit Paşa'nın fermanındaki tavsiyeler Rüştiyeler ve Darülfünun kurulmasına ilişkindi.1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiyye adıyla kalıcı bir kurul,1857'de ise Marif-i Umumiye Nezareti kuruldu.¹⁰²

Maarif-i Umumiye Nezareti'nin nizamnamesine göre her köy ve mahallede *sıbyan okulları* açılacak, kasabalarda *rüştiye*, bin haneden fazla olan kasabalarda *idadiler*, vilayet merkezlerinde *sultaniler*, İstanbul'da bir darülmualimin, bir darülmualimat ve bir darülfünun açılacak uygun görülen yerlerde kızlar için de rüştiyeler açılması kararı alındı.¹⁰³ Kurulan yeni okullar için öğretmen ihtiyacı 1847'de darülmualimin (erkek öğretmen okulu) ,1862'de darülmualimin-i sıbyan ve 1870'de darülmualimat

⁹⁹ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, 154.

¹⁰⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 282.

¹⁰¹ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 164.

¹⁰² Erdoğan, *Milli Eğitime Dair*, 59,60.

¹⁰³ İsa Yanar, "Tanzimat Dönemi Eğitim Sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları" (Bilim Uzmanlığı Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması ve Ekonomisi Bilim Dalı), 25.

(kız öğretmen okulu) kuruldu.¹⁰⁴ Tekeli'ye göre nizamname "Fransız sisteminin etkisi altında yazılmıştı"¹⁰⁵.

Alınan yeni kararlarla birlikte medreseler için bir önlem alınmaması ya da nizamnamede belirtilmemesi de eğitimde *düalizmin* belirginleştiğini düşündürür. Yeni anlayış eski medrese usullerinden tamamen yok sayıp, yoluna yeni usullerle inşa edeceği modern okullarla devam edeceğini anlayabiliriz. Nizamname ile birlikte eğitim de dini bilgiden dünyevi bilgiye doğru ilerlerken modern eğitim dini eğitimin aleyhinde bir ilerleyişe geçer.

Mekatib-i Umumiye Müdürü *Ahmet Kemal Efendi* eğitim ve öğretimde *usul-i cedide* diye adlandırılan yeni usulle İstanbul'da beş rüştiye açar, başarılı bulunan bu usulün ardından 1869'dan itibaren sıbyan mektepleri ile birlikte *usul-i cedide mektebi* adıyla yeni ilkokullar da açılmaya başlar. Öğrenci sırası, kara tahta, harita, yer küresi, öğretmen kürsüsü, tebeşir gibi araç gereçler de kullanılmaya başlanır. Tanzimat'tan sonra uygulanan usul-ü cedide ile eğitimi Abdülmecid'le birlikte teşvik edilmiş, *Ayşe Sıdika Hanım*'ın yazdığı *Usul-i Talim ve Terbiye Dersleri* gibi eğitim bilimlerinde ilk sayılabilecek eserler verilmişti. *Mustafa Kemal* gibi usul-i cedide ile yetişen öğrenciler ileride Meşrutiyet'in ve Cumhuriyet'in kurucuları, öncüleri olmuştur.¹⁰⁶

Tanzimat Dönemi eğitim alanında yapılan yenileşme adımlarını iki başlıkta toplarsak ilki içerikte yapılan değişimler olmalıdır bunlara örnek olarak yeni öğretim "programları, yeni araç ve gereçlerin eğitime dâhil edilmesi, öğretim süresinin değiştirilmesi, eğitim dili, yabancı dil öğretimi ve öğretmen ihtiyacının karşılanması için açılacak yeni öğretmen okullarının açılma kararının alınması" olarak açıklanabilir. Teşkilatta bakanlığın kurulması ve sonrasında da "Mekatib-i Umumiye Nezareti ve *Encümen-i Danış'in*" kurulması gelir.¹⁰⁷

Bilgi komisyonu olarak güncellenebilecek olan *Encümen-i Danış* 1851 yılında, Paris'teki Bilimler ve Güzel Sanatlar Akademisi'nin muadili olarak açılan kendine özgü programında edebiyat ve bilimde eğitim malzemelerini seçmek, çevirmek ve

¹⁰⁴ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 66.

¹⁰⁵ A.g.e., 67.

¹⁰⁶ Erdoğan, *Milli Eğitime Dair*, 60,61.

¹⁰⁷ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 104.

üretmek olarak düzenlenen kurum Osmanlıcanın da gelişmesine katkıda bulunmayı amaçlamıştı. Bu kurumun en önemli katkısı *Ahmet Cevdet Paşa* gibi bir entelektüelin elinden çıkan Tarih eseri olmuştur.¹⁰⁸

Paris Akademisi tarzında Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin önemli işlerinden biri olarak kabul gören ve her aybaşında toplanan heyet Encümen-i Daniş yani danışma meclisi asil azalarıyla kırk kişiydi. Azaların içinde faziletli kişilerle eğitimcilerden de bir hayli kişinin olduğu bu ilim kurumu olarak açılış gününde Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı hitabesi *Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?* (Zümer 9) ayet-i kerimesiyle başlar.¹⁰⁹

Tanzimat dönemi öncesinde atılan adımlar askeri nitelik taşıyordu fakat Tanzimat'ın ilanı ile birlikte gelişen Tanzimat ruhuyla beslenen sivil bürokrasi yeni sivil eğitim kurumları için adım atacaktı.¹¹⁰

Tanzimat'ın ilanı ile eğitimde düalizm derinleşmiş medrese ve yeni modern okullar iki ayrı yoldan varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu ikililiğin sebebi ise "kültür ve eğitimdeki istikrarsızlıktır".¹¹¹

Eğitimdeki ikililik devam ederken kız çocuklarının eğitimi için de adımlar atılmaya devam ediyordu. 1858'den itibaren açılmaya başlanan kız rüşdiyelerinin sadece onunda yapılan bir saptamada kız öğrenci sayısı 1874'de 294'tü.¹¹² Nizamname kararları gereği rüşdiyelerin yetersiz görülmesini müteakip sultaniler açılmaya başlanmıştı Galatasaray Sultanisi ve Darüşşafaka bu sebeple açılan okullardır.

Fransız hocalarına emanet edildiği eğitim dilinin Fransızca olduğu, Osmanlıcılık idealinin pratik bir yansıması olacak olan tüm milletlere eşit mesafede duran milletler arası bir eğitim anlayışı benimsemiş Osmanlı anasının bu okulda kaynaşacağı ümit

¹⁰⁸ Johann Strauss, "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı", çev: Ayten Sönmez, der: Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ, *Tanzimat Ve Edebiyat Osmanlı İstanbul'nda Modern Edebi Kültür* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 161.

¹⁰⁹ Fatma Aliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa Zamanı* (İstanbul: 2018, Pınar), 73,74.

¹¹⁰ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 63.

¹¹¹ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 14.

¹¹² Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 64.

edilmiş olmasına karşın Bulgar bağımsızlık hareketinin birçok isminin bu okuldan çıkmış olması ilgi çekicidir. Rumlar ve Ruslar Eğitim dilinin Fransızca oluşundan rahatsız olmuş, Papa doğulu müminlerin bu okulda eğitim görmesini yasaklamış, Yahudi Cemaati de benzer bir çekince içinde olmuş Hristiyan bir grubun yönetimindeki okula çocuklarını göndermemişlerdir.¹¹³

Maarif nezaretinde *Münif Paşa*'nın başkanlığında 1865'te *Tercüme Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı Lale Devri'ndeki tercüme hareketinden farklı olarak Batı'daki gelişmeleri aktarmaya yönelik bir girişimdir.¹¹⁴

Avrupa sanayisinin gelişmişliğine yetişebilme amacıyla kurulan *sanayi mekteplerine* yurt dışından getirilen yabancı uzmanlar hoca olarak görev alıyordu.1869 yılının sonlarına doğru ise sanayi mekteplerinden seçilen öğrenciler Avrupa'ya eğitim için gönderildiler. Çocukların tornacılık, çiftçilik, dökümcülük, döşemecilik, halıcılık, terzilik, demircilik ve gravürcülük gibi sanat dallarında eğitim almaları sağlanırken başarıyla mezun olan çocuklar bu mekteplere eğitimci sıfatıyla geri dönmeleri hedeflenmiştir.¹¹⁵

Kız çocuklarının eğitime sıbyan mekteplerinden sonraki dâhil olma süreci Sanayi mektepleri için de başlamıştı. *İstanbul ve Kastamonu Sanayi mekteplerinde* kızlar için açılan bölümler erkeklerden farklı olarak dikiş, nakış, el işleri ve çocuk bakımı gibi dersler vardı bu okulların eğitim süresi beş yıldır. Yedikule'de 1869 yılında açılan Kız Sanayi Mektebi'nin ordunun ihtiyaçlarını karşılaması iç çamaşırı dikimi ve sargı yapımı çalışmaları bu okulun hedeflerindendi. Maarif Nezareti'ne bağlanan sanayi mekteplerinin kızların üretebilecek ve bunlarla geçimlerini sağlayabilecek kabiliyeti ve donanımı kazanmaları hedeflenmişti. Bakanlığın özel ihtimam gösterdiği kız sanayi mektepleri sarayın da teşvikiyle Yıldız Sarayı'nın mefruşatını sipariş alacak düzeye gelmişti. II. *Abdülhamid'in* ülkedeki sanayiyi geliştirmek için kurdurduğu Heyet-i Teşvikiye-i sanayi komisyonu mektepleri ıslah ederek

¹¹³ A.g.e., 65.

¹¹⁴ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*,75.

¹¹⁵ Semra Kır Şimşek, *Türk İğnesinin Mucizesi Olgunlaşma Enstitüleri* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2019), 27.

imparatorluk genelinde bu mekteplerin gelişimini ve yaygınlaşma görevini üstlenmiştir.¹¹⁶

Ülke genelinde ekonomiye yerli üretime sağladıkları katkı sebebiyle gayretli öğretmenler maarif nişanı, sanayi madalyası ve *II. Abdülhamid'in yalnızca kadınlar için hazırlattığı şefkat nişanı kız sanayi mektebi öğrencilerine ve öğretmenlerine verilmiştir*. Osmanlı Devleti'nin ilk mesleki ve teknik eğitim veren ıslahhaneler ve sanayi mektepleri elli altmış yıl daha hizmet vermiştir.¹¹⁷

¹¹⁶ A.g.e. , 29-31.

¹¹⁷ A.g.e., 31-33.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4.MODERNLEŞME VE BASIN

Osmanlı modernleşmesinde gazetelerin yeri çok önemlidir. Gazeteler sadece dilde sadeleşmeye öncülük etmekle kalmamış toplumun *okuma alışkanlığı* kazanmasında ve *haber alma ihtiyacının gelişiminde, siyasette, eğitimde ve en nihayetinde edebiyatta* büyük öncülüklerin aracı olmuştur. Tanzimat'la birlikte değişen ve gelişen siyasi sosyal yapı önce devlet eliyle sonra özel teşebbüslerle gelişecek olan gazeteciliğin sosyal yaşamın parçası haline geldiği dönemdir. Gazetelerin Osmanlı modernleşmesindeki rolü diğer modernleşme örneklerinden biraz daha farklıdır. Kimi zaman okul kimi zaman siyasi görüşlerin hararetle tartışıldığı özgür bir meca kimi zaman da edebiyata yön ve ilham veren özellikleriyle gazete ve dergiler Osmanlı toplumunda benzersiz bir yerdedir. Gazetelerden önce kamu nabzının tutulduğu mekânlara örnek olarak verilebilecek yerler devletle halk arasında iletişim köprüsü görevini yürüten kahvehanelerdi.¹¹⁸

Elçilerin Avrupa'ya gidişi ile birlikte yabancı dil bilen yetişmiş devlet adamı ihtiyacı yoğun bir gündem oluşturmuş, tercüme ve tercümanlık konusunda güvenilen kişilerin Osmanlı devlet işlerini aksatacak derecede güvenilir olmayışları da eklenince Babıali'de bir *Tercüme Odası* kurulmuştu. Osmanlı Devleti için II. Mahmut'la artan modernleşme girişimleri Fransızca'nın önemini vurgulamakla kalmamış Yeniliklerin halk tarafından kabul görmesini kolaylaştırmak, bunu halka anlatmanın önemini bilen II. Mahmut, bu amacına uygun olarak resmi bir gazete açmaya karar verir. Takvim-i Vekayi'nin çıkarılma sebebi devletin yeniliklerini halka ve memurlara anlatmaktır ancak bununla birlikte Batı'ya bir pencere daha açılmış olacaktır. Mehmet Ali Paşa'nın "Mısır'daki **Vakayi-i Mısriye** ilk Türk gazetesidir. Bu gazetenin amacı Mısır'da yeni düzenin propagandasını yapmaktır".15-16.yüzyıllardan beri Türkçe, Ortadoğu'da yönetimin tek dilidir bu yüzden Türkçe öğrenimine eğilim de olmuştur. Yine Mehmet ali Paşa'nın 1830'da Girit'te çıkardığı Vakayi-i Giridiyye adında bir gazete de vardır.¹¹⁹

¹¹⁸ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 212.

¹¹⁹Topuz, *II. Mahmut'tan Günümüze Türk Basın Tarihi*, 14.

Takvim-i Vakayi ise 1831'de çıkarılmıştır. İstanbul'da çıkarılan ilk gazetenin nedenleri açıklanırken vakanüvislerin yazdığı tarihlere halkın yirmi ya da otuz yıl sonra ulaşabildiğini, halkın yanlış bilgilerle yanlış yorumlar yaptığı ve bunun da devleti zor durumda bıraktığı tespiti ileri sürülüyordu. Gazetenin bu gibi olayları önleme gayesiyle içeriye ve dışarıya bilgi verme amaçlı yayımlandığı vurgusu yapılmıştı. II. Mahmut yazıların herkesin anlayabileceği şekilde yazılmasını istiyordu.¹²⁰ II. Mahmut'un gazetelerin Herkesin anlayacağı şekilde yazılmasını istemesi dilde ve devletin kendisini ifadeye yaşadığı sorunu aşma isteği de reformist bir tavır olarak değerlendirilebilir. Fransız İhtilali'ni hazırlayan sürecin gazeteler yoluyla yaygınlaşan düşüncelerin etkisi olarak okuduğu da anlaşılabilir. II. Mahmut'un Fransız gazeteci Alexander Blacque'ı İstanbul'a davet ederek Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunan bir anlamda uluslararası kamuoyunda çıkabilecek yanlış ve yanlış haberleri devlet eliyle düzeltme amacıyla 1831'de Takvim-i Vekayi'nin Fransızca versiyonu sayılabilecek *Le Moniteur Ottoman* isimli yarı resmi bir gazete daha çıkarılmasını sağlamıştır.¹²¹

Gazeteler hızlı ve kolay iletişimin en önemli pratiklerinden birini sunuyordu. Kısa, net ve çarpıcı ifadelerle anlatılmak istenen düşünce yazıya aktarılıyor, basılıyor ve herkese yayılabiliyordu. Gazetelerin bu işlevinin anlaşılması Osmanlı için yeni bir kabul daha demektir. İlk bugünkü Türkiye sınırları içinde basılan ilk Türkçe gazeteyi çıkararak Bu ilki de devlet gerçekleştirmişti. "Devletin Batılılaşma adına yaptığı düzenlemelerin en son halkası olarak görülen gazeteler"¹²² yayımlanmaya başladığı dönemden itibaren Osmanlı modernleşmesi ve sonrası için belirleyici yeni bir araç olma gücünü daha da artıracaktır.

Batı'yla ilk gerçekçi temasın faileri olarak elçiler ve yanlarında eğitim için Avrupa'ya gönderilen talebelerin kurulan Tercüme Odası'nın Fransızca ile kurdukları temasın bir sonucu olarak Fransız düşüncesinin ve Fransız edebiyatının Osmanlı bürokrasisine nüfuzu da söz konusu olmaya başlamıştır. Bu yeni azınlık grubun yeni uygarlıkla tanışmaları ve yeni dille kurdukları temasın sonucunda

¹²⁰ A.g.e., 16.

¹²¹ Salih Erol, "Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C.5, S.2 (2019): 273-295

¹²² Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 211.

‘‘Farsça terkip kurallarıyla yapılan Fransızca kelimelerin bürokrasi diline girmesi ile görüldü. *Mesail-i politikiyye* gibi terkipler ‘‘bu geçiş dönemine örnek verilebilir.¹²³

II. Mahmut’un dili kolay ve anlaşılır olsun buyruğunu dilde sadeleşmenin ilk büyük adımını görmekten öte halkı önemli konularda aydınlatma, bilgilendirme ihtiyacı duyan bir devletin varlığından bahsetmek daha doğru olacaktır. Devletin resmen dile getirdiği yeni adımdaki bu durum, dilin sadeleşmesinde değil devletin yaptığı ve yapacağı tüm yenilikleri halkı ile paylaşma gereği duymasındadır. Nitekim Tanpınar dilde başlayan bu ‘‘çözülmenin gazete nüshalarına getirdiği yeni bir ifade tarzının ve görüşünün olmadığını’’ mühim olanın gazeteler yoluyla halkı aydınlatma konusunda devletin attığı adım olduğunu söyler.¹²⁴ *Takvim-i Vekâyi*’nin, Osmanlı toplumunun çok uluslu yapısına uygun olarak anlaşılabilmesi için beş dilde basılmıştır.¹²⁵

Ali Budak’a göre gazetelerin ve süreli yayınların günlük hayata girmesi on dokuzuncu asrın en önemli olayıdır.¹²⁶ Gazete ve dergilerde yakalan dil ve yaşam pratiği modernleşmenin hızlandırıcı olmuştur. Ancak burada olumsuzluğa sebebiyet verecek en önemli nokta ise gazetelerin muhataplarının yazılan her şeye gösterdikleri büyük saygı ve ön kabulün, gazetelerle birlikte sorgulanmadan da hayata girmesine olanak sağlar. Bu olumsuz ve yanlış bilgilerin de toplum ruh sağlığı ve düşüncesi açısından herhangi bir filtreden geçirilmeden her eve giriyor her zihinde karşılık buluyor oluşu ileride devletin önlem almasına da sebebiyet verecekti.

Semavi dinlerle yoğrulan Doğu halkları için yazılı metinlerin kutsiyetiyle birlikte yazıya, yazılana ve dolaylı olarak gazetelere atfedilen değer arasında izaha muhtaç bir arkaik duygu karmaşasından söz etmek mümkündür. Matbaanın Osmanlı topraklarına kabulünde kutsal kitapların yazılmaması kaydıyla gösterilen müsamaha, yazılabilecek ve okunacak en kutsal bilginin kutsal kitaplar olduğu retoriğini hatırlatır. Burada bilgiye yahut bilginin yaygınlaştırılmasına bir itiraz yoktur itiraz bu bilginin kaynağının ne olacağını kutsiyeti kimin atfedeceğinin belirsizliğinedir.

¹²³ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 121.

¹²⁴ A.g.e., 120,121.

¹²⁵ Osman İbrahimov, "Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri Ve Tuna Gazetesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (2016): 82-94,87

¹²⁶ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 213.

Nitekim matbaanın da yaygınlaşması ile birlikte, ilk tercüme, telifler Batı'nın bilgi kaynağını üreten yegâne temsil sayıldığı, bilginin dünya ve ahiret olarak düalist bir çehreye büründüğü ve Batı'nın ürettiği her bilgiyi filtresiz tatbikinden de anlaşılacağı üzere yazılan herhangi bir şeyi kutsallaştırmadan faydalanmak pek mümkün olmamıştır. Batı'da gazeteye verilen değer ile Doğu toplumlarındaki konumu kıyasa tabi tutulmalıdır. Modernleşmenin yegâne aracı haline gelecek olan gazetelere gündelik hayatta uygun bir yer bulamayan Osmanlı toplumu tüm bir kültür birikimine, hayatın idamesini sağlayacak bilgilere hatta yeni siyasi fikirlerine bu araçla ulaşmıştır. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren Gazete artık yeninin ilan edildiği yegâne araçtır. Kitap kültürünün beslemediği bir gazete kültürü analitik düşüncenin gelişimini de engellemiş, toplumu sadece "güncel gerçeğe" inanmaya itmişti.¹²⁷

Basın tarihimizin ilklerinden olan ve 1840'da yayımlanmaya başlayan Ceride-i Havadis, Türkçe yayın yapan bir gazetedir ancak sahibi William Churchill adında bir İngiliz'dir. İlk ölüm ilanlarının yayınladığı gazete olması vasfıyla da başka bir yeniliğin öncüsü olmuştur.¹²⁸ Özellikle yabancı dilde çıkarılan gazete ve dergiler İstanbul'da kültür ve edebiyata dolaylı olarak etki etmiştir.¹²⁹ 1839 -1856 yılları arasında gündelik hayatın bir parçası olarak gelen ama Bir müddet 'kapalı bir muhit eğlencesi' olarak duran tiyatro, Ceride-i Havadis'te oynanan piyeslerin hülasaları yayımlanır 'şano' (Scene) adıyla Türkçe'ye geçirilen sahnelerin birebir tercümesini de neşreder.¹³⁰

1840'ların sonuna gelindiğinde İstanbul'da Fransızların *Telemaque* kitabı Rumlar tarafından iyi biliniyordu. *Yusuf Kamil Paşa*'nın 1859'da Türkçe'ye tercüme etmesiyle birlikte edebi tercüme de başlamış olur.¹³¹

Paris Elçiliğinde görev alanlardan biri olan *Agâh Efendi* ve öğrenim için Paris'e giden *Şinasi* ile birlikte 1860'ta Paris gazetelerine benzer bir gazete fikri ile çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* girişi yazısında iç ve dış olaylardan haberler ve eğitici

¹²⁷ A.g.e., 215.

¹²⁸ Topuz, *Türk Basın Tarihi* (İstanbul: Remzi, 2018), 17,18.

¹²⁹ İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*(İstanbul: Dergâh, 2017), 37.

¹³⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 155.

¹³¹ Strauss, "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı" çev:Ayten Sönmez, *Tanzimat ve Edebiyat*, yay.haz: Mehmet Fatif Uslu, Fatih Altuğ,141.

yazılar üzerinde duracakları halkın geneline hitap eden bir dille yayın yapacakları vurgusunu yaparlar. Fikirleri aktarmak her vatandaşın hakkıdır biz de bu fikirlerimizi geniş kitleler aktarmaya karar verdiklerini yazarlar.¹³² Bununla beraber manzum bir tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi* de ilk defa bu gazetede tefrika edilir.

Osmanlı'nın ilk özel sermaye ile çıkarılan gazetesi olma vasfını taşıyan Tercüman-ı Ahval'in kurucusu olan Agâh Efendi bir yandan gazeteyi çıkarmış bir yandan da devletteki memuriyetine devam etmiştir Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluşunda da yer alan Agâh Efendi arkadaşlarının tutuklanmasıyla birlikte Avrupa'ya gitmiştir.¹³³ İlk gazeteciler Agâh Efendi gibi devletin memurları olmakla birlikte aynı zamanda devletin en ileri muhalifleridirler.¹³⁴

Gazetelerin isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla gazeteler "toplumun durumlarını aktarıp, onların tercümanı olacak, fikirleri tasvir edecektir" bu yönüyle de gazetelerin "yöneticilerin karşısında halkın temsil edildiği yepyeni bir araç" olduğunu haber verir.¹³⁵

"Düşünce gazeteciliğinin öncüsü"¹³⁶ sayılan Şinasi bir süre sonra 1862'de *Tasvir-i Efkâr*'i çıkarmaya başlar.1849'da Abdülmecit'in emriyle Fransa'ya giden Şinasi, gazetenin kamuoyu fikrinin oluşmasına yardımcı olması gerektiğine bilinçle eğilen ilk yazardır.¹³⁷

Yeni Osmanlılar mücadelesinin filizleri olan yeni fikirler *Tasvir*'in ilk makalelerinde tartışılmaya başlanmış bu yeni fikirlerin yayılmasına öncülük etmiştir.¹³⁸ Bazı yazılarını Courier'de çıkarttıktan sonra ecnebi postalarının ve muhabirlerinin dokunulmazlığı sayesinde *Tasvir*'de de yayınlanır.¹³⁹

¹³² Güleda Yücedoğan, "Türkiye'de Fikir Gazeteciliği", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S.8 (1998): 87

¹³³ Topuz, *Basın Tarihi*, 20.

¹³⁴ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 217.

¹³⁵ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 44.

¹³⁶ Topuz, *Basın Tarihi*, 22.

¹³⁷ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 224.

¹³⁸ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 208.

¹³⁹ Budak, *Gazetecilik ve Edebiyat*, 224.

1866'da Ali Suavi'nin çıkardığı Muhbir, "Girit'te ezilen Türklere yardım kampanyası başlatmış ve büyük miktarda para toplayabilmişti" geniş kitlelere ulaşabilen Muhbir Gazetesi bu özelliğiyle sivil toplum örgütü gibi çalışmış oluşu açısından dikkat çekicidir.1869'da Ali Bey tarafından çıkarılan Basiret Gazetesi, Namık Kemal'in 1870'de çıkardığı İbret'i çıkardılar.¹⁴⁰

Tanzimat dönemi gazeteciliğinin önemli isimlerinden biri olan Ebuzziya Tefvik 1864'te Terakki Gazetesi'ne ek olarak çıkardığı 'Terakki-i Muhedarat ile ilk kadın dergisini yayımlamış, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne katılmış, sonrasında İttihad ve Terakki Fırkası'na katılmış, siyaset ve gazeteciliği bir arada götürmüş, 'modern matbaacılığın gelişmesinde de önemli bir rol oynamıştır'.¹⁴¹

Osmanlı Devleti bazı gazetelerin çıkması için bazı büyük şehirlerde matbaa açıyor ve yardımda bulunuyordu. Rusçuk, Beyrut, Bağdat, Trablusgarp, Erzurum, Bursa gibi şehirlerde basılan gazeteler bunlara örnektir.¹⁴²

Osmanlı döneminde hükümetler bazı gazetelerin basımında yardım ediyordu özellikle vilayet gazetelerinin basımında yardım edebilmek için basımevi açıyordu. Trablusgarp'ta çıkarılan Arapça-Türkçe basılan Trablusgarp Gazetesi'nde şöyle bir ifade yer alıyordu: Bilindiği gibi gazete denilen şey, yararlanılacak haberleri gerek çıktığı yere gerekse taşraya duyurmak ve herkesi iyi bilgiye sahip kılarak eğitim hizmetini tamamlamaktadır.

Gazetelerle birlikte mecmualar da Tanzimat basınında etkilidir. Mecmualar Özellikle bilimsel bilgileri eğitim amaçlı yayımlama amaçlı basılan yayınlardır, gazeteler ise siyasi içerikli yayınlar yaparlar.¹⁴³

¹⁴⁰ Topuz, *Basın Tarihi*, 25-27.

¹⁴¹ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı (1839-1923)*,65.

¹⁴² Topuz, *Basın Tarihi*, 31-33.

¹⁴³ Nurcan Şen, "Tanzimat Devri Periyodikleri ve Dergicilik", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S.5 (Güz,2009): 381-393,383.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. MODERNLEŞME VE EDEBİYAT

J. Strauss'un, *Miss Pardoe*'nun 1837'de *Türklerin ev içi yaşamları* hakkında yazdığı kitabında " Büyük Britanya hariç Türklerin dünyada en fazla kitap okuyan millet olduğunu, imparatorlukta okuma yazma bilmeyen neredeyse kimsenin bulunmadığını, başkentin çeşitli okullarında eğitim gören sekiz binden fazla çocuğun varlığından bahseder ve ekler fakat okunanları Kuran ve önemsiz yararsız türlerle sınırlı bir liste ¹⁴⁴ olarak tanımlar.19. yüzyılın genel okuma tercihleri ve temayülünü resmetmek açısından bu tespit önemlidir. Bir Batılı gözüyle önemsiz olarak nitelediği Doğu edebiyatı klasiklerini ve divanlarının da Osmanlı toplumunda tercih edildiği bir gerçektir. Buna göre Osmanlı toplumunun Doğu medeniyetine has bir okuma alışkanlığını devam ettirdiğini okuma yazma ile Kuran başta olmak üzere dini kitaplara ilgi gösterdiğini bununla birlikte Doğu medeniyetinin ürettiği edebiyata aşına olduğunu düşünmek mümkündür. Ancak Batı edebiyatına ait türlerin ve ansiklopedik bilginin Osmanlı toplumunda yaygınlaşması zamanla olacaktır.

Tanzimat dönemi başlarında Osmanlıca yeni bir Rönesans'a kavuşmuştu. Yeni bilimlerle birlikte dile gelecek olan yeni kelimelerin bir dilsizliğe sebebiyet vereceği endişesiyle Arapça kökenli kelimeler türetilip bilim alanına dâhil ediliyordu. Bu Tanzimat'ın Osmanlılık ruhuna da uygun bir gidişattı.1861'de alınan önlemlerle birlikte artık Tıbbiye'deki öğretim dili Fransızca değil Osmanlıca olacaktır.¹⁴⁵Yeni bir araç olan gazetelerle birlikte gelişen yeni dilin de gelişeceği alan gazeteler ve mecmualar olacaktır.

1851 ile 1885 yılları arası dönemde Türk dili ve edebiyatı bünye itibariyle düşüncenin ilerlediği, insanın gömlek değiştirdiği bir devri olarak gören Tanpınar 1861'e kadar olan zamanı Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis'in ilk açılan mektepler ve *Encümen-i Daniş'in* etrafındaki çalışmalar ve ilk tercüme idare ettiği devri *yönelme devri* olarak nitelendirir, Tercüman-ı Ahval'in çıktığı 1861 ile Vatan yahut Silistire'nin oynandığı 1873 yılı arasındaki evre ise ikinci evredir. Bu evrede gazete

¹⁴⁴ Johann Strauss, 'Osmanlı Toplumunda Kimler Neleri Okurdu?(19.-20. Yüzyıllar)'' ,çev: Günil Ayaydın Cebe, der: Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ, *Tanzimat Ve Edebiyat Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014),3.

¹⁴⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 259.

yenileşmenin baş aktörüdür.¹⁴⁶Gazeteler okuma alışkanlığını besliyor, yayıyor ve kalabalıklara kendini dinletiyor, etrafında topluyor ve mekteplerin yüklendiği misyonu üstleniyordu.1860'tan sonraki süreçte devlet eliyle ve teşvikiyle atılan yenileşme adımlarının yerini artık siyasette, sosyal sorunların çözümünde, edebiyatta söz hakkı bulunan bir aydın sınıfı üstlenir. Aydın grubun gazeteler ve edebiyat aracılığıyla kurdukları kültürel tahakküm güçlüdür.

Reformlar doğrultusunda 1846'da Darülfünun'un açılması ile birlikte "ilk aşamada Darülfünun için kitap hazırlama amacıyla *Encümen-i Daniş*'in"¹⁴⁷ de Osmanlı kültür ve edebiyat hayatına önemli katkıları olmuştur. Tanzimat dönemi düazlimine bir çözüm olarak maarif alanını birleştirecek bir kurum olarak *Encümen-i Daniş Hammer, Redhouse* gibi isimleri bünyesine dahil ederken,"tanınmış ve tanınmamış medreseli, medresesiz isimleri davet etmiş dil ve edebiyat alanlarında yeni eserler yazılmasını teşvik etmişti"¹⁴⁸.

Münif Bey'in başkan yardımcılığını yaptığı kurum ve bu kurum kuruluşunda resmi imkanları kullansa da¹⁴⁹ 1861'de Osmanlı'da aydınların gayretleriyle açılan ilk sivil kurum *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye'dir.*¹⁵⁰ Yayın organı olarak *Mecmua-ı Fünun* da "ilk bilim dergisi olma özelliğini taşıyan" Batı'daki bilimsel yenilikleri Osmanlı toplumuna tanıtmayı amaç edinmiş bir bilim mecmuası çıkarılmıştır¹⁵¹.1863'teki ilk faaliyetler halka açık konferanslar şeklinde başlamıştı. Yeni bilimi anlatmak ve "endüstrilerin ilerlemesine teşvik etme amaçlı" yapılıyordu.¹⁵²

Mecmua-ı Fünun'un ele aldığı konular arasında "ıskat-ı cenin ve intihar" gibi konular vardır. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane'nin müdür Dr. Aziz'in bu makalesinden sonra Namık kemal de bir yazı yazmış ve takipçilerinden birinin de

¹⁴⁶ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 250.

¹⁴⁷ Fatih Arslan, "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.11 (2009): 420-441

¹⁴⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 235.

¹⁴⁹ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, 40.

¹⁵⁰ Emine Gümüşsoy, "Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye ", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.8,S.2 (2007): 173-192,176.

¹⁵¹ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 74-75.

¹⁵² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 236.

ıskat-ı cenin adlı bir oyun yazarak aile içindeki acıya vurgu yapılmıştır. İntihar konusunun romantik edebi akımla birlikte yaygınlaşması sonucunda dergilerde bu hareketin doğru olmadığı anlatılsa da konu tıp ve sosyal açıdan ele alınmış olması önemlidir¹⁵³.

“Türkiye’deki bilim tarihçesini göstermesi açısından da önemli” olan Mecmua-ı Fünun felsefe, tarih, beden eğitimi, sanayi ve tarım ile ilgili konularla ilgili yaptığı yayımlarla müspet ilimlere verdikleri önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.¹⁵⁴ Mecmuayı önemli kılan diğer özelliği ise kendisinden sonraki birçok yayına ve dergiye ilham kaynağı olmasıdır, fen ilimleriyle birlikte, iktisat, coğrafya, jeoloji, pedagoji alanlarıyla ilgili bilgilerle birlikte muasır müspet görüş de Osmanlı kültür ortamına taşınmıştır.¹⁵⁵

Bu grubun yapmak istediği iki şeyden ilki *Ahmet Mithat*’ın başını çektiği Batılı hikâye ve romanla Türk halk hikâyelerini uzlaştırma yoludur. İkinci yol ise sınırlı sayıda kişinin anlayıp zevk alabileceği edebi tarzdır *Namık Kemal*’in eserleri örnek verilebilir.¹⁵⁶

Edebiyat yalnızca zevk vermek için yazılmamalı diyerek yola çıkan bu aydın grubu için edebiyat kendi felsefelerini, hayat tarzlarını, dünya görüşlerini yansıtacakları bir alandır. Zihinlerde yaşanan şiddetli fakat sessiz devrimler de bu alanda gerçekleşmeye başlamıştır. Fakat burada askeri alanda başlayan modernleşmenin gazetelerle birlikte artık görünür bir biçimde Batılılaşmaya evirildiği görülebilir. Artık ihtiyaçlar ve askeri üstünlük için devlet siyaseti olarak yürütülen modernleşme, yenileşme süreci gazetelerle birlikte batılılaşma evresine girmiştir. Tüm bilgileri hızlı bir şekilde halka aktarma gayesiyle bir yandan yoğun bilgi aktarımı yapılırken bir yandan da tercüme ve Batılı tarzda yazılan ilk türler de gazete yoluyla halkla buluşturuluyordu. Tiyatro ve romanın yeni edebiyata giriş gazeteler yoluyla gerçekleşiyordu.

¹⁵³ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı*, 42-43.

¹⁵⁴ A.g.e., 41.

¹⁵⁵ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 119.

¹⁵⁶ Satuk Buğra Çetinkaya, ‘‘Tanzimat Dönemi’nde Edebi Muhalefet’’, *The Journal of International Scientific Researches*, C.4, S.1,(2019) 41-40,48.

Türk dili ve edebiyatının çağdaşlaşmasının öncüsü olarak *Şinasi* gazetecilikte etkinliğinin yanı sıra halk sözlerinin bir edebi değere sahip olduğunu göstermek için halk deyimlerini topladığı *Durub-u Emsal-i Osmaniye*'yi yazdı. Şinasi'nin bu öncülük vasfını kazandığı diğer önemli özelliği ise gramerde yaptığı kural ihlalleriyle anılan Osmanlıca'nın ilk 'gramatik anarşisini başlattığı' *'Şair Evlenmesi* de önemli bir eserdir.¹⁵⁷

Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nun isteği üzerine Şinasi'den yalnızca sarayda oynanması kaydıyla bir tiyatro yazılması istenir *Şair Evlenmesi* bu istek üzerine yazılmıştır. Yeni Türk Edebiyatı'nın ilk tiyatro eseri olarak kabul edilen bu tiyatro devrin tartışılmaz kabul edilen geleneklerini hicvederek ve Batılı bir tür olan tiyatroyla anlatması bakımından önemlidir.

Muhaverat-ı Hikemiyye Batı dillerinden Türkçeye çevrilen ilk edebi ve felsefi eser ünvanını taşımaktadır. Bu kitap Voltaire'nin iki diyaloguyla kadın özgürlüğü kadın eğitimi ve kadın hakları gibi çağdaş sorunları da yurda taşımıştır.¹⁵⁸

Ziya Paşa'nın *Emile* ve Moliere'den *Tartuffe* çevirileri gibi yayınlanmamış çeviriler de vardır.¹⁵⁹ İlk Avrupai hikâye olan *Telemaque*'nin tercümesini Yusuf Kamil Paşa yapmış 1862'de tab edilmiştir. Ceride-i Havadis'te tefrika edilen *Sefiller*, Ahmed Lütfi Efendi *Robinson Cruzoe* 1864'te, 1871-73 senelerinde Teodor Kasap'ın tercümesini yaptığı *Monte Cristo*, 1872'de Lesage'ın *Topal Şeytan*, Recaizade Ekrem Bey'in *Cehateaubriand*'dan tercüme ettiği *Atala*, 1873'te Barbardin de Saint Pierre'in *Paul ve Virginie*'si Türkçe'ye geçer. Tanzimat'ın bu ciddi tefekkürden uzak, pusulasız, dümensiz suların kendine akışına bırakılmış yolculuğu böyle başlar.¹⁶⁰

Namık Kemal'in Tanzimat sonrasındaki siyasi temsili de edebi kişiliği kadar önemlidir. O sadece bir edebi şahsiyet değil siyasi ve sosyal meselelerde Tanzimat'ın muhalif ve tenkitçi ruhuna fikir hayatıyla da etki etmiştir. Namık Kemal ile birlikte anılması gereken diğer isim *Ziya Paşa*'dır. İlham aldığı aydınlanmacı *Voltaire* ve *Montesquieu* ile meseleleri yeni bir felsefi bakışla ele alır. Doğu hikmeti ve Batı

¹⁵⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 262.

¹⁵⁸ Budak, *Gazetecilik ve Edebiyat*, 82.

¹⁵⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 268.

¹⁶⁰ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 287.

felsefesini, serbest akıl ile mutlak iman kavramları arasında kalır çoğu zaman doğu hikmetini seçer ve imanın gücüne sığınır, edebiyatında muhteva açısından Batılı yenilikleri denemiştir.¹⁶¹

''İkbalperest, zeki, sabırsız ve cömert ruhlu Ziya paşa ikinci Tanzimat Devri aydının en tipik numunesidir. Onun hayatı devri gibi acayip bir ikililikte' 'tenakuzların insanı olan Ziya Paşa devrinin şifreleri olan şüphe ve tenkit ruhuna sahiptir. 'Şiir ve İnşa makalesinin karşısında *Harabat Mukaddimesi*'ni yazması'' bunun en iyi örneklerindendir.¹⁶²

Yeniye duyulan arzunun fakat kabul edilmiş eskinin güzelliğinden vazgeçememiş Tanzimat'ın tipik bir davranışıdır. Yine ''Ya Rab nedir bu keşmekeş-i derd ü ihtiyaç diyerek ''edebiyatımızda Tanrı'ya soru soran ilk şair'' olması özelliğiyle de dikkat çekicidir.¹⁶³

Tanpınar İlk yerli hikâye *Ahmet Mithat Efendi*'nin 1870'deki, *Kıssadan Hisse ve Letaif-i Rivayat*'ı ile başlayan süreçte ''insan talihine açılış'' olarak tanımladığı ***Mihnetkeşan***'da hayat kadınına gösterilen tavır yenidir edebiyata yeni bir tema getirir, 'insani ahlakın ilk uyanışı ve istiklali' 'olarak yorumlar' 'Esaret, zihniyet farklılıkları, gibi konuların işlendiği bu dönem hastalıklarla boğuşan karakterlerin hikâyelerinin temasını oluşturan ''teessüri mevzular'' romaneskin örneklerini veriyordu.¹⁶⁴

1877'de *Aşk-ı Vatan* isimli romanıyla dikkat çeken *Zafer Hanım*'ın ''ilk kadın romancısı'' bilgisi mevcutsa da Enginün dönemin konularını ayrıntılarıyla aktarmış olması dolayısıyla bu kitabı önemli görmekle birlikte, ilk kadın romancısı olması konusunda tereddütedir.¹⁶⁵

¹⁶¹ Abdullah Uçman, "Tanzimat'tan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Namık Kemal ve Ziya Paşa Örneği", *Journal of Turkology*, C.24, S.1(2014): 113-128,124.

¹⁶² Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 309,310.

¹⁶³ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 30,31.

¹⁶⁴ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 290-298.

¹⁶⁵ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı*, 245.

ALTINCI BÖLÜM

6. SON DÖNEM OSMANLI AYDINLARININ MEDENİYET-BATI VE DİN ALGISI

Batı'yla kurulan ilk temaslarda Tercüme Odası'nın ve elçilerin, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin kurdukları bağ artık düşünsel anlamda bir etkilenme yoluna da girmişti. Teknik ve metodolojinin uyarlamaları ile başlayan modernleşme süreci yenileşme amacıyla atılan reformist adımlarla birlikte artık Batılılaşma yolundaydı. Fransızca bürokrasinin ve eğitim dili olarak kabul edilen Fransızca ile başka bir yola daha girilecekti. Gazeteler aracılığıyla Avrupa düşünürlerinin yazıları da aktarılmaya başlanmış, ilk tercüme ve Batı etkisiyle yazılan ilk yeni edebiyat ürünleri de tefrika edilmeye başlanmıştı. Okuryazar kitlesinin oluştuğu bu Batılılaşma döneminde etkili olan Aydınlanma düşünürleri Osmanlı aydınları tarafından okunmaya ve yorumlanmaya başlamıştı. Daha önceleri bireysel gibi görünen bu çabalar zamanla Osmanlı siyasetini, eğitimini ve entelijansiyasının dönüştürmeye başlayacaktı.

Fransız İhtilali ile birlikte Aydınlanma düşüncesiyle tanışan *Reis'ül Küttab Atıf Efendi, Muvazene-i Politikaya Dair* isimli layihasında Fransız İhtilali'ni bir fitne ateşi olarak görmüş ve ihtilali hazırlayan sürecin yeni her yeni şey tatlıdır fikrinin yaygınlaşarak kadınlar, çocuklar ayırt edilmeden beğendikleri şeyleri okuduklarını, dinsizliğin ve kokuşmuşluğun tehlikesinden bahseder.¹⁶⁶ İmparatorluğa 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğun olarak girmeye başlayacak olan fikirler *Voltaire* ve *Rousseau* görüşlerinin merkezinden yayılacaktır.

Kendisinden çok daha ileride ve gelişmiş kabul ettiği bir medeniyetle karşılaştığını düşünen Osmanlı aydını için şaşkınlık, hayranlık, tereddüt, benimseme gibi karmaşık duygular içerisinde olduklarını düşünen Orhan Okay'a göre Osmanlı aydını için felsefi bir doktrininin izlerini aramak mümkün olsa da doktrin sahibi veya bir doktrini benimsemiş bir aydından daha çok bu doktrinlerden etkilenmiş bunların yansıması olan fikir ve kanaatlerden söz edilebileceğini söyler. *Münif Paşa*'nın *Muhaverat-ı Hikemîyesin*; *Ahmet Vefik Paşa*'nın *Hikâye-i Feyleseofiyye-i Mikromega*; *Ali Bey*'in *Hikâye-i Hikemiyye-i Mikromega'sı*; *Kemalpaşazade Said*'in

¹⁶⁶ Budak, *Gazetecelik ve Edebiyat*, 56.

,*Fezail-i Ahlakiyye ve Kemalât-ı İlmiye*'si; *Ahmed Mithat*'ın *Volter Yirmi Yaşında* adlı eseri; *Ebuzziya Tevfik*'in *Jan Jak Ruso*'su; *Beşir Fuad*'ın *Volter*'i; *Ahmet Midhat*'ın *Volter*'i ve *Şopenhavr*'ın *Hikmet-i Cedidesi*, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdafâ* isimli eserleri, *Faik Reşad*'ın *Hikâye-i Arifonios*'ü; *İbnü'l Kamil*'in Küremizde *Seyahat*, *İbrahim Edhem*'in *Usul Hakkında Nutuk* isimli eserleri Batı felsefesi ve Batılı filozoflarla ilgili olarak basılmış kitaplardır.¹⁶⁷

Felsefeyle ilgilenen gençlerin Batı ile karşılaşmalarında yaşadıkları şaşkınlık ve dağınık zihinlerinin bu düşüncelerle baş edebilecek ilmi düzeyde olmayışı Osmanlı gençleri üzerinde dini akideleri sarsıntıya uğratacak güçte etkili olmuştur. *Septisizm* ve *Pesimizm* gibi akımların bunda rolleri olabileceği gibi özellikle Harbiye ve Tıbbiye gibi Avrupalı hocaların tedrisatından geçmiş, Avrupa'da basılmış kitapların sansürsüz girebildikleri yüksekokullarda geleneksel düşünce ve bilgi ile karşı karşıya kalışı ve gençlerin bu fikirlerden etkilenmeleri kaçınılmazdı. Bu bilgi akışının sistemli olmayıp bir yığın halinde Osmanlı'ya ulaşıyor oluşunun bireyde klasik nassi (dogmatik) bilgilerin sınırlarını aşarak, inançlarını bir takım psikolojik ve akli denemelere zorlamış olacağını düşünen Okay, geleneksel inanç düzleminden ilk çıkışın Şinasi ile başladığını düşünmektedir.

‘‘Acep midir medeniyet resulü dense sana

Vücut-ı mucizin eyler taassubu tahzir

Sensin ol fahr-i cihan-ı medeniyet ki heman

Ahdini vakt-i saadet bilir ebna-yı zaman’’

Mustafa Reşit Paşa için yazdığı dizelerde Peygamber için kullanılan kavramları kullanan Şinasi, *Mustafa Reşit Paşa*'yı bir medeniyet rasulü olarak gördüğünü ve varlığının taassup dünyasını korkuttuğunu, bugün onunla yaşayan neslin ise asr-ı saadet nesline benzeterek mutluluk zamanı yaşadıklarını anlatır.¹⁶⁸

İlk yazılarını *Tuna Gazetesi*'nde yazan *Ahmet Mithat Efendi*, *Basiret*'teki bir yazısında gazetelerin işlevini sorgulayarak halkın anlamadığı bir dille yazmak yerine anlaşılır bir dille yazmanın önemi üzerinde durur, gazete ve mecmuanın eğitici rolü

¹⁶⁷ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 23-24.

¹⁶⁸ A.g.e., 27-29.

üzerinde durarak yayınların birer gezici okul olması gerektiğini söyler. Bu gazeteye Abdülhamid döneminde hazineden 120 bin kuruş ödenek sağlanmıştır. Gazeteciliği bir okul gibi gören Ahmet Mithat Efendi romanları da tefrika ettiği 1878’de Tercüman-ı Hakikat’i yayınlamaya başlar, rüşdiye mekteplerinde okuyan 9-12 yaş aralığındaki öğrenciler için çıkarılmaya başlanan Tercüman-ı Hakikat yoğunlukla ve istikrarla okuma yazmanın önemi üzerinde durur. Okul derslerine yardımcı olunan ve faydalı bilgiler bulunan devlet-i aliye için yararlı bireyler yetiştirmek isteyen gazete sayılarının neredeyse tümünde okuma ve yazmanın önemi üzerinde durur.¹⁶⁹

Ahmet Mithat’ın Tercüman-ı Hakikat’te yayınladığı 150’den fazla kitapların bir kısmı edebi zevk ve ilgi uyandırmak için yayınlanan yeni edebiyat ürünleriydi, diğer grup eserleri ise tarih, felsefe, din, ahlak, bilim ve ve diğer bazı eserleri içermekteydi, bunları yayınlamaktaki amacı Türk okuyucusuna modern Avrupa bilgisini basit ve çekici bir şekilde tanıtmaktı. Tanzimat Devri boyunca Batı uygarlığı ile Osmanlı değerlerinin teferruatlı karşılaştırmasını yapan yazarın bu konuya ayırmadığı eseri yok gibidir. II. Abdülhamid dönemindeki siyasi meselelerin daha az konuşulduğu dönemde ise ‘‘romanları ve ansiklopedik bilgileri içeren kitaplarıyla Doğu İslam Osmanlı medeniyetinin zengin bir dokümantasyonunu sergilemiştir’’.¹⁷⁰

Ansiklopedist yaklaşımı geliştiren *Ahmet Mithat Efendi, Dağarcık* döneminde Darwinci Lamarckçı görüşlere yer verdi, Tercüman-ı Hakikat döneminde dinin bilime karşı çıktığı fikrine karşı gelmiştir. Ahmet Mithat’taki ikilem evrimde çevreye uyumu Lamarck’ı öne çıkarırken teorinin sosyal alanda yaşanılır kılınması doğal ayıklanmayı savunan Darwinizm’i benimser.¹⁷¹

Beyrut, Kahire ve İskenderiye’de *el-Muktataf*’ın başını çektiği dergiler aracılığıyla başlayan Darwinizm tartışması Osmanlı entelektüelleri arasında tartışılmaya başlanmış Büchner’in madde ve kuvvet üzerine koyduğu tezlerin ispatlandığı iddia ettiği çalışmaların Arapça’ya oradan da *Abdullah Cevdet*’in *Tefekkür* bahsini Türkçe’ye aktarmasıyla birlikte tartışmalar alevlenmişti. *Materyalist* felsefeyi seven, özümseyen ‘‘Osmanlı aydınlarının çoğu Alman Vülgermateryalizminin etkisi

¹⁶⁹ Merve Büşra Göçen, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin II. Abdülhamid Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı (1296-1297/1879-1880)*(Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı), 15.

¹⁷⁰ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 21.

¹⁷¹ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 28.

altındadır’’. Tanzimat’la birlikte yoğunlaşan Batılılaşma eğilimi ile ‘‘pozitivist düşünce de 1890’lardan sonra Osmanlı düşüncesine nüfuz etmeye başlar’’. Dindar bir aileden gelen *Abdullah Cevdet, Dozy’nin Tarih-i İslamiyet’ini* tercüme edip yayınlaması ve bu kitaptaki bilgileri benimsediğini açıklamasından anlaşıldığı üzere İslamiyet’e cephe aldığı anlaşılır. Aynı fikir dairesi içerisindeki *Baha Tevfik* de Osmanlı aydınlarını derinden etkileyen *Büchner’in Madde ve Kuvvet’ini* ilk tercüme eden kişidir.¹⁷²

On dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılı Osmanlı entelektüelleri için ‘‘Ludwig Büchner’in öncülüğünde bilimi dinselştirmelerine neden oluyordu bu, ’fetiş haline getirilen dinselştirilmiş bilim’’ eğiliminin götürmek istediği sonuç ise Batı’nın üstünlüğüydü. Bu kutsal bilim anlayışına göre bilim her şeye kadir olduğuna duyulan inançla ve yeni ahlak anlayışıyla gelecekte eski dinlerin yerini de alabilecekti. ’’¹⁷³*Büchner, Madde ve Kuvvet* adlı kitabında hayatın maddede kendiliğinden oluştuğunu bunun dışında da ayrıca bir hayat kuvveti bulunmadığını, Allah *Mefhumu ve Bugünkü Manası* adlı eserinde ise kuvvetin maddeden ayrılamayacağını öyleyse maddi varlıkların üzerinde bir Allah kavramının olamayacağını ileri sürer. Onun fikirlerinden heyecanla bahseden bir isim de *Beşir Fuad*’tır.

Fuat, *pozitivizmi* modern bilimin bir metodu olarak kamufle edebilirken materyalizmden o kadar da açık olarak bahsetmez. Ona göre müşahede ve tecrübe edilemeyen şey hayalden başka bir şey değildir.¹⁷⁴

Osmanlıdaki darwinizm askeri alanda rekabetin gündemde olduğu bir zamanda hayatta kalmanın güçlü kalabilmenin ve bu sebeple bencilliğin sağlanması olarak görülür.¹⁷⁵ Bu modernleşme için askeri alandaki yeniliklerde karar kılmış Osmanlı aydınları için Batı’nın karar mercii olacağını kabul etmek manasına da gelebilir. Bencil ve sömürgeciliği meşrulaştırmaya yarayan bu felsefe Osmanlı aydınları tarafından batılılaşma reformları için bir meşrulaştırma işlevi görür. Batı’nın karşısında çaresiz kaldığını düşünen Osmanlı aydınları için artık yeni hedef tekâmül etmek, terakkiyi sağlamaktı. Abdülhamid dönemin en tartışılan konularını basında

¹⁷² Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*,40.

¹⁷³ Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*,15-17.

¹⁷⁴ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*,39.

¹⁷⁵ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 28.

gelen biyolojik evrim teorisi gazete dergi ve kitaplarda açıkça anlatılmamalarına rağmen kanun-ı tekâmül olarak adlandırılan bir kurtuluş reçetesi gibi sunuluyordu. İttihat ve Terakki'nin Paris merkezinin öncüsü Ahmet Rıza Bey Meşveret'i çıkarana kadar kurtuluşu Pozitivizm'de görenlerdendi. ¹⁷⁶

Darülfünun ruhunun da Abdülhamid zamanında diriltildiğini söyleyen Berkes, Hikmet-i Tabiiye adlı bir dersi fizik ismi ile değiştirilerek onun döneminde okutulmuştur. Hackel, Shopenhauer, Darwin, Büchner, Draper, Taine, Renan, Spencer, Poincare, Le Bon, Ribot, Flammarion, Richet, J.S.Mill, Flaubert, Zola, Balzac gibi birçok materyalist, natüralist isimlerin kitapları Abdülhamid devrinde okunuyordu. Hüseyin Rahmi'den alıntılandığına göre sansürden geçen kitapların satıldığı dükkânlar boş, yabancı yayınların satıldığı kitapçılar iş yapıyordu. Avrupa'nın düşünürleri, tarihçileri, şairleri, yazarları sanki Osmanlı'nın düşünürleri gibi kabul ve rağbet görüyordu. ¹⁷⁷

1890'larda Osmanlı seçkinleri ve muhalefeti içerisinde yaygın düşünce pozitivizmdi. *Pozitivist* düşünce topluma iki ayrı kanalla girmiştir. Birinci kanal; İttihat ve Terakki muhalefeti yoluyla olmuştur. Yurt dışındaki gazeteler muhalefetin görüşlerini yayımlamak için elverişli bir araçtı. İkinci kanal ise yurt içerisinde çıkarılan Servet-i Fünun yoluyla olmuştur. Siyasi konulara girmeyen gazete diğer konularda pozitivist davranmış ve bu yaklaşımın benimsenmesine katkıda bulunmuştur. Pozitivizmin bilimci niteliği Materyalizm ve Sosyal Darwinizm ile kolayca eklemelenmeyi de sağlamıştır. ¹⁷⁸

Avrupa aydınları arasında yaygınlaşan biyolojik materyalizmin Osmanlı aydınlarının arasında ilgi görmesi Abdülhamid dönemindeydir. Voltaire ve Rousseau gibi aydınlanmacılar, Heraklit, Anaxagoras, Demokritos gibi eski maddeci filozoflardan sonra Avrupa'da etkili olan Charles Darwin ve evrim kuramına ilgi gösterilmeye başlanır ¹⁷⁹

¹⁷⁶ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 168.

¹⁷⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 376-377.

¹⁷⁸ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 167,168.

¹⁷⁹ Yücel Bulut, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Pozitivizm Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, C.3, S.19 (2011): 151-166,159.

Abdülhamid döneminde bazı görüşler gizliden gizliye aktarılmaya devam ediyordu biyolojik evrim teorisi gazetelerde ve dergilerde açıkça anlatılamamasına rağmen sosyal Darwinist düşüncelerden etkilenen ve evrimci düşünceden etkilenen aydınlar vardı.

Pozitivist ve elitist bir yönetim şeklini savunan Ahmet Rıza Bey bu aydınlardan biriydi. Ona göre yeni bir elit yetiştirilmeliydi bu elit var olan devlet bürokratlarından olmayacak ve yeniden yetiştirilecekti bu elit sivil hayata da öncülük yapacak askeri bir elit olacaktı. Bu sebeple de Schopenhauer'in görüşlerine yöneldi. Le Bon'un düşüncelerine de başvuran Ahmet Rıza Bey aynı zamanda geleneklere de önem veriyordu.¹⁸⁰

1841 doğumlu ve tıp eğitimi almış Le Bon'un Osmanlı entelektüellerinin tanıması Şakir Paşa'nın *Dürus-u hayat-ı Beşeriye'si* ile olmuş, Arap medeniyeti kitabının ilk bölümü de Abdülhamid'in emriyle Türkçeye çevrilmiştir.¹⁸¹

“Kafatasının yapısına ve şekline bakılarak insanın karakteri, tabiatı ve mizacı konusunda fikir elde etme esasına dayanan bir bilim” olan Frenoloji son dönem Osmanlı aydınlarının tartıştığı konulardan biri olmakla birlikte zamanla bilim olma özelliğini kaybetmesiyle ve Darwinist, Lamarckist tezlerinin ortaya konmaya başlamasıyla savunulması zor hale gelmişti. Bu kuramın yerini alan farklı siyasi eğilimlerdeki entelektüellerin de savunduğu *Gustave Le Bon* seçkinliği “mahalliliği bütünüyle dışlarken yeni bir milli seçkinler tezini savunuyordu” Osmanlı aydınları için bu tezin en çarpıcı özelliklerinden biri ise seçkinlik ve modern bilim arasında kurdukları bağıdı. Bu bağ sayesinde dindarlık seçkin olabilmenin önünde engeldi. İlim havassın (seçkinlerin) dinidir, din avamın ilmidir sözünü özetlenen bu görüş dindarlıkla bilim arasında çok sert bir duvar örüyordu.¹⁸²

Mizancı Murat ise *biyolojik materyalizm* ile *ahlakçı yaklaşım* arasındaydı. O siyasi bir elit yetiştirilmesi taraftarıdır. Püriten bir ahlakı savunur¹⁸³ *Abdullah Cevdet* kültür

¹⁸⁰ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 169.

¹⁸¹ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 94.

¹⁸² A.g.e., 98,99.

¹⁸³ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 169.

sorunları çözülmeyen önce hiçbir biçimde siyaset yapılamayacağına inandığından bir tür eski ansiklopedist akımı dönüşü temsil ediyordu. Biyolojik materyalist olarak tıbbiyede yetişti. Laiklik ve *kadın hakları tartışmaları İctihad*'da yer aldı. *Abdullah Cevdet* Materyalist felsefeyi İslam fihhına dayanarak anlatmak istiyordu. Ona göre yeni yorumlar için içtihad kapısı açılmıştı.¹⁸⁴ Hristiyanlık öğretisi ile Darwinizm'i uzlaştırmaya çalışan *Wilhelm Bölsche*'den etkilenen Cevdet de din ile uzlaşmış bir materyalizmden söz eder.¹⁸⁵

Cevdet, Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* kitabını tercüme etmeye başlamış, Voltaire'in *Candid*, Büchner'in *Madde ve Kuvvet*, *H.Spencer'in Les Premiers Principes* ve *Taine'nin Del'intelligence* adlı eserlerini okuyup etkilenmiştir. Bu eser Materyalizmin İncili sayılır. Eğitimde Anglosakson sistemine eğilmiştir. Reform önerileri Le Bon'un düşüncelerine dayanır. Melezleme yöntemini öneren aydındır.¹⁸⁶

Samipaşazade Sezai, romantik hümanizmin etkisindeydi Victor Hugo'dan etkilenmişti.

Prens Sabahattin'in yoğun bir Fransız düşünce hayatı etkisi vardır. *Le Play*, *Edmond Demolines*'ten sosyolojik fikirlerinden etkilenmiştir. Türkiye'nin toplumsal yapısının değiştirilmesi fikrini ise tamamını batılı düşünürlerden ve Anglosaksonların başarılarına duyduğu sempatiden almıştır.¹⁸⁷ Biyolojik Materyalizm'in etkisinde olan *Sebahattin âdem-i merkeziyetçiliği* savundu.¹⁸⁸

Recaizade Ekrem, *Servet-i Fünun*'da bilimsel nitelikli yazılar yazarak Osmanlı toplumuna pozitivist bir estetik anlayışını kazandırmaya çalıştı¹⁸⁹ *Hüseyin Cahit*, *Taine*'in etkisinde Darwin'in doğal ayıklama sürecini estetik alanına uygulaması yaklaşımındaydı. *Ahmet Şuayip*, *Durkheim*'den ilk kez söz eden kişiydi.¹⁹⁰

¹⁸⁴ A.g.e., 170.

¹⁸⁵ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 42.

¹⁸⁶ A.g.e., 33.

¹⁸⁷ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 39.

¹⁸⁸ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 170,171.

¹⁸⁹ A.g.e., 172.

¹⁹⁰ A.g.e., 173.

Beşir Fuad, Balzac, Stendal, Zola'nın *natüralizmini* Osmanlı edebiyatının gündemine getirmiştir. Büchner ve Bernard'dan etkilendi materyalist ve tıp metodolojisinden etkilendi. İnsanı fizyolojiden hareketle tanıtmaya çalışır.¹⁹¹

Spencer'dan da etkilenen Fuad, bilimi popüleştirerek yazılar yazmaya başlamış ve fensiz bir edebiyat düşünemediğini söyleyerek, realizm kelimesini literatüre getiren ilk kişi olmuştur. Sosyoloji adında bir bilimin varlığını ilk kez duymuş ve eserlerinde kullanmıştır.¹⁹²

Madde ve kuvvet kitabından övgüyle bahsederken şunları dile getirir: *Madde ve kuvvet! Şu iki kelimenin haiz olduğu ehemmiyeti takdir edebilmek için nam ile zuhur eden bir kitabın âlem-i felsefe bir tarih-i teceddüd teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir.*¹⁹³

Mülkiye çıkışlı olan *Baha Tevfik*, 1912'de Türkiye'nin *ilk Felsefe Dergisi*'ni yayımladı, geleceği bilime dayanan bir anarşizmde görüyordu.¹⁹⁴

Ahmet Cevdet Paşa bu devrin en önemli isimlerinden biridir. Yazdığı *İslam Tarihi* vakanüvisliğin ötesinde karşılaştırmalı bir tarih çalışmasıdır. Avrupa tarihi ile karşılaştırmalar vardır. *Ahmet Vefik Paşa* ise 1869'da *Fezleke-i Tarih-i Osmani*'de Osmanlı öncesi Türkler üzerinde durarak Osmanlı tarihini kuruluş, yükselme ve çöküş dönemleri olarak evrelere ayırıp dünya ve Avrupa Tarihi içerisinde ele almıştı.¹⁹⁵Bu dönemde tarih yazıcılığına ilgi artmıştı.

Abdülhamid döneminde yeni bir özgür düşünceli Müslüman grup ortaya çıktı ve bu kişiler manevi-dinsel yasamla dünyevi yaşam arasında bir uyum sağlamak için ilk kez inançla akıl arasında gerçek bir diyalog kurmaya çalıştılar. Bu yeni tip ulema mensuplarının en iyi örneği değişen dünya koşullarının kurallarda değişim gerektirdiği fikrinin İslam'da bir dayanağı olduğunu savunan Sultan'ın başdanışmanı tarihçi *Ahmet Cevdet Paşa* idi. Aynı zamanda sıkı bir diplomat olan Sultan, halife

¹⁹¹ A.g.e.,173.

¹⁹² Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 43.

¹⁹³ A.g.e., 43,44.

¹⁹⁴ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*,174.

¹⁹⁵ A.g.e., 178.

ünvanını kullanarak İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı cihat çağrısı yapma tehdidine başvurdu ve dünya Müslümanlarını resmi olmayan bir cephe haline getirdi. İslam adına emperyalizme meydan okuması İngiliz ve Fransızların öfkelerini Kızıl Sultan üzerine çekmeye yeterliydi.¹⁹⁶

Batıyla karşılaşma Osmanlılar ve diğer Müslümanlar arasında İslam'ın kendi kavramlarının ve İslam tarihinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu hale getiren yeni anlayışlar ortaya çıkarmış gelişme sorunu hakkında çeşitli cevaplar ve yeni perspektifler yaratmıştır.¹⁹⁷ Büchner'in Madde ve Kuvvet (Kraft and Stoff) isimli kitabı materyalizm düşüncesinin geniş yığınlarca anlaşılmasına sebebiyet veren etkili bir kitaptı. Bu kitabın yalnızca Osmanlı topraklarında değil, Rusya'da ve Arap dünyasında da etkili olduğu, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler eseri ilk kez orada tanımışlardır.¹⁹⁸

Osmanlı'daki Materyalizm bilim-din çatışması üzerinden gidiyordu. Avrupa, ABD'de bu böyleydi. Bilim üstündü dolayısıyla Batı da üstündü. 18. yüzyıl Fransız Materyalist felsefesi ile 19.yüzyıl *Alman vülgermateryalizminin* bir harmanlaması Osmanlı entelijansiyasına hâkim olmuştu. Osmanlı aydınları modernleşmenin en büyük reformunun dinin yerine geçecek olan bilim ile gerçekleşebileceğine inanıyorlardı. Ya da dini bilimin üstünlüğüne ikna etmek için başka yöntemler denenebilirdi, dinde reform gibi. *Edison*'ın icatları ile büyülenen Osmanlı için ,yeni keşfedilen yerlere gitmek, tıptaki yenilikler, *Edison*'ın icatları gibi icatlar Batı'nın maddi gelişiminin fikri alt zemini olarak sunulduğundan eğitilmiş tabaka için yeni bir medeniyet fikri de bunlar bağlı olarak geliyordu. Abdullah Cevdet ve Baha Tevfik gibi isimler bu düşünceleri Osmanlı toplumuna taşırken, vülgermateryalizminin savunucuları olan Avrupa'da Büchner ve arkadaşları 'seyyar bilimsellik satıcılığı ve sıklıkla tanımlanıyorlardı' 'bu fikirlerin en yetkin aracı ise popüler bilim mecmualarıydı.¹⁹⁹

Medeniyeti temsil eden vülgermateryalist felsefe ve bu felsefeyi benimseyen Osmanlı aydınlarına göre bu felsefenin eleştirilmesi medeniyetin karşısında olmak

¹⁹⁶ Kemal H.Karpat, *Elitler ve Din*, 256.

¹⁹⁷ A.g.e., 258.

¹⁹⁸ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 31.

¹⁹⁹ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 40,41.

demekti. Avam ve havas ayrımının II. Meşrutiyet’le birlikte özetlenecek hali olan din avamın ilmi, ilim havasın dinidir sözü bu materyalist felsefenin en önemli sloganı olacaktı. Batı’nın filtreden geçirilmeksizin birebir alınan görüşleri bir grup aydın tarafından avam sınıf için bir kurtuluş reçetesi gibi sunulacaktı.²⁰⁰

II. Abdülhamid döneminde başlayıp ve Jön Türkler’le devam eden bir *Alman etkisi* söz konusuydu. Jön Türkler *Von Der Goltz Paşa* ve daha önce gelen *Moltke*’den etkilenmişlerdir, askeri okulların modernleştirilmesi ve ordunun eğitimine felsefi boyutların eklenmesi ilk kez Abdülhamid zamanında zamanında olmuştur.²⁰¹

Yeni kurtarıcı felsefe olarak kabul gören Pozitivizmin iddiası insanlığa mutluluk getirmektir, saf bilime dayanarak metafiziği reddetse de insanı felsefi anlamda dindar kılan bir karakteri vardı. *Pierre Laffitte*’nin öğrencisi olan *Ahmet Rıza Bey* siyasi düşmanı olan II. Abdülhamid’in Paris’e cami yaptırma projesini de pozitivist bir camii ideali ile sahiplenebiliyordu, Osmanlı aydınları Toplumda dini reddedip yerine felsefi başka bir din inşasının gerekli olduğunu düşünüyorlardı. *19. yüzyılın ikinci yarısında baskın olan görüş Fransız pozitivizmi değil Alman vülgermateryalizmi olacaktır*, bu görüş açısıyla her türlü felsefeyi reddedecekti. Bu görüşe göre din toplum için zararlıydı.²⁰²

Bir diğer önemli isim olan *Ebuzziya Tevfik*’in çalışmaları edebiyatla sınırlı olan Tevfik yeni nesli fikirleriyle etkilemiş, bakış açılarını belirlemiş önemli bir gazetecidir. Ahmet İhsan’ın *Servet Gazetesi*’ne ek olarak çıkardığı ve bir çeşit resimli haber dergisi olan *Servet-i Fünun*’u bağımsız bir dergi olarak çıkarışı 1891’dir. Batılılaşma taraftarı olan derginin edebiyat anlayışı da bu yöndeydi. Ancak bir önceki dönemdeki dilde sadeleşme eğilimini reddedip bilinçli olarak ağır ve ağdalı bir üslubu benimsediler, Arapça, farsça kelime ve tabirlerle dolu olan iyi eğitim almış elite hitap ediyorlardı.²⁰³

Mustafa Satı Bey, Türk eğitim sisteminin temellerinin atılmasında rol almıştır. Eğitimde ıslaha taraftardır. Eğitimde bireyi önemser ve çağdaş pedagojik yöntem ve

²⁰⁰ A.g.e., 46.

²⁰¹ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 36.

²⁰² Hanioglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 43,45.

²⁰³ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 259-261.

ölçülerle yaklaşır bu anlamda uygulama yapan ilk Osmanlı aydınıdır. *Durkheim*'den etkilenmiştir.²⁰⁴

Osmanlı döneminde Batılılaşma, modernleşme, çağdaşlaşma eş anlamlı olarak kullanılmaya başlamasıyla paralel olarak bir kargaşa da başlamıştır. Salt bir bilimsel bakış açısını bir medeniyet programı olarak görerek ve bunu avama dayatma fikri ile adab-ı muaşeret üzerinde de durulmaya başlanmıştır. Dil ile başlayan süreç kıyafet konusundaki *seçicilik ve seçkincilikle* devam ediyordu. Bu yenileşme fikri III. Selim'inkinden farklı türdendi. *Entelektüel seçkincilik fikri ile otoriterleşmeye doğru gidiliyordu.*

Sosyal Darwinizm ve seçkinciliği toplumun ilerlemesi için şart gören Le Bon'un sonuç elde edebilmek için eşit vatandaşlar yerine entelektüel bir seçkinler grubuna kulak verilmesi gerektiğini savunur. Vogt ve Büchner de eşitlik fikrinin bilimi inkâr anlamına geldiğini savunuyor, *Comte* da hakların değil vazifelerin önemli olduğu bir toplumu savunur²⁰⁵

6.1.Sentez Fikri

Tanzimat ve sonrasındaki Osmanlı aydınınının Avrupa'dan etkilenme biçimi üç şekilde olmuştur, Avrupalı olan her şeyin bütünü ile kabulünden yana olan radikal batıcılar, Avrupa'dan gelen her şeye karşı olan muhalifler, *sentez* oluşturmaya çalışanlar. 1860-1871 arasında etkili olan Yeni Osmanlı entelektüel hareketi sırasında tercümenin yanı sıra yoğun bir telif ve sentez hareketinin olduğu görülür. Tanzimat sonrasında eski ile yeninin sentezi fikri ortaya çıkar. Çünkü Batılılaşma medrese dışında başlamıştı. Onun dışındaki mekteplerde Batılılaşma devam ederken uygulama aşamasında ulemanın fetvasına ihtiyaç duyuluyordu.²⁰⁶Bu sebeple herhangi bir bilimsel görüş ortaya atılırken İslam dini referans alınıyordu. İslam'ın da bu yeni bilimsel görüşe atıflarda bulunduğu anlatılıyor bilim ve din çatışmasına mahal verilmemeye çalışılıyordu.

²⁰⁴ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 44.

²⁰⁵ Hanioglu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*, 50.

²⁰⁶ Tekeli, *Osmanlı İmparatorluğunda eğitim ve Bilgi Sisteminin Oluşumu*,126.

Batı'dan gelen İslam'ın bilime engel olduğu varsayımları Osmanlı toplumundaki en Batıcı aydınların dahi rahatsızlığına sebep olacak nitelikteydi. Buna karşın savunmacı bir yaklaşımla İslam'ın bilime ve ilerlemeye engel olmadığını anlatan eserler de kaleme alındı. Namık Kemal'in *Renan Reddiyesi* buna örnektir.²⁰⁷ Ulema onayının bilimsel görüşleri yavaşlattığı düşüncesi İkinci Meşrutiyet'te medreselerin reform konusu olmasına sebebiyet verdi.

İfrat ve tefritten kaçınmaya çalışan Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarındaki kadın ve aile problemlerini daima *sentez* fikriyle çözmeye çalışmıştır. O bu konuya Batı medeniyetinde kadının yerini göz önünde tutan karşılaştırma anlayışı içerisinde bakmış ve Avrupa'daki kadının hürriyetinin olumsuz sonuçları üzerinde durmuştur. Doğudaki kadının hayâsı, iffeti ve ev hanımlığıyla yüceltilen kadının batılı anlamdaki hürriyetle bu özelliklerini kaybedebileceği endişesi taşır. İslamiyet'in kadına verdiği hakların hepsinin Türk kadınına verilmediğini düşünür.²⁰⁸

Tanzimat ruhunun sonuçlarından biri olarak düalizm edebiyatta da kendini gösteriyordu. Yanlış ve hızlı Batılılaşma ile bozulan toplumsal kurumlarla birlikte yeni karakterler de üretmişti. Hayatın içinde rastlanabilecek ama karikatürize edilmiş karakterler olarak karşımıza çıkan bu karakterler ve bu karakterlere bir tepki olarak kendisini gelenekten yana konumlandırmış aşırı tutucu karakterler arasında bir orta yol bulma çabası olarak görülebilecek *sentez* anlayışı edebiyatta da karşımıza çıkmaya başlamıştı. *Auguste Comte*'un, Reşit Paşa'ya gönderdiği mektubunda bahsettiği yüzyıllardır süren Asya ve Avrupa çatışmasının bitirileceği tek yer olarak Türkiye'yi görmesi ve bu iki medeniyet arasında bir *sentez* oluşturulabilmesi fikri Yeni Türk Edebiyatı'nda da karşılık bulur *Şinasi* bu fikri *Asya'nın akl-ı piranesi ile Avrupa'nın bıkır-i fikrini tezviç etmek* olarak formüleştirebilir.²⁰⁹

²⁰⁷ A.g.e.,127.

²⁰⁸ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*, 112.

²⁰⁹ Cebeci, *Tanzimat Ailesi* ,84,85.

YEDİNCİ BÖLÜM

7. II. ABDÜLHAMİD DEVRİ VE MODERNLEŞME

Osmanlı toplumunun sosyal kurumlarında görülen Batılılaşma, beklenmedik bir sonuçtu. Teknik değişimin yenileşmenin yollarını açmak için başlayan reform hareketleri Tanzimat'ın ilanıyla birlikte toplumsal bir değişme yoluna girdi. Modellenen Batılı yönetim şekilleri ve özendirilen yaşam tarzı Tanzimat'la birlikte edebiyata, bireyin hayatına nüfuz etmeye başladı.

Batılılaşma yolunda hızla ilerleyen Osmanlı yönetimi Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla bir duraksama dönemi yaşayacaktı. Bir heyet tarafından hazırlanan ve *Mithat Paşa*'nın yoğun çabalarıyla ilan edilen *Meşrutiyet*'le birlikte yeni anayasa *Kanun-i Esasi* ilan 1876'da ilan edilmişti. Öncesinde Abdülaziz'in şüpheli ölümü sonrası tahta çıkarılan ve *V. Murat*'ın da sağlık sorunları sebebiyle indirilmesi üzerine genç Abdülhamid *Kanun-i Esasi*'yi kabul ettiğini söylemiş ve tahta çıkmıştı.²¹⁰

Siyasi açıdan yeni bir döneme giren Osmanlı toplumu eğitim, edebiyat ve basında da büyük değişimler yaşayacaktı. İstibdat dönemi olarak tanımlanan bu dönemin ironik bir şekilde edebiyata ve bilime yaptığı katkılar diğer dönemlere oranla daha fazladır. Padişah Abdülhamid modernleşmeye askeri alandaki yenileşme ihtiyacı ile "ilk çıkış noktasından" bakıyordu. Modernleşmeyi bir amaç değil araç olarak gören Abdülhamid, Batılılaşmaya da karşı değildi ancak onun modernleşmesi seçicilikten yanaydı.²¹¹ Tanzimat'la birlikte belirginleşen Batılılaşma, Abdülhamid'le birlikte yenileşme amacına uygun hale gelecek ve neredeyse Osmanlı modernleşmesinin en önemli modernleşme adımları bu dönemde atılacaktı. 1855'teki Kırım Savaşı ile açılan *telgraf hattı* Abdülhamid döneminde otuz binden fazla kilometreye yayılacaktı. Mors alfabesinin Türkçe'ye uyarlanmış en son model makineler ve telgrafçılık için Fransa'ya gönderilen öğrenciler bu devirde devlet tarafından desteklenen modernleşme adımları arasında sayılabilir. Fakat bu yenilikle Abdülhamid'in yıkılışına da sebep olacak araçların başında gelecektir.²¹² Benzer

²¹⁰ Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Tarihi, Siyasi Tarih* (İstanbul: Ötüken, 2004), 497.

²¹¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 243.

²¹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 344.

etkileşim modern okulların bu dönemde açılması ile artan mutlakıyet karşıtlığında da vardı.

II. Abdülhamid döneminin modernleşmeye verdiği önemin bir sonucu olarak *Louise Pasteur'ün Paris'te kurulacak olan Pasteur Enstitüsü'ne para yardımı yapması ve eğitim almaları için gönderdikleri heyet de bu örneklerden biridir. İstanbul'da Dâûkelp Tedavihanesi* adında bir kuduz enstitüsü kurdurtmuştur. Var olan mikrobiyoloji bilgilerine en yeni bilgilerin eklenmesi sağlanmıştır. ²¹³

Modernleşme reformlarıyla birlikte medreseler ve modern okullar arasındaki ayrılık belirginleşmeye başlamış medreseler de marjinalleşmeye başlamıştı. Dini yüksekokul seviyesinde olan medreseler 1880'den sonra yaygınlaşan modernizasyondan da nasibini alamamıştı. Modern okulların yaygınlaşmasında ve sistemin yerleşmesinde önemli bir rol oynayan Abdülhamit modern okulların müfredatlarına dini eğitim ekleterek dini temel eğitim kurumlarının denetimini kolaylaştırdı. Yeni dini elit ve Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye gibi modern okullarında üst düzey modernist elitleri yetiştirerek yeni bir elite mensup olma koşulunu mesleki beceri kriterine getirdi. ²¹⁴

Kitap basımında artışın II. Meşrutiyet'ten bile fazla olduğu, edebiyatın geliştiği Abdülhamid döneminde modern eğitim Osmanlı ilkeleriyle uyumlu bir anlayışla uygulandı. Eğitimdeki ilerleme yeni bir orta sınıfın da habercisi oldu. Abdülhamid eğitimi bir modernleşme aracı olarak görüyordu. Yaygın eğitim ve kitle eğitimi ilköğretim düzeyine kadar yayıldı. ²¹⁵

1870'den sonra devam eden Tanzimat politikalarına Abdülhamid devrinde "genel eğitim veren okullara mesleki eğitim işlevi de yüklendi. Yeni kurumlar ve bu kurumlar için ihtiyaç duyulan memur talebini karşılamak amacıyla *baytar okulu, ziraat okulları, mühendislik okulları, güzel sanatlar, mimarlık ve ticaret alanlarında* eğitim veren yükseköğretim okullarıyla birlikte, demiryolları, polis, maliye, belediye,

²¹³ Ahmet Uyaniker, "II. Abdülhamid Döneminde Açılan Sağlık Kurumu Kuduz Tedavihanesi" (Daulkelb Ameliyathanesi), *Asia Minor Studies*, C.6, S.12,(2018):192-195.

²¹⁴ Karpas, *Elitler ve Din*,172.

²¹⁵ Gündüz, *Osmanlı Mirası*, 113.

vakıflar ve sıhhiye gibi alanlarda memur ihtiyacını karşılamak için ortaöğretim okulları açıldı. ²¹⁶

II. Abdülhamid'in tahta çıkışından 1908'e gelinceye tüm vilayet merkezleri ve sancak merkezlerinin büyük bölümünde kız öğrencilere modern eğitim verilebiliyordu. ²¹⁷

Tanzimatçıların İstanbul'u hedef alan eğitim anlayışı Abdülhamid döneminde terk edilmiştir. Din ve ahlak derslerinin artırılmasıyla Abdülhamid'in Panislamizm siyaseti örtüşür.²¹⁸ Karpaz 1890'dan sonra konulan bu din derslerinin yabancı okullar ve misyonerlerin etkisini kırma amaçlı konulduğunu savunur. Abdülhamid dönemindeki üç kademeli eğitim sisteminin hayata geçirilmesini dönemin en büyük başarısı olarak görür. 'Abdülhamid'in Batı'dan aldıkları yenilikler Tanzimat'tan fazladır fakat bu yenilikler Arap-İslam kaynaklı tasvir edilir'. ²¹⁹

Emlak-ı Hümayun adı verilen II. Abdülhamid'e ait mülkler üzerine inşa ettirilen okulların varlığı da Abdülhamid döneminin eğitime verdiği desteği göstermesi bakımından önemlidir. Padişahın kendi iradesiyle yaptırdığı bu okullar Müslüman halkın okuryazarlığını artırma amacındadır. ²²⁰

Fakat Hristiyan ve Yahudi tebaa kendi dini okullarını vakıflarıyla desteklemeye devam ederken Müslümanlar vakıfların zayıflamasıyla dini okulları destekleyemedi ve modern okulları tercih etmek zorunda kalan öğrenciler henüz oturmamış bir eğitim sisteminde eğitim almış oluyorlardı. II. Abdülhamit köy ve kasabalara okullar yapılmasını teşvik ediyordu. Bu okullar dini eğitimin yanında tarım bilgisi de veriyordu. ²²¹

²¹⁶ Erdoğan, *Milli Eğitime Dair*, 60.

²¹⁷ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç*, S.10, (2000): 229.

²¹⁸ Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.11(2000): 23-32,31.

²¹⁹ Karpaz, *Elitler ve Din*, 226, 227.

²²⁰ Hümmet Kanal, "Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlak-I Hümayun'a İnşa edilen Okullar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2016):151-176,152.

²²¹ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi*, 105.

7.1. II. Abdülhamid Dönemi ve Basın

Bu dönemde yayımlanan gazetelerin sansüre rağmen sayılarını ve okuyucularını artırmaları da modernleşmeye katkı sağlıyordu. II. Abdülhamid tahta çıktığında 54 matbaa vardı, 1908'de ise en az 99 matbaa yer alıyordu, yine Abdülhamid döneminde edebi eserlerden, popüler bilimlere çeşitlilik gösteren akademik çalışmalara yöneldiler "katıksız edebiyat ve bilime yöneliş sayesinde ciddi gelişmeler kaydedildi"²²².

Siyasi ve sosyal meseleleri kitle iletişim araçlarıyla cazip bir şekilde gündeme getirerek kolonileştirme formülünü bulan emperyal güçler gazeteler ve diğer yayınlarla bu amaçlarına ulaşmakta başarılı oluyorlardı. Askeri alanda yapılamayan tahribat zihinlerde emperyalist propagandaların yayılmasıyla kolayca yapılabiliyordu. Gazeteler de yeni ve etkili bir silah olarak kullanılıyordu. Medeniyet, hürriyet, meşrutiyet, kardeşlik, eşitlik, insan hakları gibi söylemlerle kapitalizmi yayan bu propaganda için Osmanlı da bir hedefti.

Sansür olarak nitelendirilen devletin aldığı bazı önlemleri filtresiz, denetimsiz bir şekilde propagandaya elverişli kılmak isteyen çevrelerce Abdülhamid çok fazla iftiraya, ithama ve eleştiriye de maruz kalıyordu.²²³ Ona karşı gelişen ve büyüyen muhalefetin nedeni Abdülhamid'in mutlak yönetimine karşıydı. Modern okullarda yetişen öğrencilerle birlikte kırsaldaki ulema da bu muhalefetin tarafındaydı.²²⁴

İstibdatı modernleşmenin karşısında bir gerileme ve atalet kaynağı olarak gören modernistler, Abdülhamid'in Panislamizm siyasetini de, istibdatı da bir meşrulaştırma olarak kullandığını düşünüyorlardı. Oysa modernistler bu yaratılan istibdat havasından faydalanıp herkesin kendisine göre tanımladığı halk, millet gibi kavramları kullanarak iktidarı ele geçirmek istiyorlardı. İktidarın ve muhalefetin modernleşmeye yükledikleri anlam aynı değildi.²²⁵

²²² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 255-256.

²²³ Mehmet Güneş, "Emperyalizm, Propaganda ve Basın İlişkisi: II. Abdülhamid Döneminden Örnekler", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi* C.5,S.10 (2018) : 173-187,185.

²²⁴ Karpat, *Elitler ve Din*, 228.

²²⁵ A.g.e., 175.

19. yüzyıldaki ikililik gelenek ve modern edebiyat çatışması üzerinden devam ediyordu. Bu tartışmalar giderek yozlaşarak siyasi çatışmalara da yol açıyordu. Edebi beğeniler siyasi görüşün işareti olarak kabul ediliyordu.

Geleneksel edebiyatçılar geçmişin mirasına saygı duyulması gerektiğini savunuyordu. Münif Paşa'nın *Mecmua-ı Fünun*'la yapmak istediği, Batı ile Doğu'yu uzlaştırma girişimi 1870'lerden sonra destek göremeyince modernist Batı'nın fikir ve alışkanlıklarını topyekûn benimseyip kendi miraslarını yadsıdılar bu tutum gerçek bir entelektüel kargaşaya sebebiyet veriyordu. Abdülhamid'in basına uyguladığı sansürün nedenlerinden biri de buydu.²²⁶

7.2. Jön Türkler

Yeni Osmanlılar 1876'da Avrupa'ya giderek orada Jön Türkler adıyla çalışmalarını sürdürdüler. Bu grubun çabalarıyla yeni padişah II. Abdülhamid 1876'da Meşrutiyet'i ilan etti ve bu adım meşruti monarşi için bir başlangıç oldu. Osmanlı-Rus savaşını mazeret gösteren II. Abdülhamit meclisi feshetti ve Jön Türk Hareketi 1889'da yeniden örgütlenerek, ismini Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirdi.²²⁷

Şerif Mardin, 1890'larda Jön Türkleri harekete geçiren ana etken olarak materyalist felsefeyi değil ideal toplumla II. Abdülhamid Dönemi topluluğu arasındaki uyumsuzluk görüşündedir. Bu değer anlaşmazlığının temelinde toplumsal yapının kişilere bağlanıp, soyut ilkelere bağlanmayan bir topluluğun yanlış olduğunu savunan görüşü vardır.²²⁸

“Jön Türklerin hiçbiri derin teori, özgün bir siyasi formül veya zihinleri devamlı olarak uğraştırmış bir ideoloji ortaya koymamıştır. Bu sebeple siyasi fikir boşluklarını kapatmaya çalışmışlardır.”²²⁹ Bir yandan devirlerindeki Avrupa'da tartışılmakta olan fikirlerin popülerize edilmiş şekillerinin etkisi altında kalmışlar ve Abdülhamid devrinde ihtilalci çevrelerin dışında geliştirilmiş bazı siyasi ve sosyal

²²⁶ Karpat, *Edebiyat ve Toplum*, 185,186.

²²⁷ Sander, *Siyasi Tarih*, 317.

²²⁸ Mardin, *Jön Türkler*, 19.

²²⁹ A.g.e., 24.

dünya görüşlerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. ‘‘Türkçülük bunun tipik bir örneğidir’’.²³⁰

7.3. II. Meşrutiyet

Son dönem Osmanlı aydınları arasında daha da artacak olan Fransız pozitivist eğilimi ile birlikte Sosyoloji de aydınların büyüldüğü düzenleme ve bütünleştirme özelliklerine sahip yeni bir bilim olarak görülmüştü. II. Meşrutiyet yıllarında Osmanlı aydınları, Sosyolojinin yeni modern toplum ve düzeninin inşasında önemli bir rol oynaması gerektiği görüşündeydiler.

Cumhuriyet’in ilanı ile başka bir döneme girecek olan Osmanlı modernleşmesi yeni bir rejimin yeni bir modernleşme programını sunacaktı. Karpat’a göre Japon’da ve Rusya’da gerçekleşen modernleşmeler Osmanlı modernleşmesinden farklı bir yapıdaydı. Bu iki ülkede modernleşme sosyal bir sınıfa dönüşen bürokrasisinin üstünlüğünü korumak için kullanılan bir araç haline getirilmemişti. Seçkin sınıflar arasında bir fikir birliği sağlanmış ve kimse tasfiye edilmemişti oysa Osmanlı modernleşmesinde bürokrasi teşkilatı dışında kalan tüm rakip seçkinler tasfiye edilmişti.

Japonya ve Rusya yabancı kurumların yalnızca pratik uygulamalarını ödünç alıp kendi kurumlarıyla uyumlu hale getirirken, Osmanlı Devleti ise pratik değere önem atfetmeden hareket edip oldukça faydalı kurumları ortadan kalkmasına sebebiyet verdi. Gelenekçi grupların modernleşmeye şiddetle tepki vermelerine yol açtı. Osmanlı modernleşmesinin neredeyse tamamının dış müdahalelerle askeri ve ekonomik ve diplomatik baskılara maruz kalışıyla bu iki ülkeden farklı olduğunu vurgular.²³¹

Modernleşmeyi, Avrupalılaşıma olarak gören gelenekçi gruplar ve reformcular arasında derin bir ayrılığın temelleri de atılmış oldu. Eğitimde başlayan düalist yapı gelenekle modernin, eski ile yeninin çatışmasını her durumda hatırlatmaya devam edecekti.

²³⁰ A.g.e., 25.

²³¹ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, 83,84.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

8.OSMANLI KADIN MODERNLEŞMESİ

8.1 Kadın Modernleşmesine Doğru

Osmanlı modernleşmesi ile kadınlar için de elverişli hale gelen yenileşme bir Osmanlı kadın hareketinden bahsetmeyi gerektirir. 19. yüzyılda başlayan ve 20. yüzyılda etkili olan kadın hareketi dünyada olduğu gibi Osmanlı kadınları için de modernleşmeyle birlikte kadınların eşitlik talepleriyle devam eden bir süreçti. Geleneğin ve yasaların koydukları sınırları ortadan kaldırmayı hedefliyordu.19. yüzyılın sonunda Avrupa’da örgütlü bir hareket haline gelen bir hareketti.

Osmanlı Devleti’nde Askeri alanda hissedilen yenileşme ihtiyacı siyasi yapılardaki değişimlerle birlikte yeni seçkin sınıfların oluşumuyla yeni bir yenileşme başlığı daha açılmasını gerektirmiştir. Modernleşme ile birlikte gelişen eğitimin yaygınlaşması özellikle kadınlar için modernleşmeyi hızlandırıcı bir etkidir. Edebiyatta ve basındaki yenileşmelerle birlikte kadının toplumsal hayattaki rolü üzerine düşünceler paylaşılmaya başlanmış, geleneksel yapılar eleştirilmiştir.

Osmanlı modernleşmesinin başladığı süreç olarak askeri alandaki yetersizlikleri tamamlama Avrupa ile yarışır hale gelme hedefinin son Tanzimat’la birlikte toplumsal düzeni de etkileyecek bir düzeye gelmesi ile birlikte artık bir topyekûn değişme sürecinden bahsedilebilir hale gelmişti. Tercüme Odası, Encümen-i Daniş ve bilimsel mecmuaların basımı ile birlikte Batı’dan tercüme edilen eserleri ilk elden okuyan, yorumlayan ve topluma aktaran bir kesim de oluşmuştur. Erkeklerin öncülük ettiği bu yeni grup devletin yenileşme sürecine hizmet etmekle birlikte Batı’nın düşünce dünyasındaki yenileşmeyi de aktarmaya başlamışlardı. Bununla birlikte toplumu aydınlatmayı hedefleyen bu kitle için gazeteler ve bu gazeteler aracılığıyla gelişen yeni edebiyat da toplumsal değişimi Batı’dan uyarlanan kaynaklarla dizayn etmeye başlayacaklardı. İlk bilimsel mecmuaların ve ilk tercümelerin oluşturduğu aydınlanma fikrinin kabul gördüğü bu çevreler için toplumsal değişim artık kaçınılmazdı. Askeri alandaki yetersizliğin kabulünden sonraki bu kabulle birlikte Batı’nın hayat nizamı, dünya tasavvuru da ehemmiyet kazanmıştı.

Bunların başında pozitivist anlayış geliyordu. Bu anlayışla birlikte modern eğitim kurumlarına duyulan ihtiyaç üzerinde duruldu resmi adımlarla birlikte yeni eğitim kurumları faaliyete geçti. Yeni nizamnameler ve yeni müfredatlarla birlikte modernize edilmiş bir eğitim anlayışı yeni kurumları ve yeni bir kültürü de beraberinde üretiyordu.

Kız çocuklarının rüştiyelere devam edebilmeleriyle birlikte eğitilmiş bir kadın kitlesi oluşmaya başlamıştı. Ancak kadın modernleşmesinde asıl önemli dinamik üst tabakadaki memur eşleri ve kızlarının aldıkları özel eğitimlerle oluşan eğitilmiş kadınlar grubuydu. Kadınlar için yükseköğrenime gidilen yolda eğitimin yaygınlaşması ile birlikte tüm bir imparatorluk coğrafyasında modern okullara devam eden kız öğrencilerin sayısı artıyordu. Ancak eğitim kurumunun bu gelişimi tek bir kuvvetin iradesiyle gerçekleşmiyor ailelerin ve kız çocuklarının da eğitimin gerekliliği konusunda ikna olması gerekiyordu. Uzun yıllar boyunca edebiyatçıların yayımladıkları eserler ve bu konuda gazetelerdeki tartışmaları ilgiyle takip eden kitleler de bu aydın kesimin fikirlerini benimsiyordu. Fakat eğitimin neden, nasıl ve ne kadar olacağı konusunda fikir birliği oluşmamıştı.

Türk modernleşmesinin dinamikleri üzerinde duran eserlerin askeri alanda başlayan yeniliklerle birlikte eğitim kurumundaki yenileşmelerin ve dış siyasetin müdahalelerinin bir sonucunda kimi zaman mecbur bırakılan kimi zaman bilinçli olarak tercih edilen düzenlemeler sonucunda modernleşme yalnızca ordu ve eğitim kurumlarını etkilemekle kalmamış, sosyal bir boyut kazanarak Osmanlı toplumunu tüm kurumlarıyla etkilemeye başlamıştı. Özenin erkek, etkilenen tarafın kadın olduğu uzun süreç, Tanzimat'la birlikte kız çocuklarının ilköğretimlerinin zorunlu kılınması ve bazı kamusal düzenlemelerle birlikte azınlıkları dolaylı olarak da toplumun tüm kesimlerini içine alan değişim II. Meşrutiyet'e doğru kadının daha çok söz sahibi olduğu bir sürece evrilmiştir.

H. Ziya Ülgen'in "ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük uyanışlar hakikatte gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden eden ise bilhassa tercümedir" cümleleriyle anlattığı tercümelemlerle aralanan perdeden Batı aydınlanmasına ulaşan Osmanlı toplumu için bu görev elçiler, elçilerin beraberinde götürdükleri öğrenciler ve Avrupa'dan eğitim vermesi için getirilen öğretmenler, kurulan Tercüme Odası'nda yetişen Batı tefekkürü

ile temasa geçen gazeteciler ve gazetecilerin yazdıkları gazete, dergi ve mecmuayı bu tefekkürü aktardıkları bir eğitim aracı olarak görmeleri sonucunda topluma birkaç yoldan sunulan Batı, elbette bu aktarımı yapan şahısların aileleri ve yetişen yeni nesil kız öğrencilerin meraklıları için de cazibesini günden güne artırıyor.

Geleneğin durağanlığı karşısında yeni söylemleri, okudukları gazeteler, bilimin her dalında yazılmış malumat içerikli makaleler okuma yazma seviyesi yükselmiş Osmanlı kadınları için ilgi çekiciydi ve eğitime teşvik edici bir işleve sahipti. Bununla beraber edebi alanda üretilen eserlerin geleneği sert ve bilinçli derecede eleştiren görüşleri de yeni edebi türlerle henüz tanışmamış Osmanlı toplumunda ilgiyle karşılanıyordu. Türk hikâyeciliğindeki mahremiyet düşüncesiyle Batı romanının görünürlüğü arasında üretilen yeni hikâyeler yeniyi topluma anlatırken kadın sorununu anlatmayı tercih etmişti. İlk eserlerdeki kadın erkek diyaloglarındaki yetersizlik geleneksel toplumun mekânsal erkek-kadın ayrımının bir tezahürü olarak da değerlendirilebilirdi. Kadının hikâyelerde âşık olan dolayısıyla evleneceği kişiyi seçebilecek hür iradeye sahip bir birey olduğu vurgusu o dönem için yeni bir söylemdi. Evin dışında geçirilecek vakit ve bu vaktin niteliği konusunda da ciddi eleştiriler getirilen eserlerde kadının hür iradesine yapılan vurgu kadınlara modernleşmeyi talep etme noktasında ilham verirken, bu hür iradenin de eğitimle sağlanabileceği vurgusu yapılıyordu.

Modernleşme sürecinde edebi eserlerin gazeteler yoluyla tefrika edildiği bir dönemde bir arada ya da tek başına okunan kitapların kadınların hisleriyle birlikte tefekkrülerini de değiştirip dönüştürmesi kuvvetle muhtemeldir. Geleneği aktarıldığı haliyle değiştirmeden kalması yönünde savunanlar olduğu gibi Batı'dan gelen her ‘yeni’yi terakki sayan bir zihniyet de artık toplumda iki karşıt görüş olarak yerlerini almıştı.

Romanlarda ve diğer eserlerde de görülen bu ikililik eğitim kurumlarının düalist yapısının da bir sonucu olarak medrese – okul çatışmasından beslenen gelenek-modern çatışmasına, sonrasında din ve bilim çatışmasına evrilecek bir ikilemi haber veriyordu.

Fakat kadın modernleşmesi bu tartışmaların hem içinde hem dışında kalarak farklı yollardan ilerliyordu. Eğitim hakkı elde etme gayesinde hemfikir olan kadınlar hangi alanlarda eğitim alacakları konusunda kendi aralarında tartışıyorlardı.

Gelenek ile yeni olanı *sentez* fikriyle birleştiren ve bu ikililiği aşmaya çalışanlar da vardı. Kadınların kamusal alanda tesettürleriyle varolmalarının modern eğitim alırken bundan vazgeçememelerinin dışarı kavramı için bir kolaylaştırıcılığı fikri konusunda hemfikirlerdi. Ancak erkeklerle kadınların bir arada eğitim görmeleri için biraz daha beklmeleri gerekecekti.

Avrupa ile eş zamanlı olarak tartışılan konular kadının eğitimi niçin alması gerektiği konusuydu. Bu konuda J. J. Rousseau'dan, Voltaire'e uzanan süreçte kadının iyi bir ailenin temelini atan özne olduğu düşüncesi kabul gördü. Fakat her alanda eğitim almaları mümkün görünmüyordu. Osmanlı gelenekleri dışında eğitilmiş erkeklerin de düşünce yapısını etkileyen bu fikirler kadınların eğitimi için bir yandan alan açarken bir yandan da kadınlığa ve topluma faydası olmayacak bilgilerin kadınlar tarafından elde edilmesini kısıtlıyordu. Kadınların yükseköğrenim haklarını elde etmelerindeki gecikmenin önemli bir engeli de bu düşüncelerdi.

Kadının toplumsal yönünün adeta keşfedildiği bir dönemde kadının eğitim alması medeni millet olma yolunda atılacak en önemli adım sayıldı. O dönemin dergilerindeki tartışmalar kadınların kamusal alanda varoluşları, eğitim hakları, geleneksel düzendeki rollerinden sıyrılıp modern tiplerle yeniden inşa etme çalışmalarını görmek mümkündür.

Geleneksel yapıda sanayi devriminden önceki Avrupa ve benzeri toplumların da kadına bakış noktasında Osmanlı modernleşmesindeki aşamaları yaşadıkları gözlemlenir. Ancak Avrupa'nın sanayi devrimini yaşadığı dönemlerde geleneksel ekonomik düzenin devam ettiği Osmanlı toplumunun modernleşme süreci kadınların çalışma hayatına daha çabuk geçtikleri Avrupa'dan farklıdır.

Esasında Avrupa'daki yenileşme hareketleri tabandan tavana ilerlerken, Osmanlı modernleşmesinin devletin teşvik etmesi ve devlet memur sınıfının imtiyazlarıyla elde ettikleri modern kültürü, elit zümrenin, gazeteler ve eğitim kurumları yoluyla geniş kitlelere yaptıkları yayımlarıyla da farklı bir modernleşmedir.

Osmanlı kadın modernleşmesinde bir diğer önemli husus *moda* kültürüdür. Yaygınlaşan tüketim kültürünün Batılılaşmayı hızlandırdığı ve Batılılaşma hızlandığı için modanın yaygınlaşmasına karşı konulamaz bir üst sınıf kimlik haline dönüşmesi de dikkat çekicidir. Burada gazetelerin ve moda evlerinin Batı'dan aktardıkları yeni

görünümün ve yaşam tarzının Avrupalı görüntünün genel geçer bir kabulle benimsediği gözlemlenebilir.

Yaygın ve giderek baskınlaşan Batı kültürünün dayattığı yeni zevkler yeni davranışlar ve yeni düşünüş biçimleri Avrupa ile temas kuran erkekler gibi kadınları da etkisi altına alıyordu. Yine önemli bir aktarım kanalı olarak eğitim, misyoner okullarıyla daha aktif hale gelmişti. Bu okullarda okumayı isteyen Müslüman Türk kızları Batılı Hristiyan kültürüyle eğitim alıyor ve yaşantılarını bu kültürle biçimlendirmeleri bekleniyordu. Diğer yandan bu okulları tercih etmeyip evlerinde özel imkânlarla bu kültürü mürebbiyeler yoluyla alan kızların varlığı azımsanmayacak boyuttaydı. Yabancı dil bilen, piyano çalan yabancı dilde yayımlanmış kitapları okuyan bu kızlar ve anneleri de Batılılaşmanın önemli aktörleri olmalarını sağlıyordu. Bu grubun yazdığı makaleler kitlelere hitap etmese de kendi aralarındaki yeni kültür ve bağları kadınları bir arada tutuyordu. Eğitim almaları amacıyla Avrupa'ya gönderilen Türk kızlarının döndüklerinde bu kültürü aktaracakları okullar ve yeni öğrenciler tümüyle Batılılaşan kadın öğretmen ve hemşire tipi toplumun yeni kadın yüzlerine örnekti.

Bir diğer önemli faktör olarak *azınlıkların* da geleneklerini modern Batı yaşantısıyla değişimleri sonucu İstanbul'da Batılı bir yaşamın temsili olarak küçük bir Avrupa'yı yaşatmaları idi. Tanzimat'la birlikte kazanılan eşitlik özellikle Hristiyan halklar için ticari anlamda büyümelerini sağlamıştı.

Batı'yı merak eden gazetelerde okuyan, modern okullarda eğitim alan yeni elit tabakanın bu yaşamdan etkilenmeleri de dönemin romanlarında anlatılan bir konuydu. II. Meşrutiyet'le birlikte fark edilen ve artık bu Avrupalı yaşam tarzını adeta dayatan bu sınıf karşısında küçük düştüğünü düşünen Osmanlı eliti patlak veren savaşlarla birlikte Türklüğün vurgusunu yapmaya başladı ve Osmanlı-Türk kimliğini kadınlar için yeniden tanımlama gereğini duymalarını sağladı. Cemiyetler ve bilgi aktaran dersaneler Türk kadını için *milli* bir eğitim ve kültürün yolunu açmayı denedi. Bu noktada yayımlanan dergiler bu temayülün gözlemlendiği mecralardır.

Cemiyet hayatı ile üst ve orta tabaka kadınlarının toplumsal rollerini yeniden tanımlarlar. Bu yeni tanımlar Cumhuriyet sonrasında da etkili olacak görüşlerin ilk nüvelerini barındıran görüşlerdir.

Modernleşme ile birlikte eğitim kurumlarındaki ölçülebilir değişim, kadının sosyal hayata daha aktif katıldığı bir tabloyu da görünür kılar. Fakat aile kurumu gibi geleneğin en fazla yaşatıldığı kurumlarda modernleşmeyi gözlemlemek oldukça zordur. Kadının eğitim için dışarı çıkması ve dışarıda geçireceği zamanın, mekânın geleneği sarsmayacak sınırlarda korunması kadın modernleşmesinin en önemli tartışma konularından biri olacaktır.

8.2.Osmanlı Ailesi ve Kadın

Toplumsal değişimlerin en net izlendiği kurumların başında gelen aile kurumu Osmanlı modernleşmesi için de gözlemlenebilir ipuçları verir. Tanzimat'la birlikte başlayan Batılılaşma siyasi sonuçları olduğu gibi toplumsal sonuçları da doğuran ve çoğu öngörülemeyen bir zeminde yenileşmeyi sürdürmüştür. Tüm tartışmaların odak noktası kadın ve aileye dolayısıyla topluma etkisi göz önünde bulundurularak başlatılmış ve kadının ailedeki görevi başat konular arasında yer almıştır.

Osmanlı gibi geçmişi fazla ve büyük coğrafyalara farklı din ve kültürlerde hüküm süren bir imparatorluk için Osmanlı ailesi profili çizmek oldukça zordur. Bölgeden bölgeye ve kültürden kültüre değişen aynı dinin mensuplarının dahi bölge etkisinden fazlasıyla etkilendiği bir coğrafyada milletlerden bahsetmek kolay olsa da Osmanlı ailesi dediğimizde neyi kastettiğimizi de belirtmemiz gerekir. Ailenin yaşadığı mekânın da kültüre etkisi düşünüldüğünde köy yahut şehir yaşamındaki aile geleneğinin de farklılıklar ve diğer aile tipleriyle ortak noktaları olması da kaçınılmazdır.

1872'de *Namık Kemal*'in *İbret Gazetesi*'nde yayımlanan bir yazısında İstanbul'da yaşayan bir aile için baba ve anneyi şımarık yetiştirmiş, hala çocuk, irileşmiş birer fert ve çocukları cenin olarak tasvir etmiş oğlanları baba ve anneleri öldüğünde miras kavgasına giren tufeyli kızları da kendi kocasını seçme hakkına sahip olmayan annelerin oyuncak bebeği olarak vasfederek yaşadığı dönemdeki aile profilini kendi dünyasından çizmiş ve genel bir yargıya varmıştır.²³²Tanzimat edebiyatının ruhuna da sirayet etmiş olan bu bezgin ve aşırı tenkitçi görüş felaketlerle biten hikâyelerin de ilham kaynağıdır.

²³² Cebeci, *Tanzimat Ailesi*, 74.

Batılılaşma sürecinde Avrupa'nın ve Osmanlı aydınlarının tartıştığı çok evlilik Osmanlı ailesi için en çok merak edilen ve tartışılan meselesidir. Yaygın kanaatin aksine poligamiye Osmanlı toplumunda pek iltifat edilmediği Alman gezgin *Salomin Schweigger*'in ‘*Türkler dünyaya, karıları da onlara hükmeder. Türk kadını kadar gezeni, eğleneni yoktur. Çok eşlilik yoktur. Herhalde bu işi denemiş dert ve masrafa neden olduğunu anlayıp vazgeçmişler, boşanma pek görülüyor çünkü boşanırken erkek para veya eşya veriyor ve kız çocuk anaya kalıyor*’²³³ Osmanlı imparatorluğunu baştan sona gezen birinin benzer anane ve davranışlara sahip ailelerin yanında konaklar, kadınlara, yaşlılara, nasıl davranılacağını bilir çünkü Osmanlı aile yapısının temel özellikleri Akdeniz dünyasının binlerce yıllık ortak kültür çevresinden çıkar. Bu aile yapısını sadece fıkıh kitaplarıyla anlamaya çalışmak mümkün değildir.²³⁴

Geniş aile tipinin her yerde görüldüğü Osmanlı'da üç kuşağın bir arada yaşar ama yakın akraba ve kardeşlerin de ailelerini içeren daha geniş bir birleşik topluluğun üyesidir. Bu durum gayri müslimler için de geçerlidir. Bu tip bir yaşam toplumlarda akrabalık ilişkileri bir üretim savunma ve yaşama biçimidir.²³⁵

Geleneksel aile yapısının en önemli üyesi olarak görülen kadınlar statülerini üretim fonksiyonları ile ilgili değildir çocuk sayısı ve yaşlılık ile yükselen bir statüye sahiptir.

Başlık parası olarak istenen paranın da Osmanlı-İslam toplumuna ait bir uygulama olmadığını söyleyen Ortaylı'ya göre kadın üretim sürecine kendi isteğiyle katılmaz ve bir evden diğerine nakledilir. Hristiyanlar ve Yahudilerdeki drahoma da tersi bir görüntü vermesine rağmen yine böyle bir teminat için yapılır.²³⁶

Müslüman Osmanlı ailesinin çok zevceli bir düzene dayandığı yaygın bir mütearifedir ama yanlıştır gayri kanuni olmamakla birlikte hoş karşılanan bir durum değildir. İstanbul'da çok eşli erkek oranının 1885-1906 arasında yüzde 2,51 ile 2,16

²³³ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Kronik Kitap,2018),94

²³⁴ A.g.e., 94,95.

²³⁵ A.g.e., 98.

²³⁶ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 100-101.

arasında değiştiğini vurgulayan Ortaylı'ya göre taaddüd-i zevcat Osmanlı zihniyetinde kabul edilen bir davranış değildir.²³⁷

Osmanlı ailesi için önemli bir diğer durum da *pederşahi* kavramı ile *patriarkal* kavramlarının ayırt edilmesi gerektiğidir. Osmanlı ailesinde sanıldığının aksine babanın otoritesi de sınırlıdır. Baba otoritesi ile mutlak bir baba iktidarı birbirinden farklıdır. Çocuğun velayeti babaya aittir fakat çocuğun eğitimi anneye ve bykanneye aittir. Çocuğun eğitilmesi meselesi kadının da eğitimini gündeme getirdiği gibi modernleşme için de bir yeni tartışma zemini oluşturur.²³⁸ Nitekim ilk gazeteler bir eğitim görevi yüklenmiş ve kadının eğitimine odaklanmıştır çünkü eğitimli kadın iyi ve doğru çocuklar yetiştirir fikri uzun süre dile getirilecektir.

19. yüzyılda belirginleşen değişim bir anlamda rzgrl bireyin değişen dünyaya ayak uydurmayı kabullenilişidir böylelikle ocuk eğitimine de önem artmıştır. *İbrahim Ethem Paşa*'nın 1830'larda *Terbiye ve Talim-i Adab ve Nesayihl Etfal* adlı eseri çocuklar ve gençler için kaleme alınan bir adab-ı muaşeret, sağlık bilgisi çalışma yöntemleri gibi bu yüzyılın kişisel gelişim bilgilerini içerir. Bu kitap "değişime kendini değiştirmenin bilincine ulaşmış bir Tanzimat adamının dünya görüşünü yansıtması" açısından önemlidir.²³⁹

Osmanlı toplumunun ekonomik yapısı da diğer yapılarda olduğu gibi değişmeye başlamıştı Tanzimat zihniyetinin hâkim olduğu bu dönemde eski sosyal tabakalar da eski düzen eski nizam da kayboluyordu bu nizam değişikliği zihniyet değişikliği ile beraber ailede hissedilmesi kaçınılmazdı.²⁴⁰

Müslüman, Hristiyan ve Yahudi topluluklarında görülen Akdeniz kültürel kuşağının bir özelliği olarak Germen toplumlarındaki gibi kadınla erkeğin beraber yaşaması ve eğlenmesi söz konusu değildir. Floransa'da 13, 14, 15. yüzyıllarda genç kızların sadece Pazar günleri mrebbiyeleri yanında olarak ayine gitmeleri ve tüm bu zaman dışında evlerinde zamanlarını geçirmeleri Doğulu Müslüman toplumla, Doğulu Katolik toplumun arasında bir fark olmadığını dşndrtr. Nitekim şarktaki

²³⁷ A.g.e., 117,118.

²³⁸ A.g.e., 119-129.

²³⁹ A.g.e., 140.

²⁴⁰ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 52.

kiliselerde de kadınlar kafes ardındadır. Erkeklerin de yeterince özgür olmadığı bu toplumda kadınla erkeğin dışarda yemesi de eğitim görmesi de sınırlıdır. Akdeniz’de kadın ve erkek birbirinden ayrıyken Batı’da beraberdirler.²⁴¹

Değişen eğitim anlayışı ve sosyal hayatla birlikte çocukları için Batılı eğitim ve adab-ı muaşeretini kazandırmak isteyen Osmanlı aileleri için *mürebbiyeler* Batı’ya açılan canlı örneklerdir. Çocukların yabancılar tarafından yetiştirildiği *konak hayatlarında* birçok geleneksel değeri temelinden sarsması edebiyata da konu olmuştur. Tanzimat döneminin zengin aileleri mürebbiyeler aracılığıyla Türk irfanını kaybediyordu ancak orta halli ve fakir Türk aileler geleneksel aile yapılarını muhafaza ediyorlardı.²⁴²

Mürebbiyelerin kendi dillerindeki ısrarları değerlerden kopuş ve diğer kültüre geçiş olarak köprü vazifesi görüyordu, ailedeki terbiye dilinin İngilizce ve Fransızca olmasının uzun vadede önemli bir etkisi vardı. Beslendikleri ve aşına oldukları yeni dil küçük yaşlarda savunmasız bir çocuğun dünyasında kendi kökleriyle ile bağı koparabilecek ve yabancılaştıracak etkiye sahipti. Konak hayatında gelişen bu davranışın maddi açıdan zenginlik eden ailelerin Batılılaşmayı daha hızlı ve ön kabulle gerçekleştirdiğini de düşündürür.

Tanzimat sonrasında hükümet memurlarının hayatlarını zevk ve sefahat olarak tasvir eden Fatma Aliye, yüksek meblağda maaşlar ödendiği halde sefahat ilerlemiş olduğundan bu memurlardan çoğunun geçim sıkıntısı çektiğini anlattığı hatıratında ‘‘yazlık yerlerin zevk ehli tarafından lebalep dolduğu kalbe keder zihne gam getirecek hususlardan herkesin kaçındığını neşe dolu bir hayat geçirme çabasıyla zevk ve neşenin hükümrân olduğu bir dönem yaşandığını’’ anlattığı hatıratında şirket vapurlarının Boğaziçi’nde işlemeye başlamasıyla sahil yalıların fiyatları artmış bunun yanında hanımların dahi alafranga giyinmeleri modasının o zamanlar başladığını yazar. Alafranga giyimini saraya da girdiğini İstanbul’da alışverişin arttığını esnaf grubunun böylece zengin olduğunu ama bu zenginliğin yalancı bir zenginlik olduğunu çünkü ithalat ve ihracat dengesinin bozulduğunu Avrupa’ya büyük miktarlarda nakit paranın gittiğini, Babıali’nin bu durumla ilgilenmediği için ancak Maliye Nazırı Nafiz Paşa’nın bu durumdan şikâyet etmeye başlamasıyla

²⁴¹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 151,152.

²⁴² Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 115,116.

konunun üzerine eğilen hükümet hazinenin bir kriz içine düştüğünü fark etmişti.²⁴³ İstanbul ahalisinin hükümet memurları ve ailelerinin ve yakın çevrelerinin zevk ve sefahat içine daldıkları bu dönemin üst tabakadan yaygınlaşan bir şekilci Batıcılık olarak tanımlanabilir. İmkânları ve yenilikleri yeterli ve gerektiği gibi değerlendiren çoğu memur ve devletin üst kademesindeki nüfuslu kişilerin yol açtığı bu zevk ve sefahat kültürü içi doldurulmamış bir modernleşme sürecini hızlandırmak ve toplum nezdinde çözümlere sebep olacağı bir serüvene doğru sürüklendiği bir manzara ortaya çıkarır.

Fatma Aliye, 1892 yılındaki alafranga özentiliği için gerçek şu ki bizde Fransızca bilen hanımlar vardır bu hanımlar özel öğretmenler vasıtasıyla aldıkları alafranga usuldeki eğitimleriyle Fransızca'yı da öğrenmişlerdir ancak bu hanımlar dini bilgi sahibi değildirler milli adetlere de uzak bir hayatları vardır.

Bu hanımlarla görüşmek Beyoğlu'ndaki Frenk ailelerle görüşmekten farksızdır kendilerinden (Osmanlı'ya ve İslam'a dair) hiçbir şey öğrenemezsiniz bilgileri olmadığı için İslam'ın istikamet safiyetini de aktaramazlar tesettür meselesine olan şiddetli öfkelerinden dolayı ağızlarına geleni söylerler. Sonra da milli örf ve adetlerimizi dinin hükümleriymiş gibi anlatarak varlığıyla şereflendiğimiz ve aydınlandığımız tertemiz dinimiz için bazı yabancıların yalanlarına sebep olurlar.

Bu tespitlerin de işaret ettiği şekilci Batıcılık, Osmanlılığı yansıtmadığı gibi yanlış ve eksik bilgilerle oryantalistlere elverişli yalanlar sunarken ve seyyahların doğru olmayan bilgilerle dolmalarına sebebiyet veriyordu. Osmanlı'nın geleneklerine sadık kalan ailelerle görüşmeyi tercih eden Batılıların da bu yanlış ve eksik bilgilerle kurulan gayr-ı milli Osmanlı ailelerinden bilgi almak yerine taassup sahibi ailelerle görüşmeyi tercih ettiklerini fakat bu ailelerin de ‘‘Fransızca hatta gereğinden fazla Türkçe öğrenmeyi dahi taassuplarına sığdıramadıklarından’’ yakınıdır.²⁴⁴

Seyyahların gerçekleri ancak hem Fransızca bilen hem de dini hükümleri ve milli fikir ve gelenekleri koruyarak İslami usullere uygun yaşayan ailelerle görüşmeleri gerektiğini düşünür. Yabancıların bunu ayırt etmeleri zor olsa da geldiklerinde Beyoğlu otellerine gidip oradaki dünyadan başka bir dünyayı bilmeyen

²⁴³ Fatma Aliye Hanım, *Ahmet Cevdet Paşa Zamanı*, 89,90.

²⁴⁴ Fatma Aliye Hanım, *İslam Kadınları Nisvan-ı İslam*, Yay. Haz: Ayhan Pekin, Amine Pekin (İstanbul: İnkılab,2009),9.

tercümanlardan bilgi almaları tercümanlara sordukları sorulardan yanlış ve eksik bilgi almaları sebebiyle Osmanlı kadınları ve ailesinin hayal ürünü hikâyeler gibi algılanmasına sebep olduklarını söyler. Aliye, Müslüman kadınları mağdur ve mazlum olarak gören Avrupalıların bu tutumundan rahatsızdır.²⁴⁵

8.3.Kadın Modernleşmesinde Eğitimin Önemi

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte Batılılaşmanın etkisi eğitim alanında da görülmeye başlamıştı. İlerleyen yıllarda zorunlu hale getirilen ilköğretim kız çocukları için de geçerliydi. Darülfünun'a talebe yetiştiren orta öğretim kurumu olan rüştiyelere devam etmek isteyen kız çocukları için *1859'da Cevri Kalfa İnas Rüştiyesi* açıldı.²⁴⁶ 7-11 yaş aralığındaki kız çocuklarının da erkek çocukları gibi zorunlu eğitim almaları 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile hayata geçirildi.

Kız öğrencilerin rüştiyelerden sonra yükseköğrenime devam edebilmeleri 1861'de gazetelerdeki ilanla duyurulmuştu. *Okuyup yazmanın erkek ve kadınlar için elzem olup geçinmek için ağır işler gören erkeklerin ev işlerinde rahat etmeleri ancak kadınların dahi din ve dünyalarını bilerek kocalarının emirlerine itaat etmeleriyle ve istemediklerini yapmaktan sakınmalarıyla ve iffetlerini koruyup kanaat ehli olmalarıyla mümkün olacaktır*,²⁴⁷ şeklindeki ilanda kadınların eğitim yolunun açılması fikri ailenin saadeti içindir, iffetlerini koruyacakları şerhinin düşülmesi ise toplumun kadının eğitim için dışarı çıkmasını topluma izah etme çabası olarak yorumlanabilir.

Rüştiyelerdeki kadın öğretmen açığı ile açılan *Darülmualimatlar*, 1869'da kurulmuştu. Erkek öğretmenler yetiştiren Darülmualimin-i Aliye 1914'te (Erkek Yüksek Okulu) Darülfünun'a bağlanır. Fakat Darülmualimat, Darülfünundan bağımsız bir okuldur. Darülmualimat'ta görülen derslerin birçoğu, Darülfünun dersleriyle ortak olmasına karşın ikisi *1911'de* iki ayrı okul durumuna getirilir.²⁴⁸

²⁴⁵ A.g.e., 9.

²⁴⁶ Adil Giray Çelik, *Süreyya Ağaoğlu Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'da İlk Çiçek*, (Ankara:Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2018),65.

²⁴⁷ A.g.e., 65.

²⁴⁸ Çelik, *Süreyya Ağaoğlu Osmanlı Darülfünun Mekteb-i Hukuk'da İlk Çiçek*, 68.

1912’de yayımlanan Nizamname’ye göre ‘‘Kısmı- 1 aliyenin tahsil süresi Darümuallimlerde dört ve darümuallimatlarda üç senedir. Bu kısım edebiyat, tabiiyat ve riyazat namıyla üç şubeye ayrılır. Ve her darümuallimin ve darümuallimat okulunda ilköğretim kısmına birleştirilmiş bir uygulama okulu da bulunur.’’²⁴⁹(Ek 1)

Erkek öğretmen okulları ve kız öğretmen okullarından mezun olan öğrencilerin, okullarda okutulacak dersler ise şöyledir: Kuran-ı Kerim, Malumat-ı Diniyye ve siyer, Fenn-i terbiye ve Usul Tedrisi, İlm-i Ahval-i Ruh, Türkçe, Sarf, Nahiv, Tahlil ve İmla, Kitabet, Edebiyat, Kıraat, İnşa, ezber, yabancı diller, Tarih-i Osmani, Tarih-i Umumi, Coğrafya-i Osmani ve umumi, kozmografya, riyaziyat(hesap, hendese, cebir,), malumat-ı tabiiye (Hayvanat ve nebatat ve tabakat, fizik, kimya), Malumat-ı ziraiyye ve tatbikiyyat, Usul defteri, Malumat-ı İktisadiyye (Darümuallimatlarda İdare-i Beytiyye dersi ile beraber), Malumat-ı Ahlakiyye, ve Medeniyye ve Hukukiyye, Teşrih, Fizyolojiye-i Beşeri, Hıfzıssihha, Yazı, Resim, Mûsiki ve Gınâ, El işleri(Darümuallimatlarda El ve İğne İşleri ve Dikiş Ve Tamir ve Tabahat ve Çamaşır Yıkama ve Ütü ve Tathiri Ğurafi) Terbiye-i Bedeniyye (Darümualliminlerde talim ile beraber tatbikat dersiyeye)²⁵⁰ (Ek 2)

Darümuallimatların Ana Mektepleri’ndeki müfredat ise yapılacak ahlaki musahabelerin, akıl ve muhakemeye-i ikazdan ziyade hissiyat-ı terbiye edecek şekilde düzenlendiğini özellikle de çocukların merhamet hissi, fazilet ve temellük, meyl-i rekabet-i ve faaliyeti, ictimai, ailevi, insani duyguları tahrik ve tanzim edecek hikayeler, hasbihaller gibi konular olarak açıklanır.²⁵¹(Ek 3)

İnas Mekteplerindeki ilkokullarda erkek okullarında müfredatın uygulanacağı ama kız okullarında idare-i beytiyye yönünden faydalı olacak şekilde işleneceği, *Malumat-ı Diniyye* derslerinde namaz, oruç ve hac gibi farzlar açıklanacak, Tarih derslerinde meşhur erkeklerle beraber Hz Âmine, Hz. Haticetü-l Kübra gibi İslam’ın meşhur kadınları da anlatılacaktır.²⁵²(Ek 4)

²⁴⁹ Darümuallimin Darümuallimat Nizamnamesi. Madde:2,İstanbul: Matbaa-i Amire, 1331.

²⁵⁰ Darümuallimin Darümuallimat Nizamnamesi, Madde: 24

²⁵¹ Darümuallimin Darümuallimat Nizamnamesi, Ana Mektepleri ve Sınıflar

²⁵² Darümuallimin Darümuallimat Nizamnamesi,Ders-i Müfredat’ın İnas Mekatib-i İbtidaiyesine Surette Tatbikine Dair İzahatı

Yine müfredatta ‘‘Nilüfer Hatun, Hayme Ana, Mihrimah Sultan, Cevriye Kalfa, Sivastopol Seferi kahramanlarından Kara Fatma, Karadağ Muharebesi’nde fevkalade yararlık gösteren Boşnak Şerife Hanım gibi mübareke hanımlar gibi kadınlar ve bilhassa mektebin bulunduğu yerlerde yetişmiş, eser bırakmış büyük nisvanın menkıbeleri anlatılır’’ açıklaması vardır.(Ek 5)

Kızlarımıza mahsus el işleri başlığında ise erkek öğrencilere uygulanan müfredata ek olarak kızlara bir takım el işleri dersleri verileceğinden bahsedilir. Örme işleri, hesap işleri, sarma işleri, ibtidai dikiş işleri ve ikinci sınıfta da evvelki seneye ek olarak örme, kanaviçe, dikiş işleri devam ettirilecektir. ²⁵³ (Ek 6,7)

Darülmuallimatın mezun kızları hanımlara özel bir ders programından oluşan bir kadın üniversitesi talebinde bulunurlar ve *İnas Darülfünun* (Kız Üniversitesi) adındaki *Zeynep Hanım Konağı*’ndaki eğitime başlaması ise 1914’te gerçekleşir. ²⁵⁴

Eğitimin yeni oluşan elit sınıf için zorunluluğu kabullenilmişti. Batılılaşmanın gittikçe hızlanan lokomotifine haline gelecek olan eğitim, kadınlar için de modernleşme sürecini hızlandıran itici güç olacaktı. Kapitülasyonlarla birlikte verilen imtiyazlarla açılan misyoner okulları kadınların eğitimi için yayılmacı bir anlayışla hızlı bir şekilde açılmaya başladı.

İstanbul, Üsküdar’da açılan *Amerikan Kız Koleji*’nin kurulduğu yıldan itibaren faaliyetleri ve Osmanlı toplumundaki tepkileri anlatan hatıratında *Hester Donaldson Jenkins*, kolejinin büyümesi gelişmesi ile Osmanlı kadınının değişen modernleşen, Batılılaşan dünyasını anlattığı hatıratında 1876 yılındaki Amerika ile Şarklı kadınların konumlarını ve koşullarını kıyaslarken ‘‘Amerika’da kadınlar her zaman erkeklerin eşleriydi ve öncü kadınlar olarak erkeklerle eşleşiyordu ve kadın hakları konusunda bilinçli bir mücadele verdiklerini’’ söylerken ‘‘şarkın kadınlarını erkeklerden daha aşağı bir mevkie gördüklerini’’ ileri sürüyordu. Ona göre Bu kadınların Türk, Rum ve Slav olmaları durumu değiştirmiyordu. ²⁵⁵

²⁵³ Darülmuallimin Darülmuallimat Nizamnamesi, Ana Mektepleri ve Sınıflar

²⁵⁴ Çelik, *Süreyya Ağaoğlu*, 72,73.

²⁵⁵ Hester Donaldson Jenkins, *Robert Koleji’nin Kızları*, Çev: Ayşe Aksu (İstanbul: Dergah,2014), 30-33

Robert Koleji'nde erkek öğrenciler eğitim alabiliyorken özellikle Bulgar öğrencilerin hedeflenmesiyle sayıları artıyordu. Türk kızlarının bu yabancı okullarda eğitim görmesine sıcak bakmayan Abdülhamid'in iradesiyle az sayıdaydı. Buna mukabil Ermeni, Rum, Bulgar, Arnavut ve yine az sayıda Yahudi kız öğrenci bu okulda öğrenim görmekteydi.²⁵⁶

Hükümetin Müslüman Türk kızlarının misyoner okullarında eğitim görmesine sıcak bakmadığı bir dönemde kolej eğitimi alan Halide Edip'e göre bu okul "Anglosaksonların kadınlık ve ev konusundaki mukaddes fikirleri sayesinde dünyanın medenileşmesinde muazzam bir ahlaki pozisyonu bulunduğu düşüncesindeydi"²⁵⁷ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Türk kızlarının tamamına kapılarını açan bu okul için okulun müdürü *Mary Patrick*'in raporunda yeni şartların doğurduğu neticelerle birlikte kadın eğitiminin kaçınılmaz bir noktada olduğunu vurguluyor, Abdülhamid idaresi altındayken Müslüman bir kadının koleji ziyaretinin dahi casusluk şaibesine sebebiyet verdiğini ancak II. Meşrutiyetle birlikte "misafir salonlarının aralıksız hâkim ırkın peçeli hanımefendileriyle dolup taşıdığını, bu kadınların kızlarını okula kaydettirebilmek için istekli olduğunu yazıyordu."²⁵⁸

Yoğun talep üzerine daha fazla öğrenciye hizmet vermeyi amaçlayan okul *John D. Rockefeller* 'ın bağışıyla destek bulup yeni binası Arnavutköy'de inşa edilecekti. "Kolejin itici kuvvetinin dine ait olan kolejin *Pazar ayinlerinin ve İncil derslerinin* zorunlu tutulduğu" fakat diğer dini etnik kutlamalarına müdahale edilmediği bir atmosferde eğitim dili *İngilizce* idi.²⁵⁹

Rüştiyelerdeki kadın öğretmen açığı ile açılan *Darülmualimatlar*, 1869'da kurulmuştu. Erkek öğretmenler yetiştiren Darülmualimin-i Aliye 1914'te (Erkek Yüksek Okulu) Darülfünun'a bağlanır. Fakat Darülmualimat, Darülfünundan bağımsız bir okuldu. Darülmualimat'ta görülen derslerin birçoğu, Darülfünun dersleriyle ortak olmasına karşın ikisi 1911'de iki ayrı okul durumuna getirilir.²⁶⁰

²⁵⁶ A.g.e., 66-67

²⁵⁷ A.g.e., 151-152

²⁵⁸ A.g.e.,159-160

²⁵⁹ A.g.e., 163,165

²⁶⁰ Çelik, *Süreyya Ağaoğlu*, 68.

İstanbul Amerikan Koleji müdiresi *Patrick*'in raporunda belirttiğine göre 1911'deki kadın öğretmen açığı on-on iki bin civarındaydı. Kız öğrencilerin tercih etmekte çekinmedikleri öğretmenlik mesleği için eğitim alma fikri *Amerikan Koleji* için de değerlendirilmesi gereken bir temayüldü. Koleje kayıt yaptıran öğrencilerin büyük çoğunluğu öğretmenliği seçiyordu. Öğretmen eğitiminin sonrasında kızların aldıkları burslara karşılık başka okullara gidip öğretmen olma zorunluluğu vardı. Böylece okuldaki eğitim tüm bir coğrafyaya yayılabilecekti.²⁶¹

Halide Edip'in okulun *Üsküdar*'daki şubesine gizli olarak devam ettiği ve ihtilalden sonra bu okulun bir mezunu olarak yazdığı "*Kolejimize*" başlıklı yazısında methiyeler dizdiği kolejinin "kısmetsiz vatanı yükseltmek ve aydınlatmak için en güzel yıllarını feda eden memleketlerini terk eden öğretmenlerini", Osmanlı topraklarına ve Osmanlı medeniyetine eğitim ve kültür düzenlemeleri yaptıklarını ve aydınlığı getirmek adına zorluklar çektiklerini anlatıyordu.

Türkiye'nin uzak olduğu fikirler olarak gördüğü insanlar arası ırk, sınıf mezhep ve din ayrımlarının yapılmadan hiçbir fark gözetilmeden verilen eğitimin kendisini bir "insan gibi, medeni bir insan gibi, insanlığı seven bir insan gibi yaşamasını sağladığını" söylüyordu. Bu fikirler için kendilerine borçlu olduğunu ve öğrendiği prensiplere göre yaşamak için çabaladığını ve kolejin kaşları alınmış hocalarını, mütevazı, muhafazakâr hizmetlilerin yüzlerini ve kolejin yollarını ve tüm yoldaşlarını sevdiğini vurguladığı yazısını bitiriyordu.²⁶²

Bir misyon okulu olarak kurulan *Amerikan Koleji*'nin zeki kız öğrenci *Halide Edip*'te bıraktığı olumlu izlere bakıldığında yeni bir eğitim biçimine ihtiyaç duyan ve bunu kararlılıkla uygulayan kurumsallaşmış ve kendinden emin bir kültürün içinde yer almak isteyen bir neslin düşüncelerini tahmin etmek zor olmaz.

Her haliyle yeni ve Batı'dan gelen bir eğitim sisteminin geleneksel toplum içinde uyandırdığı hisler kolejin eğitim kalitesini mukayese edecek bir temayül yerine hissettirdiği kültürel tatminin daha ağır bastığı bir tutum gözlenebilir. Kolejin Osmanlı kız talebeleri için uyandırdığı cazibesini anlamak kolaylaşır. Irkların eşitliği vurgusunun imparatorluk varisi bir millet için o günlerde ön görülemeyecek olan

²⁶¹ Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, 190.

²⁶² Hester Donaldson Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, Çev: Ercan Kaçmaz (İstanbul: Dergah, 2014), 27.

olumsuz etkisi dahi anlaşılammış olması da bu okullara gösterilen derin iyi niyetin bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

İnas Darülfünundaki öğrencilerle Zükur (erkek) öğrencelerinin bir arada eğitim görmeleri için okulları birleştirme girişimlerinde bulunuluyordu. O dönemde Berlin Üniversitesi'nde doktorasını sürdüren *Vedat Naim Bey*, *Muallim Mecmuası* "Mekteplerimizde Cinslerin Birleştirilmesi" başlıklı büyük yankı uyandıran bir yazı yazmıştı. Yazısında Avrupa pedagoglarının da bu konuda tartıştığını yeni bir dünya yaratmak isteyenlerin kof olarak nitelediği bu geleneklerden vazgeçmeleri gerektiğini kız ve erkek çocukların bir arada yaşayabilecek şekilde yetiştirilmeleri gerektiğini savundu. *'Esasında yapılmayan yani aile ve mektepten başlamayan terbiye inkılapları daima eksik ve çürüktür. Bütün bir medeniyetimiz bütün bir atimizle alakadar olan bu inkılabın öyle geçici asırlarca yaşamış meşe kütükleri kadar derin olmasını istiyoruz.*

Halkalı kenarlar, hasta ve rüyalı gözler, uçuk sarı benizler sonra çarşafların hemen her gün aldığı şekiller daha sonra Avrupa'ya gönderilen gençliğimizin o büyük serbestiyet içerisinde boğulmak tehlikesine düşüş ve en nihayet edebiyatımızın o kesik öksürükleri bile hep kızlarımızla oğullarımızın birbirine karşı bir sır bir muamma gibi yabancı büyütülmüş olmalarındandır.' Bu duyguların tabi olduğunu ve yıldırımın zararlarına paratoner olmak dışında bir getirisi olmayan geleneksel terbiyenin, başörtüsü ve çarşaf gibi harici şekillerle tabiatın vereceği zarara engel olunamayacağını görüşünü savunur. "Edebiyatımızda şekil, âlemimizde şekil terbiyemizde şekil".Birlikte okumanın bilhassa bizim muhitimiz için pek mühim olan ilk ictimai fidesinden başka birçok da terbiyevi faideleri olduğunu savunan Vedat Nedim Bey en büyük en af olunmaz yanlışımızın da kadınla erkeği ateşle baruta benzetmek olduğunu bu benzetme yerine kadınla erkeği cemiyet motoruna buhar yapan ateşle suya benzetmeyi uygun bulur. Çocukların ayrı ayrı odalarda okutulmasını yaşlıca kızların çarşafa dolanmasıyla ahlakı temin edemeyeceğimizi savunur.²⁶³

Osmanlı kadınlarının yükseköğrenim için Darülfünun'a adım attıkları İnas Mektebi Darülfünun'la birleşip tek okul olma yolunda ilerlerken şekil tartışmasının da başladığı görülüyordu. Osmanlı geleneklerindeki kadın erkek ayrımının Avrupa'ya

²⁶³ Çelik, *Süreyya Ağaoğlu*, 82.

eğitim için giden öğrencilerin dünyasında ahlaki açıdan olumsuzluk yarattığını anlatan yazıda kadın ve erkeğin bir arada eğitim görmelerine sıcak bakmayan çevrelerin edebiyat anlayışlarını eleştirdiği gibi, görünüşlerindeki sessizlik ve sarı benizlilikle birlikte çelimsiz ve güçsüz bir geri kalmışlık olarak tasvir ettiği hal ve tavırları de eleştirir.

325 yılında Maarif Nezareti'ne bağlı çeşitli inas mekteplerinden altı zeki Türk kızını seçerek Amerikan Kız Koleji'ne senede 64 lira ücretle mezuniyetleri sonrasında beş sene hizmet etmeleri koşuluyla gönderirler. Fakat gönderilen öğrencilerden iki tanesinin her sene ilerlediği diğerlerinin ise geçemediklerini bunun Türk milletini küçük düşürmekle beraber Maarif Nezareti'nin seçimlerinin yanlış olduğunu bunun bir kusur olduğu Kadınlar Dünyası'nda, *Kollej Türk Talibatı* başlıklı yayımlanan bir makalede anlatılır.

Seçimlerinde yanlış yapan Maarif Nezareti'ne hitaben bir millette çalışma, fedakârlık azim gibi seciyeler olmadıkça bu nakısları Avrupa'ya da Amerika'ya da gönderilse fayda kazanılamayacağını yazar. İki çalışkan talebe için Maarif Nezareti'ne kızların geleceğinin teminatı olup olmadığını dahi sorar.²⁶⁴

İstanbul "Darülfünun'da tıp eğitiminin kadınlara açık olmaması sebebiyle Osmanlı kadınları için yurt dışındaki üniversitelerde tıp okuma süreci *başladı*' *İttihat ve Terakki*'nin *Almanya* ile bağlarının kuvvetlendiği dönemde çok sayıda öğrenci Almanya'da eğitim alamaya başladı.

Avrupa'ya, *Maarif Bakanlığı bursuyla* gönderilecek ilk öğrenciler de gayr-ı müslim tebaadandı. Bunun sebebi nezaretin yabancı dil sıkıntısı çekmemeleri için mezun oldukları okullarda yabancı dil eğitimini tamamlamış öğrencilerin çoğunun yabancı misyoner okullarından mezun olmuş olmalarıydı.

Osmanlı coğrafyasında kadın doktor ve hemşirelik gibi mesleklerde kadınlara ihtiyaç acil durumdayken Avrupa'ya gönderilen öğrenciler için eğitim programları biçki-dikiş, ev idaresi, Fransızca öğretmenliği, piyano gibi alanların tercih edilmiş olması dönemin kadınlar için uygun gördüğü ve ihtiyaç duyulan diğer meslekler hakkında bilgi verir. Bu mesleklerin kadın fitratına uygun olduğu görüşü Avrupa, ABD ve

²⁶⁴ *Kadınlar Dünyası Dergisi 1913-1921* (50-100.sayılar) Yay. Haz: Tülay Gençtürk Demircioğlu, Fatma Büyükkarcı Yılmaz (İstanbul: KEKBM,2009), 384-386.

Osmanlı'da yaygın kanaatti. Ancak bu alanların asıl seçilme nedeninin kadınların biçki dikiş işine girerek bu sektörde çalışacak Türk kadını ihtiyacını karşılamak olduğu anlaşılır. Jön Türk Hükümeti, Amerikan Koleji'ne masrafları hükümet tarafından karşılanacak beş kız öğrenciyi gelecekte Türk okullarında öğretmenlik yapacak öğretmenleri yetiştirmesi amacıyla göndermiştir..²⁶⁵

İstanbul Amerikan Kız Koleji, Tıp eğitimi verme amacıyla bir tıp bölümü açmış ilk mezununu 1898'de vermişti. Yine devletin ilk yerli hemşiresi olarak İstanbul'a dönen *Surpigh Vosquemadn* bursla Avrupa'ya gönderilmiş kız öğrencilerdendi.²⁶⁶ Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden 1916'da mezun olan *Safiye Ali* ise Nezaret tarafından *tıp tahsili* için Almanya'ya gönderilmişti. Döndüğünde yine bu kolejde derslere girdi fakat *Tevhid-i Tedrisat* öne sürülerek okulun tıp fakültesi Ankara Hükümeti tarafından kapatıldı.²⁶⁷

Diğer dallardaki mesleki eğitimin teşviği devlet eliyle devam ettirilmeye çalışılıyordu. Avrupa'ya seçilerek gönderilen öğrenciler için kız çocuklarının iyi eğitiminin iyi bir anne ve eş olmalarına sebebiyet vereceği gerekçesiyle tıp alanındaki ihtiyaca rağmen Fransızca, resim, biçki dikişle sınırlı kalmış bir süreçten bahsetmek mümkündür.

Kadınlar Dünyası'nda yayımlanan *Avrupa'da Türk Kadını* başlıklı makalede, kız öğrencilerin Avrupa için uygun olmadıklarını, bu konuyu masaya yatırdıklarını, Avrupa'da Fransa'nın taklitçiliğini yaparak başarılı olamadığımızı İngiltere'nin pahalı oluşu gibi nedenlerle kızların İsviçre'deki mekteplere gönderilmelerinin daha uygun olduğu yazılıyordu. Oraya da 'yalnızca yüksek tahsil için gitmek gerekmediği kızlara mahsus sanat mektepleri, iş yerleri de kızlar için önemli yerlerdendi'' görüşü savunuluyordu.²⁶⁸

Avrupa'ya devlet tarafından gönderilen ilk Müslüman Osmanlı kızları *Mukbile Reşad*, *Emine Müzeyyen*, *Zehra Hakkı* ve *Refika Refik*'tir. Avrupa'da alacakları eğitim biçki-dikiş, ütücülük, kolacılık, leke çıkarma alt başlıklarını *kapsayan idare-i*

²⁶⁵ Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, 136.

²⁶⁶ Jenkins, *Robert Kolej Kızları*, 192,193.

²⁶⁷ Güldane Çolak, *Avrupada Osmanlı Kızları* (İstanbul: Heyamola, 2013),98,100.

Jenkins, *Robert Kolej Kızları*, 194,195.

²⁶⁸ *Kadınlar Dünyası* (50.-100.sayılar), 302-305.

beytiyye gibi Avrupa’da öğrenilmesi zaruri görülmeyecek türden eğitimlerdi. Buna sebep olarak Darülmualimatlar ve tüm kız okullarında zorunlu tutulan idare-i beytiyye ve biçki-dikiş dersleri için ihtiyaç duyulan kadın öğretmen açığı olmalıdır.²⁶⁹Türk kadınının hayatında önemli role sahip edebiyatçının da yetişmesine sebep olsa da Maarif Bakanlığı’na ait “fen bilimlerinde kız öğrenci yetiştirmede önceliğinin olmaması seçilen öğrencilerin ve programların da bilime hizmet etmemesi Avrupa’da tahsil-i ikmal projesinin başarısız olmasına sebep oldu. Örneğin Darülmualimat’ta Matematik öğretmenliği yapan Fatma Hanım’ın yurt dışında matematiğini iletirmek için istediği tahsili reddedilmişti çünkü Matematik nezaretin öncelediği dersler arasında değildi.”²⁷⁰

Fatma Zerrin’in *Daha Gidemeyeceğiz* başlıklı makalesinde Avrupa’ya bilet kesip burs vermekle her şeyin tamamlandığı düşüncesine karşı çıkıyordu ona göre iki mühim sebeple Avrupa’ya kız öğrenci gönderilmemeliydi, birinci sebep, kızların irfan seviyelerinin hangi memlekette ve hangi mektepte olursa olsun yetersiz kalacağı düşüncesi idi, devletin hazırlık için öncesinde bir okul açması gerekiyordu diğer sebebi ise memleketin harabe durumunu görüp tüm bir aşkla çıkılan ilim yolunda Avrupa’nın kusursuzluğu karşısında metaneti nasıl muhafaza edecekleri sorunu idi. Zerrin’e göre sadece kız öğrenciler değil, Maarif Nezareti’nin memuru dahi metanetini muhafaza edemeyecek ve safvet-i ahlakları bozulacak zayıflıktaydı. Avrupa kızlarının hepsinin böyle olmadığı çünkü onların o medeniyetin bir parçası olduğu fakat buradan gidecek öğrencilerin bir harabeden çıkıp dil-firip bir mamureye gireceklerini ve başlarının döneceğini ileri sürüyordu. Örnek olarak da Avrupa’ya tahsile giden erkeklerin gençlerinin hatta orta yaşlılarının dahi metanetlerini korumakta zorlandıklarını üstelik tahsil etmeye gittikleri ülkelerden ihtiyacı karşılayacak bir donanımla gelmediklerini çünkü oradaki tahsile de hazırlanıp gitmediklerini anlatır.

Fatma Zerrin’in taassup ve muhafazakârlıkla itham edilme endişesi taşıdığını ancak evlenecekleri zaman yüksek eğitimleriyle eş seçmekte zorlanacaklarını da ekliyor ve kızların ebeveynleriyle gönderilmeleri önerisinde bulunuyordu.²⁷¹

²⁶⁹ Çolak, *Avrupa’da Osmanlı Kızları*, 57-60.

²⁷⁰ A.g.e., 110,111.

²⁷¹ *Kadınlar Dünyası* (50-100.Sayılar),305

Bir yandan Osmanlı coğrafyasında eğitime yoğunlaşarak devam eden Arnavutköy İstanbul Kız Koleji mezun ettiği İngilizce bilen kızların yüksek sosyal sınıflarda iş sahibi olmaları ve önemli mevkilerdeki kişilerle yaptıkları evliliklerle övünüyor dönemin eğitilmiş eş profilini somut neticeleriyle de besliyordu.²⁷²

Avrupa tahsiline gönderilen kız öğrencilerinin en büyük getirisi tıp alanında eğitim alamaz tabusunu yıkmak olarak görülebilir. Piyano, kolacı adayları olarak eğitimlerine destek verilen Osmanlı kızları için ‘‘Osmanlı kızından doktor olur mu tartışmaları’’ da böylelikle bitmiş oluyordu. Yabancı bir ülkede yabancı bir dille tıp eğitimi alabilen kız öğrenciler için kendi ülkelerinde tıp eğitimi alabilmelerinin önünü de açmalarına sebep oldu. 1922’de *Darülfünun Tıp Fakültesi’nin kapıları* kız öğrencilere açıldı.²⁷³

Tıp da dâhil ev idaresi, müzik, resim, heykel, moda gibi alanlarda eğitim alan kız öğrenciler mezun olduktan sonra ülkelere döndüklerinde kadın meseleleri ile de ilgilendiler. Osmanlı topraklarında eğitimlerine devam eden kız öğrenciler de öğretmenlikleriyle ve diğer mesleki eğitimleriyle sosyal hayattaki eğitimci vasıflarıyla birlikte yer almaya başladılar. Bu süreçte İnas Darülfünun’u mezunlarının ve yabancı okullarda bulunan kız öğrencilerin sürece katkısı büyüktü. Modern eğitimin tüm merhalelerinden başarıyla geçmiş kadınların ‘yeni dünya’ için söyleyeceği çok şey olmuştu.

Kadınların eğitim alma hakkı eğitimde eşitlik ve beraberinde gelişen mesleği icra edebilmek için çalışma hakkı, kadının görünürlüğü meselelerini de hararet gündemlerine taşıyacaktı. Bu tartışmaların yaşandığı günlerde kadınların iş hayatına atılmaları gereken vaktin geldiğini de yine kadınların büyük bir ıstıyakla takip ettikleri gazeteler duyuruyordu. Tartışmaların ve tüm gelişmelerin takip edildiği yegâne platform olan gazetelerin de kadınlar için cazibeden çok bir ihtiyacı.

Halide Edip, Nation Dergisi’ne 1908’de gönderdiği yazısında ahmak ve değersiz yaratıklar olarak nitelediği *mürebbiyeler* tarafından ahlaki çöküntüye uğratılmamış büyük ve liberal fikirlerin propaganda aracı olarak eğitilmiş bir kadın azınlığının varlığından bahsediyordu. Bu kadınlar şans eseri doğru ellerde yetiştirilmiş ya da

²⁷² Jenkins, *Robert Kolej Kızları*, 231.

²⁷³ Çolak, *Avrupa’da Osmanlı Kızları*, 111.

babaları ve kocalarından eğitim almış kadınlardı. Bu azınlık kadın grubu milletin yükselişi için kadının eğitiminin gerçekleşmesi gerektiğinin farkındaydılar. Halide Edip'e göre bazı kadınların ihtilalden sonra eğitim hakları ve eşleriyle birlikte iş hayatına atılmak için talepte bulduklarını ancak bunun da kadınların alacağı eğitime bağlı olduğunu vurguluyordu. Bütün Türk kadınları adına İngilizce konuşan kadınlara hitap edebildiği için memnun olduğunu söyleyen Halide Edip gelecekte açılacak kız okulları için *İngiliz etkisinin* yerleşmesi gerektiğini İngiliz dilinin ilk sırada yer alması gerektiğini daha uygar kadınların Amerika ve İngiltere'de ki kadınlara Türk kadınlarının haykırmak istediklerini şöyle özetliyordu, 'gidin barbarlara eğitim verin, kenar mahallelere doğru inin ve sonra buraya bilginin en çok arzalandığı yere gelin ve cehaletin karanlık bulutlarını dağıtın. 'Türkiye'nin her yerinde İngiliz okullarının açılması için uğraştığını istedikleri şeyin Anglosaksonlarıninki gibi *sade bir eğitim* olduğu ve Türk kadınları için örnek olabilecek çığır açmış kadınların hayat öykülerini örnek vermelerini ve yoksulların da bu okullardan faydalanabilmeleri gerektiğini anlatıyordu.²⁷⁴

8.4.Kadınlık Vazifeleri ve Hakları ile İlgili Görüşler

Eğitim yolunda alınan mesafeler erkeklerin öncülük ettiği *terakki* fikrinin kadınlar tarafından kabul görülmesiyle birlikte eğitilmiş kadın sayısındaki artış da daha fazla hak için talepleri dile getirmek anlamına geliyordu. Gazetelerin 19. yüzyıldaki serüveni erkek düşünürlerin yazıları ve edebi eserlerle desteklenen süreç kadınların da gazete çıkaracağı kadınlara hitap eden kadınlık fikirlerinin konuşulacağı bir gazete fikrini de beraberinde getirdi. İlk kadın mektubunun basında yer aldığı tarih olan 1868 ile II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreci erken dönem *Osmanlı hareket-i nisvanı* olarak tanımlayan *Yaprak Zihnioğlu*, II. Meşrutiyet'ten Milli Müdafâ dönemlerindeki feminist etkinlikleri 1922'ye kadar, 1923-1935 arası feminist etkinlikleri ise *Cumhuriyetçi feminizm* olarak tanımlar.²⁷⁵

Özgürlük kavramını sıklıkla vurgulayan *Terakki Gazetesi*'nin kadınların sorunlarına eğilen *Kevkeb-i Şarki* adlı yayını çağdaş toplumda kadınla erkeğin eşit bir yeri

²⁷⁴Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, 25,26.

²⁷⁵ Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* (İstanbul: Metis, 2019), 21.

olduğunu savunması, kız çocuklarının eğitilmeleri üzerinde durması²⁷⁶ ve gazetenin kadın mektuplarını yayınlarak kadın sorunlarını dile getirmesi²⁷⁷ kadınların basın-yayın hayatında görünür ve etkin olmaya başladıkları tarih olması sebebiyle önemlidir. I. Meşrutiyet'e kadar devam eden süreçte 1859'da *Muhaverat-ı Hikemiye* ile edebi eserlerde de kadın sorununun ele alınmasıyla başlar. *Şair Evlenmesi*, *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, *İntibah* gibi eserler kadın ve gelenek konularını ele alarak modernleşme serüveninin artık kadın boyutuyla ele alınması gerektiğini işaret eder. Kadının hür iradesi ve eğitim alması gerektiği fikri toplumun tüm kesimlerine aktarılırken muhalif ve kaygılı sesler de yeni tartışmalara katılıyor kadının geleneği yok sayacak bir yenileşme önerisine sıcak bakılmıyordu. Gelenek ve modernin çatıştığı bir düzlemde kadının vazife ve hakları konusunda belirleyici referansın ne olacağı konusunda II. Abdülhamid Dönemi'nde bir çözüm sunuldu. Genel olarak modernizmin İslam'la çatışmadığı çatışan taraflarının alınmaması gerektiğini ama insanlığı ileriye götürecektir ilim için bazı teknik konularda Batı'nın örnek alınabileceği doğrultusunda bir görüş dile getirildi.

Abdülhamid Dönemi ile birlikte basılan eserlerde kadınlık ve kadının modernleşmesi gündeme daha fazla gelecek ve devlet aklının kontrolünde Batılılaşma temayülünü kırarak adımlar atılacaktı. Kadın eğitiminin yaygınlaştığı bu dönemde İslam'ın ilme verdiği değeri vurgulayan *Ahmet Cevdet Paşa*'nın ve kızı *Fatma Aliye Hanım*'ın İslam'la ve Türklükle çatışmayan bir modernleşme algısı anlatılmaya çalışıldı. Bu dönemde Fatma Aliye'nin, Batılı fikirlerle mücadele ederken kendisini Doğulu ama modernleşmeyle çatışmayan bir İslam anlayışını benimsediğini ve fikri mücadele zeminini bu *dini referansa* oturttuğu görülür. Fakat toplum kadınlık hakları ve vazifeleri konusunda henüz hemfikir değildi. Bir yandan moda ve edebiyatla devam eden bir Batılılaşma üst tabakada tüm hızıyla devam ediyor ve Avrupalılık sadece eğitim için değil toplumsal sınıf ayrımı için de bir belirleyici özellik olarak belirginleşiyordu. Elitist görüşün hâkim olduğu bu üst sosyal sınıfın kadınlık anlayışı Batılılaşmanın görünür somut kültür öğeleriyle değerlendiriliyordu.

Bu sınıfın Batı'daki gibi kadınların çalışma hayatına girmeleri bir yana eğitim için dahi olumsuz görüşleri vardı. Bir grup ise eğitimin terakki için vazgeçilmez

²⁷⁶ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*,52.

²⁷⁷ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi (İstanbul: Metis,2016)*, 60.

olduğuna inanıyordu. Kadınlık hakları ve toplumun gelişmesi için tek yol kadınların eğitilmesi idi. Fatma Aliye Hanım'ın kadın yenileşmesini iyi eş, iyi anne ve iyi bir Müslüman kadın olmanın yolunun ilim olarak formüle edilebilir. Erkeğin yenileşmenin dışında tutulduğu bir formülü kabul etmiyor kadının aydınlanması ve hakları için erkeklerle birlikte daha iyi sonuçlar alınabileceğini düşünüyordu. Fatma Aliye'nin kadınlık düşüncesi, erkeğe rağmen değil erkek ile beraber bir terakki fikri olarak özetlenebilirdi.

Ahmed Cevad'ın *Bizde Kadın* kitabında kadın meselesinde erkeklerin hatalarını arar ve kadınların yalnızlığa terkedildiği, erkeklerin kadınlara ihtiyaçları yokmuş gibi davrandığı durumların örneklerini verir ve bunun büyük bir yanlış olduğunu anlatır. Cevad, Osmanlı kadınlarına Anglosaksonların, İngiltere ve Amerikalı erkeklerin davrandığı gibi davranılması gerektiğini, kadınların da Anglosaksonların kadınları gibi davranarak medeni dairenin içerisinde kalabileceklerini söylerken İslam'ın kadına verdiği hakları erkeklerin kısıtladığını da ekler. Kadının toplumsal rolü iyileştirildikçe kendisine ihtimam gösterildikçe medeni dairenin içerisinde kalabilir geleceğimizi inşa edebileceğiz düşüncesindedir.²⁷⁸ (Ek 8)

Kadının eğitiminin İslam'a da hizmet olduğu fikri toplum için yeni ve kabul edilebilir bir düşünce olarak görüldü. II. Meşrutiyet'le birlikte hissedilen rahatlama ile birlikte artan basın yayın kadınlar için de düşüncelerin dile getirildiği bir ortamda *Kadın Dergisi*, devrimi yapan Jön Türk dergisi olarak yayımlandı. Jön Türkler'in kadınlık hakkındaki düşüncelerini açıkladıkları dergi Abdülhamid Dönemi'ndeki "hanım" tabiri yerine, Türkçe "kadın" kelimesini seçerek Osmanlı kadınının Türk kimliği üzerine vurgu yapmıştı. Kadın Dergisi'nin modernleşme süreci için kadınlara seçtiği yol, iyi bir eş, iyi bir anne ve terakki için kadınların erkeğe yardımcı olması gerektiği fikriydi. Kadın eğitilmeliydi çünkü yeni toplumun inşası bir aciliyetle birlikte büyük bir ehemmiyet taşıyordu çünkü yeni toplum kadınların da vazife alacağı bir sorumluluk bilinciyle inşa edilebilirdi.

Pozitivist görüşün de eğitime yansıtılacağı bu yeni vazifede kadınlar çocuk yetiştirme, ev idaresi gibi kadınlıkla ilgili her bilgiyi edinmek zorundaydılar. Çünkü gelecek bu kadınların yetiştireceği çocuklarla inşa edilecekti. Erkeğin yanında yardımcı kadın fikri dönemin *milliyetçilik* anlayışıyla da beslenmeye başlamıştı.

²⁷⁸ Ahmed Cevad, *Bizde Kadın*, (İstanbul: Kader,1912),44.

Anadolu kadınlarının varlığından daha sık bahsedilmeye başlandığı bu dönem de kadınların gelişmesi önündeki en büyük engelin eğitimsizlik ve moda düşkünlüğü olarak sıralanıyordu. Mürebbiyelerin sebep olduğu kültürel dejenerasyonun tehlikelerinin de fark edildiği bir dönemdir.

II. Meşrutiyet’le birlikte feminist görüşler radikal bir şekilde dile getirilmeye başlandığında ise milliyetçi görüşün kadınlık fikirleri ağır basacak Cumhuriyet’e kadar gidecek süreci de domine edecekti. *Türk Kadını Dergisi* ile birlikte Osmanlı kadınının Türk kimliğiyle yeniden inşa etme fikri güçlenmişti. Zorlu yılların getirdiği zorunlu değişimi modernleşmeyi kadınlar için erkeklere ve aileye yardımcı olma vasfında karar kılmış görünüyordu. Ancak yine de haklar konusunda tartışmalar devam ediyor fakat kadınların özellikle siyasi hakları alma noktasında durmalarını ve hazırlık için beklemeleri gerektiği tavsiye ediliyordu. Üst ve orta tabakanın kadınlarının konuştuğu ve yazdığı dergi alt tabakanın çalışmak zorunda kalan kadınların sesi olamamış doğal olarak da hakları için bir adım atmamıştır.

Feminist düşünce Avrupa’ya da paralel olarak yakından takip ediliyordu. İngiltere’deki feminist hareket, Osmanlı kadınları için de heyecan vericiydi. Hararetli tartışmaların yaşandığı *Kadınlar Dünyası Dergisi* bu görüşün etrafında kadınların eşitlik ve eşitlik için gösterdikleri gayretler için bir örnek olarak durur. Kadınların da erkekler gibi çalışmalarını gerektiğinin üzerinde duran dergi bu yönüyle aileye yahut topluma hizmet için bir vazifeyi icra etmek olarak görmüyor, kadının bireysel özgürlüğünün doğal sonucu olarak bir hak olarak değerlendiriyordu. Kadının erkeğe ihtiyacı olmadığı fikrinin benimsendiği, II. Meşrutiyet’le birlikte kadın hakları konusunda gerçekleşmesini bekledikleri özgürleşme adımlarının atılmamasıyla birlikte kadınların erkeklere ihtiyaç duymadığı bir mücadele yolundan bahsedilmeye başlanmıştı.

Jön Türkler’le birlikte daha yüksek sesle dillendirilen iyi anne, iyi eş olarak formüleleştirilen Türk Kadınlığı mefkûresinin bir benzeri Avrupa’da da kadınlara annelik-kadınlık misyonuna ek olarak dinsel bir bağlam da kazandırmış özellikle toplumu etkileyecek sevgi işleri ve din birçok yerde feminenleşmişti. Avrupa’da faaliyetlerini kadınlar din bağlamında ele aldıkları hareketlerini geleneksel

kiliselerde, yeni misyonerlik faaliyetleri içerisinde, konformizm karşıtları özgürlükçüler olarak tüm mezheplerde kadınlar harekete geçmişlerdi.²⁷⁹

Benzer bir yaklaşımın örneklerini Osmanlı toplumunda da görmek mümkündür. Ancak Osmanlı kadınlarında din kadının vazife aldığı toplumsal gelişmenin referansı olarak bulunuyordu. Misyoner benzeri hemşire ve öğretmen örnekleri Osmanlı kadınında yoktu. Cumhuriyet'ten sonraki süreci de biçimlendirecek olan fikirlerin ilk belirtilerinin de görüldüğü *Türk Kadını Dergisi* kadını Osmanlı kadınları arasında bir seçim yapmış ve Türk kadının tanımını yapmış oluyordu. Sonralarda Cumhuriyet kadını olarak da tanımlanacak olan bu kadın tipi feminist söylemlerden uzak terakki fikrini benimsemiş ancak Avrupa tarzı bir eşitliği istemeyen kadın tipi olacaktır.

Kimi edebi eserler bu yenileşme için lokomotif görevi görürken kimi gazete ve mecmualar da kadınların kendilerini ifade edebildikleri sorunlarını ve ürettikleri çözümleri dile getirebildikleri platform olma özelliğiyle dikkat çekicidir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile hız kazanacak olan basın faaliyetlerinin kadın hakları konusundaki gündem yaratma etkisi şüphesiz fazladır. Ancak Tanzimat'la birlikte bakıldığında kadınlar konusuna değinen edebi eserler ve yazarların görüşleri ilk olmaları hasebiyle kıymetlidir.

Öne çıkan dönemin etkili eserleri arasında kadınların hakları ve toplumsal rolleri için kafa yoran ve yazılar yazan önemli isimlerin eserlerini modernleşme kavramının Osmanlı kadınlarına tezahürünü incelemek gerekir. Bu yazarların başında Şinasi, Ahmet Mithat Efendi, Fatma Aliye Hanım gibi etkili olmuş isimlerdir.

Edebi eserleri yanında mecmua ve gazetelerde de kadınlık hakkındaki yazılarıyla da dikkat çekici görüşleri olan bu isimlerin yazıları da o dönemin modernizm ve gelenek algısını yansıtmaları açısından değerlendirilmelidir. Bu sebeple ilk Aile, Hanımlara Mahsus Gazete, Türk Kadını, Kadın, Kadınlar Dünyası gibi dergilerin sayıları da modernizm ve kadınlık kavramları açısından incelenmiş ve evlilik, çok eşlilik, İslamiyet, tesettür ve kadınların çalışma hayatı olarak incelenmiştir.

Yaprak Zihnioglu'nun "*Erken dönem hareket-i nisvanı*" olarak nitelendirdiği bu dönemde bürokrat babaları tarafından iyi yetiştirilmiş Osmanlı kadınlarının ve

²⁷⁹ Gisela Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, Çev: Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Literatür, 2017), 131,133.

bürokrat eşlerinin temsil ettiği kadın hareketi bu erken dönemde üç aşamalı bir yol haritası üretmişti ilki, kadın kimliğinin ve kadın hürriyetinin sağlanması; ailedeki ve kamusal alandaki eşitsizliğin kaldırılması ve üçüncüsü de toplumun tüm alanlarında tamamıyla sağlanan bir eşitlikle yükseköğrenim alabilme ve mesleği icra edebilme hakkını kazanma olarak kategorize edilebilir. Osmanlı matbuatının bu evresi bu fikirler etrafında tartışmalar yapıyordu.²⁸⁰

Kadınların modernleşmesinde önemli bir güce sahip olan eğitim kurumlarının Batılı misyoner okullarıyla yoğunlaşan programlarının da modernleşmeye katkısı açısından incelenmesi gerekir. Misyonerlerin dikiş eğitimi ile Osmanlı coğrafyasındaki kadınlara hitap etmesi dönemin şartlarında terzilik gibi ekonomiye katkı sağlayacak mesleklerin kadınların ve dışında maddi kazanç elde edebilecekleri imkânlar olarak da görülebilir.

Amerikan Kız Koleji'nde okuyan bir Türk kız öğrencinin II. Meşrutiyet sonrası için kaleme aldığı *Kadınlar ve Türk Anayasası* başlıklı İngilizce kompozisyon ödevinde kadınların ihtilalde büyük rol oynayarak erkeklerin haberlerini, mektuplarını taşıdıklarını hatta Jön Türk'lerle birlikte onlara yardımcı olabilmek adına Paris'e gittikleri, Fransız gazetelerine Türkiye'deki kadınların haykırışı sebepleri hakkında yazılar yazdıklarını kadınların erkeklere yardımcı olmaları gerektiğini ancak ihtilalden sonra bu durumun da artık değişmesi gerektiğini kadınların eğitim alarak özgürlükleri için çabalamalarını çünkü kadınların da erkekler kadar acı çektiklerini ve özgürlüğü hak ettiklerini anlatır.²⁸¹

İhtilalden önce kadınların eğitim hakkının olmadığını savunan bu görüş ihtilalle birlikte büyük bir beklenti içinde olduklarını ve fedakârlıkların bir hedef doğrultusunda gerçekleştirildiğini Jön Türk'lerin kadınlara vaatleri için ertelenen istek ve beklentilerin gerçekleştirilmesi için artık bir engel kalmadığını ancak kadınların eğitim koşuluyla bu yeni sürece hazırlanabilecekleri düşüncesinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸⁰ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 53.

²⁸¹ Jenkins, *Kafesin Ardındaki Türk Kadını*, 25.

DOKUZUNCU BÖLÜM

9. KADIN MODERNLEŞMESİ: EDEBİYAT VE BASIN

Modernleşmenin eşiğinde kadınlar edebiyat ve basın yoluyla fikirlerini tartışmaya seslerini duyurmaya başlamışlardı. Tartışılan başlıca konular arasında evlilik eleştirisiydi, kadının geleneksel evliliğe karşı olarak tutkusu üzerinde duran edebi eserler Osmanlı'da olduğu gibi Avrupa'da da geleneğin eleştirisine atılmış etkili ilk adımdı. Bu tür kitapların Avrupa'da da çok baskı yaptığını hatta erkek yazarların *Jane Austen* gibi yazarlar karşısında mesleğimizi elimizden alıyorlar kaygısı yaşadıklarını aktaran *Gisela Bock*, 19. yüzyılda Fransa ve İngiltere'de kaleme sarılan²⁸² çok fazla kadının varlığından bahseder.

Osmanlı toplumunda kadınların biraz daha geç olmakla beraber girdiği yayın hayatı da kadınların modernleşme süreçlerini hızlandıran ve görünürlüklerini artıran bir süreç olmuştu. Türk edebiyatında Batı'dan ithal edilen bir tür olarak romanda geleneğin karşısında kadının hür iradesi vurgusu yapılıyor ve gelenek eleştirisi edebiyat aracılığıyla geniş kitleleri etkisi altına alıyordu.

Tanzimat ruhunun sonuçlarından biri olarak *düalizm* edebiyatta da kendini gösteriyordu. Yanlış ve hızlı Batılılaşma ile bozulan toplumsal kurumlarla birlikte yeni karakterler de üretmişti. Hayatın içinde rastlanabilecek ama karikatürize edilmiş karakterler olarak karşımıza çıkan bu karakterler ve bu karakterlere bir tepki olarak kendisini gelenekten yana konumlandırmış aşırı tutucu karakterler arasında bir orta yol bulma çabası olarak görülebilecek sentez anlayışı edebiyatta da karşımıza çıkmaya başlar.. *Auguste Comte*'un, *Reşit Paşa*'ya gönderdiği mektubunda bahsettiği yüzyıllardır süren Asya ve Avrupa çatışmasının bitirileceği tek yer olarak Türkiye'yi görmesi ve bu iki medeniyet arasında bir *sentez* oluşturulabilmesi fikri yeni Türk Edebiyatı'nda da karşılık bulur, *Şinasi* bu fikri *Asya'nın akl-ı piranesi ile Avrupa'nın bibr-i fikrini tezviç etmek* olarak formüleştirir.²⁸³

Edebiyatın toplumun tüm evrelerini detaylarıyla aktarabilme özelliği şüphesiz ki Osmanlı modernleşmesi için de kıymetli bir hazineyi barındırdığını hatırlatır. Özellikle Osmanlı modernleşmesi gibi edebiyat yoluyla hızlandırılan bir

²⁸² Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, 126,127.

²⁸³ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 84,85.

modernleşme sürecinin basılmış kitap ve gazetelerle takip edilebilmesi edebiyat siyaset, sosyoloji ve tarih alanları için disiplinler arası bir birikimi elde etmemize olanak sağlar. Nitekim Türkiye'nin sosyal tarihini anlamak için en sağlam kaynağın edebi eserler olduğunu vurgulayan Karpat'a göre bizim edebiyatımız yenileşme sürecinde yaşanan tüm acıları ve zorlukları edebiyata aktarabilmiştir.²⁸⁴

Gazetelerle başlayan okuma serüveninin edebiyatta verdiği ürünler özellikle Osmanlı romanı dönemin yenileşme sürecinin incelenmesi için önemli bir kaynaktır. Osmanlı aydınlarının dönemin tartışılan konularına edebi eserlerle verdikleri yanıtlar ileri sürdükleri görüşler modernleşmenin tüm sancılarını, çıkmazları hakkında bilgi verir. Modernleşmenin kadınlar üzerinden yürüttüğü tartışmalar döneminde yazılan edebi eserler de kadınlara bakış açısını anlamak ve dönemin ruhunu anlamlandırmak için önemli kaynaklardır. Üst sınıf erkeklerin Batılılaşması devam ederken kadınların modernleşmesi için gösterilen çabalarla devam eder. 'Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* geleneksel evliliği ele alırken Ahmet Mithat Efendi, 1870 sonrası Osmanlı modernleşmesi ile ciddiyetle ilgilenen bir yazar olarak kadınlar konusundaki tutumuyla da kadın modernleşmesinde önemli bir yerdedir'.²⁸⁵

Özellikle Tanzimat edebiyatının yaklaşık yirmi yıllık sürecinde "Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in yeni edebiyat türlerini denemesi, ağırlığı sosyal ve siyasi meseleler olmak üzere Avrupalı fikirlerin edebi eserler yoluyla tebliği halkın anlayacağı bir dille yazmaları ortak özellikleridir".²⁸⁶

O dönemde kaleme alınan eserlerin kadınlık hakkındaki görüşleri ve dönemin geleneksel yapısı hakkında fikir verirken, Osmanlı aydınlarının Batı'lı fikirlerle yorumladıkları gelenekler hakkında fikir verirken, onların Batı ve Doğu medeniyeti arasında duran Osmanlı aydınının kadınlık fikirleriyle ilgili algıları hakkında da ipuçları verir. Fatma Aliye Hanım'ın bir kadın olarak kaleme alacağı eserlerle de tartışılacak ve kadın dergileriyle de gündeme taşınacaktır.

²⁸⁴ Karpat, *Edebiyat ve Toplum*, 77.

²⁸⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 30,31.

²⁸⁶ Okay, *Batılalaşma Devri Türk Edebiyatı*, 56.

9.1. Muhaverat-ı Hikemiyye 1859

Tanzimat sonrasında dilimize garp nevelerinin ilk defa görüldüğü 1859 ile Yeni Osmanlılar'ın teşekkülü arasındaki yıllarda öne çıkan üç önemli isimden biri de Mehmet Münif Paşa'dır.²⁸⁷ 'Herkesin her şeyi birden öğrenmeye çalıştığı kendi başına çabaladığı bir dönemde Münif Paşa'nın da gazetecilikten başka iktisada, edebiyata, felsefeye ilgisi vardır.

Hocasız ve rehbersiz yepyeni bir bilginin ortasına tek bir kitapla açıldığı bir devirde'', Münif paşa 1859'da *Fenelon*, *Fontenelle* ve *Voltaire*'den seçtiği diyalogları tercüme edip bunu *Muhaverat-ı Hikemiyye* ismiyle yayımlar.²⁸⁸ Eserin en önemli özelliği yayımlandığı devrin koşulları göz önünde bulundurulduğunda *Muhaverat-ı Hikemiyye*'nin bir cesaret örneği olarak görülmesidir. 'Yaratılış varlık-yokluk, şöhret olma arzusu, kişisel ihtiras, vatan sevgisi, toplumsal ahlak gibi devrin önemli ve ileri kabul edilen kavramlarıyla Osmanlı okuyucusunun düşüncesinde büyük bir ihtilal gerçekleştirmiştir. 'Bu ihtilalin kadınlar için önemi kadın özgürlüğü, kız çocukların eğitimi, kadın hakları gibi çağdaş sorunları da Osmanlı gündemine taşımış olmasıdır.²⁸⁹

Voltaire'e ait beşinci diyalogda, Münif Paşa, kadının yalnızlığı, aşksızlığı ve mutsuzluğu ile gündeme getirmiştir. *Fransa Krallarından meşhur On dördüncü Luti (Louis)'nin zevcesi Madam dö Mintenon (MAdame de Maintenon) ile eski dostlarından Madamuvazil dö Lanklo (Mademoiselle de L'Enclos)'nun muhaveresidir* başlıklı diyalogta iki kadının sohbeti vardır. Bu diyalogla kadınların gizlenen ve merak edilen dünyasında bir pencere açılır. Osmanlı'nın harem hayatının merak edildiği gibi Fransız sarayı ile dolaylı olarak dikkat çekmiştir.²⁹⁰

Yine Voltaire'e ait olduğu kabul edilen *Bir kız ile yakın dostu bir kadın arasında geçmektedir* isimli *Onuncu Diyalog*'ta, Osmanlı toplumu için yeni sayılabilecek bir konu gündeme getirilir. Evleneceği eş adayını seçmek isteyen genç kızın eğitimle *hür bir iradeye ve sağlam bir akla* sahip olabileceği anlatılır. 'İyi yetişen genç bir

²⁸⁷ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk edebiyatı*, 166.

²⁸⁸ A.g.e., 185.

²⁸⁹ Budak, *Osmanlı Modernleşmesi ve Gazetecilik*, 89.

²⁹⁰ Ali Budak, *Batı'dan İlk Tercüme Muhaverat- ı Hikemiyye İnceleme-Metin* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010),66-68.

kızın kendi geleceğini belirleyeceği fikri” ile anlatılmak istenen kadının eğitiminin önemidir.²⁹¹ Burada eğitim dolaylı olarak toplum için de faydalı olacaktır düşüncesinin o yıllarda kadının eğitimi için bir ikna yolu açtığını düşünmek mümkündür. Eğitimle birlikte amaçlanan hedef kadının haklarını kullanmasından ziyade topluma sağlayacağı faydasıdır. Eğitim sisteminin de eleştirildiği diyalogda “küçüklüklerini yabancı dadılarda, gençliklerini rahibelerde, manastırlarda tüketen kızların hayatlarının en verimli yıllarını gaflet içinde geçirdiklerini” söyler.

Bu hayattan kurtuluşun tek yolunun ise *evlenmek* olarak gösterilmesini sorgular. Tiyatroyu adeta bir mektep derecesinde gördüğünü anlatan genç kız annesinin kendisini eğitirken “tragedyaları kalbin kuvvet ve cesaretin takdiri için, komedyaların günlük hayattaki davranışlar için bir mekteptir çünkü tiyatrolar öyle çekidüzen verilir halka gösterilir ve sonra yine sakınılır kukla nazarıyla bakmayıp tevsi-i zihni lazım bir vücud-ı akl makamındadır”²⁹².

Kadının özel hayatı ve hissettiği duygular, yalnızlığı gibi konuları gündeme taşırken kadın hakları ile ilgili dolaylı bir adım da atılmış olur. Kadının görünürlüğü edebiyatta başlamıştır denilebilir. Tiyatronun kadınlar için de bir eğitim aracı olarak görülmesi, Osmanlı toplumu için yeni bir durumdur. Nitekim ilerleyen yıllarda tiyatronun toplumsal hayattaki modernleştirici rolü tartışmaya açılacaktır. Ancak Münif Paşa, Tanpınar’ın *ihtilal* olarak nitelediği bu eserinde kadınların eğitiminin önemi üzerinde durmuştur. Bu açıdan Osmanlı toplumunda kadınların yenileşme sürecindeki kilometre taşlarından biridir. Bilinçli olarak seçilen ve tercüme edilen bu diyaloglarla ve diğer çalışmalarlarıyla kendisinden sonraki nesli de etkileyecek olan Münif Paşa, Tanzimat hareketinin tercüme yoluyla ahlak prensiplerini münakaşaya koyan adam²⁹³ kabul edilir.

Münif Paşa’nın bazı diyaloglarını tercüme ettiği Voltaire için “Muhaverat-ı Hikemiye’nin yayımlanmasından atmış yıl önce zındık tanımlaması” yapılmış olması da ilginçtir. Münif Paşa’nın felsefeye çok sıcak bakılmayan bir dönemde hikmet ismiyle diyalogları yayımlaması ve onları hem eğlenceli hem hikmetli bulduğunu düşünür, bu eser diğer türler için de yol açıcı bir davranış olacaktır. Orhan

²⁹¹ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı*, 1839-1923, 40.

²⁹² Budak, *Batı’dan İlk Tercüme Muhaverat- ı Hikemiyye İnceleme-Metin*, 80.

²⁹³ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, 185.

Okay, Tanzimat'ın dönemi yazarlarının edebi eserlerden beklentilerini şöyle açıklar : ‘‘Önce faydalı ve eğlenceli olanı almak, sonra da Batı edebiyatından bizce bilinmeyen yeni edebi türleri getirmek’’. Böylece her edebi türden tercüme yapılmasının kapısı böylelikle açılmış oluyordu.²⁹⁴Tercümenin Osmanlı modernleşmesindeki rolü bu eserle birlikte başlamış oluyor bir bakıma da Tanzimat dönemi edebiyatının mukaddimesini sunuyordu.²⁹⁵

9.2. Şair Evlenmesi, İbrahim Şinasi, 1860

Tanpınar, ‘‘her haliyle cemiyetimizde yeni lisanın başlangıcı olarak gördüğü Şinasi'nin’’ 1859'da kaleme aldığı 1860'ta Tercüman-ı Ahval'de yayınladığı yeni Türk edebiyatının bu *ilk tiyatro* eserini vaktinden önce yazılmış yenileşme devrinin bir taklidi, insanımızın ve gözümüzün hayatın realitelerine açılmadığı bir dönemde fazla cesur bir eser olarak niteler.²⁹⁶ Sözlükte arzu ve iştihak gösteren bir şeyin arzusuyla tutuşmuş can atan²⁹⁷ anlamına gelen âşık ve şair *Müştak*'ın istediği kadınla evlendiğini düşünen ancak adetlere göre büyük kız kardeşin evlenmesinin teşvikiyle görmediği kadınla evlendirilen bir şairin evlenmesidir.²⁹⁸ Yanlış kişiyle nikâhını hicveden kısa bir düğün piyesi olan Şair Evlenmesi, kullandığı dili ve ilk tiyatro eseri oluşuyla dikkat çekmektedir. Ancak Bu eseri önemli kılan diğer bir özellik ise karşılıklı aşka yapılan vurgudur. Âşık olduğu için diğer evliliklerden farklı bir evlilik gerçekleştirdiğini söyleyen Müştak evliliğini geleneksel evlilik kurallarından farklı bir yere oturtur ve bunu piyesin başında şair evlenmesi olarak niteler. Bu evlilik komedisi üzerinden geleneksel normları eleştiren piyes, aşka yaptığı vurgu ile mahalle kültürünün de bu bireysel durumdan bağımsız bir yerde durmasını ister. Mahallelinin söz sahibi olduğu bir birliktelik bireyin aşkını yaşaması için belirleyici bir unsur olamamalıdır. Şair ve âşık *Müştak Bey* geleneklerden bihaber bir tutum sergiler ve karşısında imam efendiyi ve mahalleliyi bulur sorunu rüşvetle çözüldüğü

²⁹⁴ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 62,63.

²⁹⁵ A.g.e., 91,92.

²⁹⁶ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, 212,281.

²⁹⁷ Mehmet Bahaettin Toven, *Yeni Türkçe Lügat* (Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları 2015),532

²⁹⁸ İbrahim Şinasi, *Şair Evlenmesi İnceleme- Metin-Tıpkıbasım*, Haz: Abdullah Şengül (İstanbul: Kesit, 2016),37-55

bu vakıa devrin evlilik hususundaki geleneksel ve bireyin duygularını hiçe sayan tutumunu eleştirirken, İmam efendiye atfedilen tutumla da düzenin bozulmasını hicveder.

Müştak Bey'in arkadaşı *Hikmet Bey* piyesin sonunda alınması gereken dersi anlatırken piyesin temasını da özetler.

*İşte kendi menfaati için aşk ve muhabbet tellallığına kalkışan kılavuz kısmının sözüne itimat edenin hali budur. Sen ve ayalin birbirinizi her cihetle tanıdığınız halde evlenirken ne belalara uğradın bakındık. Ya birbirlerinin ahvalini asla bilmeyerek ev bark olanların hali nasıl olur var bundan kıyas eyle.*²⁹⁹

Burada Hikmet Bey'in arkadaşına verdiği nasihatlerden anlaşılacağı üzere kılavuz diye tabir edilen evlilik araçlarının birbirini tanıyan insanlara dahi zarar verebileceklerini, evleneceği kişiyi tanıdığı araçların yanlış evliliğe sebep olduğunu tanımadan evlenenlerin hallerinin daha da kötü olacağını anlatır, eleştirilen görücü ile birlikte tüm bir geleneksel yapıdır. Mahallelinin ve nikâhı kıyan imamın durumu çözmek için aldığı rüşvetten anlaşılacağı gibi tüm bileşenleriyle bir düzen eleştirisi vardır.

93. Taaşuk-ı Talat ve Fitnat, Şemsettin Sami,1873

Yeni edebiyatın ilk nüvelerini verdiği bu dönemde diğer örneklerinde olduğu gibi Taaşuk-ı Talat ve Fitnat'ta da bir düzen eleştirisi yapılırken Batı'dan gelen yeni bir türler deneniyordu. Şemsettin Sami'nin halk hikâyesinin izlerini taşıdığı³⁰⁰ eserinde yine evlilik üzerinden bireylerin mutsuzluğu konusu teması vardır. Şair Evlenmesi'ndeki görücü usulü eleştirisi burada da karşımıza çıkar. Bir genç kızın evinden hiç ayrılmadan yalnızca pencereden gözlemlediği hayatında âşık olduğu kişiyle değil hiç görmediği ve ailesinin münasip gördüğü başka bir eş adayıyla evlendirilmesi üzerine yaşanan felaketler zincirini konu edinir. Kadının toplum içerisindeki pasifliğinin açıkça eleştirildiği eser tesettürü yaşamak ve ferace üzerinden sorgular.

²⁹⁹ A.g.e., 54,55.

³⁰⁰ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 72.

Eserin *inkişaf-ı zamir* bölümünde görücü usulü ile ilgili genç kızlarının fikirlerinin sorulmaması eleştirilir. ‘‘Ah biçare biz karılar! Bizi hiç insan sırasına koymazlar! Babalarımız istedikleri adamlara bizi hediye verircesine verirler. Adamların tabiatını sormazlar. Biz o adamlarla geçinecek miyiz? Orasını hiç düşünmezler...Gider bakarız ki bize koca olacak adam altmış yaşında yahut bir gözden kör yahut burunsuz yahut sarhoş yahut ahmak..ah siz erkekler ne zalimsiniz!’’³⁰¹

Okumaya devam etmek isteyen Saliha Hanım’ın babasıyla yaptığı konuşma da Tanzimat’ın ilanına denk gelmesi muhtemel çocukluk dönemindeki eğitim koşullarının bir eleştirisi vardır.

Mektepten nasıl çekileceğim?...Cahil kalacağım..diyerek ağladım sızladım da fayda vermedi. Pederim: Onu merak etme kızım. Ağlama kuzum. Bu adettir: Kız on-on bir yaşını geçtiği gibi yaşmaksız, feracesiz sokağa çıkamaz. Biz âdetin haricinde nasıl hareket edebiliriz? Herkes sonra bize gülecek. Ama derslerini merak edeceksin. Senin derse sevdan olduğu vakitte kendi kendine de o bildiğini ilerletebilirsin... Ne yapalım? İşte hala kızlar için mahsus mekteplerimiz, kadın hocalarımız yok ki..Erkek mektebine on beş yaşında bir kız nasıl gidebilir? ³⁰²Bu diyalogdan da anlaşılacağı üzere kız çocuklarının sıbyan mekteplerinden sonra eğitimlerine devam edebilmeleri için bir beklenti vardı. Ancak kız çocuklarına mahsus mektepler olmadığı için kız çocukları ergenlik çağlarında eğitimlerine devam edemiyordu.

Genç kızların kısa süren eğitim hayatlarından sonra önemli olarak kabul edilen davranışları ise dikiş nakış işleridir. Evlenme çağındaki kızların nakış eğitimi almaları bunda kendilerini geliştirmeleri özenle yetiştirilmiş olduklarına delalet ediyordu. *Fitnat* karakterinin de günlerini nakış yaparak geçirmesi ve kendisini meşgul etmesi üzerinde durulur. Kızların evlendiklerinde de işlerine yarayacağı ümidiyle faydalı kabul edilen bu sanat toplum tarafından teşvik de edilir. Yenileşme döneminin sonuna doğru görüleceği gibi açılacak biçki-dikiş kurslarının genç kızlar için önemli bir yeri olacaktır.

Romanın ilerleyen bölümlerinde toplumun geleneksel bakış açısının *Hacı Baba* karakterinde temsil edildiği görülür, *Fitnat*’ın dış dünya ile tek canlı bağı olan Şerife

³⁰¹Şemsettin Sami, *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat Orijinal Metin* (Ankara: Akçağ, 2018),25,26.

³⁰² A.g.e., 31.

Hanım, Hacı Baba'nın kafası karışır, namusuna gölge düşer korkusuyla evden hiç çıkarmadığı Fitnat'ın dışarı çıkması seyir yerlerine gitmesini tavsiye eder ve aralarında şöyle bir diyalog geçer.

Ben kızımı çıkarıp bir yere göndersem kız güzel, herkes arabanın arkasına düşecek. Kimi yüzüne bakıp bıyık burkacak kimi sigara atacak, kimi bilmem ne halt edecek. Benim gayretim namusum böyle rezaletleri tahammül edemez. Bizde şimdi edep kalmadı, namus kalmadı. Senin seyir yerleri dediğin yerler rezalet yerlerdir. Edepsizler, ırzsızlar mahalleridir... Ben erkeğim, ihtiyarım yine de öyle yerlere gitmekten içtinap ederim. .

-Öyledir hakkın var ama modalar, alafrangalar böyle şeyler çıkardılar. Ne yapalım?

- Affedersin bu alafranga da değil. Alafranga bunu kabul etmez. Hiç Kâğıthane'de, Veliefendi'de öyle mahallelerde hiçbir vakit bir madama gördünüz mü?...madamalar çıkarlar, erkeklerin meclislerine girerler,kahvelerde otururlar. Fakat bir madama kocasını yahut biraderini ya babasını kolundan alıp kemal-i vekarla yürüyerek ırzına halel getirmeyecek bir yere gidip kemal-i edeple oturur. Hiç kimse yüzüne bakmaya cesaret edemez. Hâlbuki bizimkiler öyle değil. Biz kapılarımızı, kızlarımızı bir arabacıya teslim edip Allah'a emanet. Nereye götürürse götürsün.

Alafranga modanın gündelik yaşamın eğlencesine getirdiği yenilikler Osmanlı geleneksel toplumu için bir kaygıya neden olduğu anlaşılan diyalogda, özellikle seyir mekânlarındaki davranışlar geleneksel düşünce için kaygı vericidir. Buna bir çözüm olarak evden dışarı adım atmamayı gösteren Hacı Baba karakteri alafranga ile yeni kültürün rahatlığından istifade etmek isteyen fırsatçıların ayrımını yapar. Ona göre kaygının sebebi, Batı kültürünü benimsemiş anasır kadınlarının dışarıdaki serbestiyetlerinin nedeni kadınların ve beraberlerindeki erkeklerin bu kültürü benimsemiş olmalarıdır. Müslüman Osmanlı kadınına dışarda gördüklerinde tacize uğradığını, uğrama ihtimalinin yüksek olduğu bir ortam tasvir edilir.

Dışarı çıkamayan Fitnat'ı görebilmenin tek yolu nakış dersi için kadın kılığında evine gitmek olduğuna kanaat getiren *Talat*, kadın kılığında yürüdüğü yollarda Hacı Baba'nın tasvir ettiği benzeri taciz davranışlarıyla karşılaşır. Ve bir erkek olarak kadınlarla empati yapar.

*Ah biçare kadınlar, neler çekerlermiş! Biz erkekler onları kukla mesabesinde kullanıyoruz. Yolda serbest ve rahat yürümelerine mani oluruz. Bu ne rezalet! Ne küstahlık! Bir erkek tanımadığı bir başka erkeğe rast gelse yüzüne bakmaz söz söylemez. Lakin tanımadığı ve hiç başka defa görmediği bir kadına rast geldiği gibi gülerek yüzüne bakmaya ve söz söylemeye başlar ve kovsalar bile yanından ayrılmaz. Demek oluyor ki biz karıları insan sırasına koymayız. Kendimizi eğlendirmek için onların ruhunu sıkırız. Serbest gezip seyr etmelerine ve eğlenmelerine mani oluruz ve bir taraftan da kendimizi onlara güldürürüz.*³⁰³

Eserde, erkeklerin, kadınlara saygı duymadığını vurgulayan Sami, kadınların evlenirken ya da dışarı çıktıklarında yaşadıkları zorlukları empati yoluyla okuyucularına anlatmak ister. Yenileşme döneminde bazı kadınların serbestiyetlerini yaşayabilirken Osmanlı kadınlarının bu haklarını kullanamamalarının önündeki engel olarak erkekleri görür. Eğitim için de dışarı çıkmak zorunda kalan kadınlar için sokak adabının ıslahı şarttır. Romanın başında çocukluk aşkıyla evlenebilmiş *Saliha Hanım*'ın mutlu ve huzurlu hayatı örnek gösterirken gençlerin ailelerine rağmen kendi istedikleri kişileri tercih ettiklerinde de mutlu olabileceklerini anlatmaya çalışır. Evlilik için *hür irade*, hür irade için *eğitim*, eğitim için *dışarıya çıkabilme özgürlüğü* gereklidir. Bunlar yenileşme döneminin birbirine bağlı serbestiyetleri olarak edebiyatın da gündemindedir. Kadınlara bir fert olarak saygı duyulmadığı üzerinde ısrarla duran Sami, kadınların eğitim almaları yönündeki ısrarını *Kadınlar Risalesi*'nde detaylarıyla izah eder.

9.4. İntibah, Namık Kemal, 1876

Tanzimat döneminin en son örneği olan bu eser Batılı bir tür olan romanın da *Yeni Türk Edebiyatı* 'ndaki ilk örneği kabul edilir. "İntibah eski ile yeni arasında bir köprü görevini yüklenmiştir."³⁰⁴ Ahmet Mithat'ın ve Şemsettin Sami'nin eserlerinde yeni türe aşına olan okuyucu kitlesi Namık Kemal'in İntibah'ı için hazırır.³⁰⁵ Dönemin önemli özelliklerinden olan ahlaksız kadın ve temiz iffetli kadın tanımları, kadın

³⁰³ A.g.e., 71.

³⁰⁴ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 130.

³⁰⁵ Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı*, 398.

profilleri bu eserde de mevcuttur. Açık bir ailede yetişmiş bir kadın olarak tasvir edilen *Mahpeyker* karakteri ahlaksızlığını aileden alamadığı terbiyeye borçludur ve dışarıda bir hayatı vardır. Seyir yerlerinde bulunan ve temiz kadınlardan henüz ayırt edilemeyen bu tip iffetsiz ve erkekleri aldatabilme gücüne sahip tehlikeli bir kadın olarak tasvir edilir. Ev içerisinde aldığı önemli eğitim sayesinde kalem memurluğu yapan erkek kahraman ise anne öğüdünden ve terbiye dairesinden çıktığı seyir mekânı *Çamlıca*'da hiç tecrübe etmediği hayatı deneyimler. Ancak eve annesinin yanına döndüğünde hakikatle yüzleşir. Annesinin seçtiği iffetli ve daha güzel bir kadına evet der. Dışarıdaki seyirlik mekânlar henüz erkekler için de güvenli değildir. Çünkü aileyi ve iradesi güçlü olmayan bireyin kafasını karıştıracak çok şey mevcuttur. Ve felakete doğru sürüklenen tecrübesiz genç bir erkeğin duyacağı pişmanlık kurutulmuşu için da fayda etmeyecektir.

Yayımlandığı dönemde büyük ilgi gören *İntibah* 'ta öne çıkan karakter *Ali Bey* değil *Mahpeyker*'dir. Annenin doğru aday olarak oğlu için düşündüğü gelin adayı *Dilaşup* tasvirinde devrin evlenecek kadın için aradığı vasıfları sıralanır.

*Yalnız güzel değil oğlum..Terbiyesi simasma faik: Oldukça okumak yazmak biliyor, güzel sesi var, güzel piyano çalıyor. İğne işlerinin hepsinde Avrupa kızları kadar marifetli. Hele tabiatı melek gibi.*³⁰⁶

Bu ahlaki değerleri olmayan kadın için alternatif başka bir kadındır onu seçebilecek irade de evin büyüğü aileyi ayakta tutan annedir. Kadınlar üzerinden bir çözülmeyi ve sonuca ulaştırmayı hedefleyen eser, erkekler için de geleneğin, evin, annenin güvenli bir liman olduğunu hatırlatır.

Kemal'in, *Dilaşup* karakterinin açıkça tarafını tuttuğunu gösterdiği romanda *Mahpeyker*'in dış görünüşü de detaylarıyla tasvir edilir.³⁰⁷

Ali Bey, âşık olduğu kadının arabasının *Çamlıca*'ya gelişi ile birlikte beraberindeki erkeklerin *Mahpeyker*'e yaptıkları laubalilikten rahatsız olur ve "Garip şey! İstanbul halkı leventlere rahmet okutuyor. Şerlerinden kadınlar seyir yerine bile çıkamayacak"³⁰⁸ manasında söylenir. Toplumun buna benzer daha önceden tecrübe

³⁰⁶ Namık Kemal, *İntibah, Orijinal Metin*, Yay. Haz: Yakup Çelik (Ankara: Akçağ, 2015),91

³⁰⁷ Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı*, 234,235.

³⁰⁸ Namık Kemal, *İntibah*, 55.

ettiği davranışlar özellikle kadınların seyir yerlerini tercih edememelerine sebebiyet verir. Yayımlandığı dönemde önemli bir kitleyi etkileyen bu eser Tanzimat'la birlikte toplumsal hayatta daha belirginleşmeye başlayan Batılılaşma ile birlikte iffetli kadınlar, iffetsiz kadınlar, erkekler ve kölelik gibi konulara değinmesiyle önemli bir yerdedir. Kadın ihtiyaçları dışında dışarı çıkmaz erkek de çıktığında dikkatli davranmalı ve kötülükten korunabilecek bilgi ve tecrübeye sahip olmalıdır. Aksi takdirde son pişmanlığın kurtaramayacağı bir noktaya gelir ve bir felaketle baş başa kalır. Osmanlı toplumunun hızlı değişen sosyal yapısında geleneğin ve görünür olanın çarpışmalar yaşadığı anlardan birinde meydana gelen olaylar istenmeyen sonuçlara sebebiyet verir. İntibah'ın vardığı noktada toplumu ve bireyi ayakta tutmak geleneğe ve aileye bağlılıkla mümkün görünür. Osmanlı erkeğine rehberlik edecek bilgelik anededir.

9.5. Kadınlar, Şemsettin Sami, 1879

Şemsettin Sami'nin 1879 yılında yayınlanan Kadınlar Risalesi'ni kadınların durumunun iyileştirilmesine öncelikle muhtaç bulunduğumuz bir mesele ve belki ilerleme ve kurtuluşumuzun tek nedeni olarak baktığını ve bu konuda hiçbir şey yazılmadığı için bu risaleyi yazdığını anlatır.

Kadın tartışmaların başladığı ve yenileşmenin önemli bir dinamiği olduğu gerçeğiyle yüzleşen Osmanlı aydınları, kadınlığı ve Osmanlı kadınlarını tanımlamaya çalışırken dönemin bakış açısını yansıtan ifadeler seçiyorlardı.

Ailenin direği olarak görülen kadının duygusal açıdan zayıflıklarının mübalağa edilerek erkeklerin kabahatlerinin olmadığına inanılmasını doğru bulmaz. Zira kadının bu gibi zaaflarının nedeni de "eğitimden ve bilgiden mahrum kalmasıdır".³⁰⁹

Şemsettin Sami'nin de belirttiği üzere kadınların eğitim almasını yine toplumun ve ailenin mutluluğu için bir araç olarak görülüyordu. Bu tutum diğer eserlerde ve yazılarda da görülecek eğitim hakkının genişlemesinin en büyük nedenleri arasında toplumun refah düzeyinin yükseltilmesi gelir.

³⁰⁹ Şemsettin Sami, *Kadınlar Risalesi*, Haz: İsmail Doğan (Ankara: Gündoğan,1996),15.

Cahil bir erkek kabahat işlediği zaman o kabahati cahilliğine veririz ve bilgili adamlardan öyle hareketler bekleyemeyiz. Bu kuralı kadınlar söz konusu olduğunda neden kullanmayalım? Kadınların kabahatlerini neden cahilliklerine yüklemiyoruz ve neden eğitim ve öğretim gördüklerinde böyle kabahatler etmeyeceklerine güvenimiz yoktur da bunun aksini gerekli görerek, erkeklerde olgunluk nedeni olan bilgi ve eğitimin kadınların kabahatlerini arttıracacağı düşüncesindeyiz...Zevk ve şehvetler kıskançlık kin, öfke gibi huylar insana pek çok fenalıklar ettirebilir ve bu huyların kadınlarda erkeklerden daha güçlü bulunduğu inkâr olunamazsa da eğitim böyle huyları dizginler. Eğitilmiş ve namuslu bir kadın bir aşüfteden daha fazla sevebilir, ondan daha fazla kıskanabilir, daha fazla sert yaratılışlı olabilir; lakin bu duygular bu huylar kendisini hiçbir zaman ötekinin yaptığı yapmaya ve söylediğini söylemeye sevk edemez.³¹⁰

Eğitimin önemini ve gerekliliğini anlatırken başvurulan en önemli argümanın aile oluşu ve toplumun saadeti için uygarlaşmanın bir gereksinimi olarak kadınların eğitilmiş olması gerektiği konusunda ilginç bir metafor kullanılır. ‘‘Uygarlık nasıl ki teknik ilerleme için demiryolları, vapurlar ve haberleşme için telgraflar, telefonlar icat ettiği gibi insan da evinde rahat ve kolaylığa muhtaçtır, ticaretteki ortağıyla yapacağı haberleşmeden, yoldaki kolaylıktan daha çok yaşam boyunca ortağı olan karısıyla uyuşmak ve sevgi içinde bulunma ihtiyacıdır. Teknik ilerleme uygarlaşmanın vazgeçilmezidir ancak kişinin evinde mutlu olması da önemlidir. Bu da eğitilmiş bir kadınla yapılan evlilikten geçer.

Sami, kadınların gelişimini bireyin mutluluğu için vazgeçilmez göstermekle beraber aile geleneğine modern bireyin evindeki mutluluğunu da ekler.³¹¹

Kadınların o döneme dek eğitimlerinin desteklenmesinin sebebini eğitilmiş kadınlarla yapılan izdivaçların mesut ve bahtiyar yaşama isteklerinden ibaret gördüklerini dile getiren Sami buna ek olarak iki sebebini daha olduğunu söyler, bunlardan biri kadınların insan türünün yarısı olması ve bir diğeri de diğeri yarısının eğitiminin sorumluluğunda olmasıyla tüm dünyayı etkilediği düşüncesidir. ‘‘Kadınların eğitilmesiyle tüm insanlık da eğitilmiş olur’’. ‘‘Kadınların çocuk büyütme ve ev idaresi gibi özel görevleri olsa da her kadının her vakit bakacak çocuğu

³¹⁰ A.g.e., 17-18.

³¹¹ A.g.e., 26-28.

olmadığından, düşünsel ve akli bir iş görmek için vakit bulabileceklerdir, erkekler gibi kadınlar da düşüncelerinin güçleriyle insanlığa hizmet edebilirler. George Sand buna en güzel örnektir.’’³¹²

Kadının insanlığa hizmet dışında eğitilmiş olması için önemli bir sebep daha vardır aslı görevlerini yerine getiren kadının bilmesi gereken *okuma yazma bilmek aritmetik muhasebe, ekonomi, tıp, fizik bilgisi, kimya gibi bilimlere az çok muhtaç olduğu gibi güzellik ve hoşluğu bozup etkisiz bırakan bozuk konuşmadan ve hatadan da kurtulmak için edebiyat, coğrafya, tarih ve diğer bilimlerden habersiz olmaması gerekir. Bu bilimlerden yoksun olan bir kadın görevlerini hakkıyla yerine getiremeyeceği gibi bilgili bir adamın eşi olmaya da layık olamaz. Çünkü kocasının söyleyeceği sözü anlayamaz veyahut aralarında sohbet ve muhabbet olması için kocasının cahil mertebesine inmesi gerekir. Bir adamın da böyle bir kadına sevgisi olsa bile saygısı olmaz.*³¹³

Sami’ye göre kadınların aslı görevleri olan çocuk büyütme ve ev işleri dışında başka işlere de vakit ayırmaları gerekir evlenmeden önce öğrenecekleri bir sanat çocuklarını büyütürken yardımcı olabilir. Terzilik ve hekimlik kadınların erkeklerin hâkimiyetinden almaları gereken mesleklerdir. Hekimlik kadınların doğasında olduğu için başarı gösterebilirler ancak cerrahlık için aynı düşüncede değildir.

Eczacılık ve ticareti de kadınların yapabilecekleri meslekler olarak nitelendirir. Ancak nazik bir cins olarak nitelendirdiği kadınların her işi görebileceği fikrini benimsemez, bedenlerini zahmet ve zorluğa bırakmayacak işlere alıştırtılmasını savunur.³¹⁴

Uygarlık fikrinin etkili bir şekilde içselleştirilmesi için kadınların eğitilmesinin başı başına yeterli bir iş sayılabileceğini vurgulayan yazar *insan topluluğuna öğretilmesi arzu olunan bilim ve fen kadınlara öğretilmeli, yaygınlaştırılması istenen fikirler kadınların zihnine bırakılmalı görüşündedir.*³¹⁵

³¹² A.g.e., 27-30.

³¹³ A.g.e., 30-31.

³¹⁴ A.g.e., 33-35.

³¹⁵ A.g.e., 38.

Eşitlik konusunda karı ile koca arasında ast-üst farkı bulunmaması gerektiğini düşünen Sami Asya kültürünün etkisiyle İslam'a atfolunan bazı kısıtlamaların dinden değil, kültürden kaynaklandığını söyler. Nice meşhur kadının İslam dünyasında yetiştiğini, Peygamberin eşi ve kızının siyasi olaylara müdahale edebildiklerini kadının İslam'da kısıtlı bir yeri olmadığını vurgular. Avrupalıların İslam'ı kadınlara eşitsizlik sağladığını iddia ettikleri kusurların çok eşlilik, örtünme, boşama ve esarete müsaade konuları olarak sınıflandırır ve bunlara tek tek cevap verir. Çok eşliliğin insanın tabiatı için uygun olmadığını, hastalık gibi durumlarda çok eşliliğin kadınların da hayrına olduğunu ama dinin tek eşliliği tavsiye ettiğini anlatır. Örtünme konusunda ise kadının örtü ile kamuya çıkabilmesini kolaylaştırdığını kadının sosyal hayata katılabilmesi için bir kolaylık olarak gördüğünü ifade eder. Kadınların eğitim almaları kolaylaştırılması ve genişletilmesi gerektiğini, yasal hakların yolunu açmak için 'Kuran'ın yasaklamadığı hiçbir şeyi dikkate almamak gerektiğini, İran ya da gayr-ı müslim milletlerden kalma adetlerinden vazgeçilmesi'' gerektiğini söyler.³¹⁶

Şemsettin Sami Müslüman kadınları, Avrupalı kadınlarla mukayese ederek Müslüman kadınların haklarını Kuran çerçevesinde ama örf ve adet kısıtlamalarından uzak bir düzenleme talep eder. İslam'da ruhbanlığın olmadığını dolayısıyla kadınlardan nefret edilmediğinin altını çizen Sami, Avrupa'ya göre bu konuda çok daha iyi bir bakış açısına sahip olduğumuzu söyler.

Müslüman kadınlar özgürleşmeli fakat Avrupalı kadınların yaşadığı türden bir özgürlüğün esaret olduğunu 'akıl, hikmet ve doğa yasalarına uygun İslam dinini gerçek hükümlerine mutabık surette kendi hukuklarından yararlandırmak namus ve ahlak kuralları dairesi içerisinde terbiye etmek lazımdır''der. Avrupalı kadınların özgürlüğünün bir gösterişten ibaret olduğunu savunan Sami'ye göre 'Avrupalı kadın ,sedirde oturtulan, herkesin kendisini değerli ve soylu saydığı ,sevmeye, okşamaya, hatrını kırmamaya çalıştığı küçük bir çocuk gibidir''. Bu çocuk eğlence ve şakalaşma sırasında topluluğun başkanı olsa da önemli ve ciddi bir söz sırası geldiğinde kimsenin ciddiye almadığı zavallı bir çocuktur. Bu ilginç benzetmeden yola çıkarak kadın haklarının da bu aldatmacadan ibaret olduğunu savunur. Avrupa'da kadın bir 'süs ve ziynet durumunda olan Avrupalı kadın haklarını terk etmiş ve erkekleri eğlendirmek için bir alet hükmüne geçmiştir''. Bu görüşüyle Batılılaşmayı bütünüyle

³¹⁶ A.g.e.,53-79.

kabul etmemiş görüntü verir. Kadın hakları konusunda Avrupa ile farklı düşünen Sami'ye göre asıl hak kadının doğasına uygun ve topluma faydalı işler yapabilme özgürlüğünü kazanmasıdır. Avrupalı kadınları fazlaca eğitim aldıkları halde zihinleri ziynetle meşgul olduğundan başka bir şey düşünmeye fırsat bulamayıp ciddi işlere olan yükümlülüklerini unuturlar. Bu yükümlülükler ev idaresi ve anneliktir. Ev idaresini ve çocuklarını büyütme başkalarına veren kadınların ‘kendilerine bakmaya dahi mecalleri yoktur’.

Şemsettin Sami'nin kadın haklarının açık açık tartışıldığı bir ortamda yanlış Batılılaşma ve geleneksel baskıların arasında kalmışlığın verdiği sıkıntıyı şu sözlerle dile getirir:

Niçin birbirine tamamen zıt yollar benimsemeli? Niçin kadınlara kendilerini baştan çıkaracak kadar, hürmet ve dalkavukluk olunsun? Niçin ciddi işlerde kendilerine danışmaya, kendilerinden görüş talep etmeye tenezzül olunmasın? Niçin kadın haklarından mahrum bırakılıyor? Niçin görevlerini yerine getirmeye mecbur edilmiyor?

Kadınlar haklarını kazanmak isterlerse kendilerini erkeklerin bir ziyneti derecesinde tutmayıp erkekler gibi kayıtsız ve serbest bir halde bulunmaya çalışmalı ve erkekler kadınların görevlerini icra ettiklerini görmek isterlerse, kendilerini bebek gibi tutmayıp, akran ve arkadaş gibi tutmalı ve boş şeylerle zaman geçirmelerine mahal bırakmamak için kendilerine iş göstermeli, meşgul etmelidirler.³¹⁷

Sami'nin kadın haklarının önemini vurgularken seçtiği ahlak, doğal sorumluluk ve toplumsal fayda kavramları Avrupalı kadınların özgürlük tanımından çok Amerikalı kadınların kişiliklerinde vücut bulduğunu savunur.³¹⁸ Ona göre kadınların kazanması gereken haklar onları asli görevlerinden uzaklaştırmamalı, erkekler dünyasında bir eğlence unsuru yahut bir ziynet eşyası durumuna getirmemelidir, eğitim ve çalışma hayatındaki haklarını kullanan kadının bu doğal mesuliyetlerinden uzaklaşmak yerine bunlarla birlikte insanlığa hizmet edecek eğitimi almalı ve doğasına uygun işlerde çalışarak insanlığa hizmet edebilmelidir.

³¹⁷ A.g.e.,85.

³¹⁸ A.g.e.,86.

9.6. Henüz 17 Yaşında / 1881

Romancı kuşağın ilk temsilcisi kabul edilen ³¹⁹Ahmet Mithat Efendi'nin 1881 yılında önce Tercüman-ı Hakikat'te tefrika ettiği sonrasında risale şeklinde tab ettiği eseri o dönemin toplumsal sorunları arasında görülen hayat kadınları meselesine değinen ikinci eseridir. Bu eserinden on yıl kadar önce Mihnetkeşan'la birlikte masaya yatırdığı bu toplumsal sorunu Henüz 17 yaşında romanıyla daha ayrıntılı bir şekilde ele alır.

Hızla değişen toplum için ahlaki ve sosyolojik boyutu göz önünde bulundurarak önlemler almaya çalışan Ahmet Mithat "değişen cemiyette bir kültür anarşisinin doğmak üzere olduğunu" anladığından yazılarını anne babalara tavsiyeler içeren ve çocuk eğitimi ve değişen toplumsal yapının sorunlarına çözümler sunabilme iddiasıyla kaleme alır.³²⁰

Tanzimat'la birlikte Batılılaşmanın yaygınlaşması ile gündelik hayata giren hayat kadınları ve çalıştırıldıkları umumhaneleri eserlerinde konu edinen Ahmet Mithat düşmüş kadına nasıl yaklaşılması gerektiğini anlatır ve sorunun çözümü için önerilerde bulunur. *Mihnetkeşan*'da fuhuş yapan kadınlara şefkatle yaklaşılmasını gerektiğini vurgulayan *Ahmet Mithat, Henüz 17 Yaşında* romanıyla da bu kadınların hikâyelerine, kişiliklerine ve onların topluma nasıl kazandırılacaklarına dair fikirlerini anlatır. *Mihnetkeşan*'da umumhaneye satılan ancak bu bataklığın kirine henüz bulaşmamış genç bir kızı evlenerek kurtaran Ahmet Mithat ³²¹ on yıl sonra yazdığı *Henüz 17 yaşında* romanında genç kızı yaşadığı hayattan ekonomik şartlarını düzelterek ve namus kalması yönünde söz alarak kurtarır. Ancak kadınların her ne olursa olsun iffetli bir yaşamı seçmeleri önemlidir.

Beyoğlu'nun arka sokaklarında *gayr-i müslimler* tarafından işletilen bir umumhanede işret âlemine giden iki yakın arkadaşın bu dünya üzerine konuştukları diyalogların uzun tutulduğu eserde oradaki kadınların kendi istekleriyle bu bataklığa düşmediklerini ısrarla vurgulanması ve erkeklerin bu sistemi ayakta tuttukları için bu

³¹⁹ Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, 71.

³²⁰ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 143.

³²¹ Ayşe Melde Üner, "Ahmet Mithat Efendi'nin Eserlerinde Düşmüş Kadına Uzanan El: Mihnetkeşan ve Henüz On Yedi Yaşında", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11,S.19, (2008):127-137,131.

toplumsal sorun için sorumluluk almaları gerektiğini ısrarla anlatan Ahmet Mithat, düşmüş kadınlarla yapılabilecek empati ile onların acınası hayatlarını anlamının ve iyileştirmenin mümkün olduğunu da anlatır.

Bu tür yerlerin ayakta kalmasına sebep olarak Hristiyanlık inancındaki *Drahoma uygulamasını* da bir sebep olarak gösterildiği romanda bu batakhanelerde çalışan kadınların da Türk ve Müslüman olmadığı anlaşılır. Fakat bunu da büyük bir toplumsal sorun ve yara olarak gören Ahmet Mithat kadınların bu denli aşağılanmalarını doğru bulmaz ve kurtulmaları için evliliğin kolaylaştırılması gerektiğini savunur. Miraslarını, kazançlarını bu yerlerde harcayan Osmanlı erkekleri için küçük paralar karşılığında yıkılan mahvolan hayatların nasıl kurutulacağını da göstererek kadınlara ekonomik olarak destek çıkılmasını da öğütler. Mihnetkeşan'da evlilikle bu kurtuluşa vesile olan kahraman, Henüz 17 Yaşında'da *Kalyopi*'nin borçlarını ödeyerek onun yeni bir sayfa açmasına yardım eder.

Sıklıkla vurgulanan bir erkeğin bir kadına dostça yaklaşabileceği ve aşk dışında bir acıma hissi ile de yardımcı olabileceği düşüncesi üzerinde durur. Bu kadınlardan öğrenmek yerine onlara acıyarak yardım ettirmeyi amaçlayan yazar kadınlara empati yoluyla onların dünyalarına misafir eder ve bu dünyalarının onlar için büyük bir eziyete sebep olduklarını anlatır. İffetin önemini de vurgulayan yazar için tüm düşkün kadınların da *Kalyopi* gibi masum ve acı çekmiş aciz olmadığını bazılarının da sefahate düşkünlükten bu hayatı tercih ettikleri de anlaşılır.

“Biçareleri daha ilk telakkide cemiyet-i beşeriyyeye ve belki haysiyet-i insaniyeden hariç bir başka mahlûk imişler gibi telakki ederiz. Hâlbuki ibtida-yı neşette bütün aza-yı cemiyet-i medeniyye ile bunlar dahi müsavi. Biz bir hasta gördüğümüz zaman sanki bu adam anasından böyle doğmuş ve onun hilkati bundan ibaretmiş de bu hilkate karşı bir tedbir hiçbir çare yokmuş gibi telakki ederiz. “Bu hayatın eziyetini çeken kadınlarının da hasta insanlar olarak kabul edilmeleri gerektiğini doğduklarında böyle olmadıklarını adeta toplumun koşullarıyla bu hastalığa duçar olduklarını söyler. ‘Şu kızlardaki bu hal-i fuhuş ve rezail dahi bir hastalıktır. Hem de yalnız kızların kendi cisim ve canlarındaki hastalık değil. Cemiyet-i hazıra-i medeniyyenin cisim ve canındaki bir sâri hastalıktır. “Cümleleriyle sorumluluğu

yalnızca kadınlarda arayan geleneksel düşünceyi bu kadınlarla empati kurarak tüm toplumun sorumluluğu içinde değerlendirir.³²²

Eserde, *Ahmet Bey*'in bu dünyayı anlamaya çalışırken sarf ettiği cümleler Ahmet Mithat'ın o dönemin Batılılaşma tartışmaları ve cereyan eden tartışmaları hakkında bilgi verir, bu dünyaya borçlarını ödeyebilmek için para karşılığında satılmış *Kalyopi*'nin hikâyesini dinleyen *Ahmet Bey* şu cümleleri sarf eder:

*Ey Frenkler! Türkiye'de esareti menedeceğiz diye bir takım medeniyetperverane ve hürriyetperestane sözlerde bulunursunuz! Hâlbuki bizde hiçbir esir böyle kerhanelerde erazil-i avama ferşpa olmak için satılmaz. İşte size asıl esirler ki anaları babaları levs-i fuhş ile telvis için satıyorlar.*³²³

Modernleşmenin yanlış Batılılaşma ile Osmanlı topraklarında sesinin gür çıktığı dönemde Batı'nın vadettiği özgürlüğü kadınları düşürdüğü bu çıkmazlarla sorgulayan Ahmet Mithat'a göre kadınlar Batı medeniyetinde, Doğu'nun esirlerinden de aşağı ve kötü bir yerdedir çünkü kadınlar buralara kötü emellerle satılır. Bu esirlerin dahi başına gelmeyen bir durumdur. Kadınlar üzerinden yapılan Batılılaşma eleştirisi İslam'ın zina olarak gördüğü bir eylemin hiç kimseye hayır getirmeyeceğini de anlatır. Eğlence değil istikrah edilmesi gereken bu yerlerin varlığının nedenini sorgulamaya devam eden Ahmet Bey buraları bu hayatı yasaklamanın kendi ellerinde olduğunu söyler ve ekler: *Ben diyorum ki Türklükte ve İslamiyet'te ve Osmaniyet'te bu müstekreh şey yoktur. Mahza Frenklikten gelmiştir. O şapkalar yok mu şapkalar? İşte onlar her hangi memlekete girmişlerse orada bu murdarlık türemiştir.*

Batılılaşma simgesi olarak *Fransız modası* olarak gündelik hayata giren şapkaların toplumun ahlakını değişiminin en önemli simgesi olarak gören Ahmet Mithat Batılılaşmaya kolayca ayak uydurmuş *Beyoğlu* çevresindeki *Rum*, *Ermeni anasır* ile *Anadolu*'da ve Batılılaşmamış topraklarda yerli kabul ettiği gayr-ı müslimlerin ayrımını da yapar.

³²² Ahmet Mithat Efendi, *Henüz 17 Yaşında*, Haz: Nuri Sağlam (Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2017),182.

³²³ A.g.e., 134.

Bizim yerli Hristiyanlarda bile bu adet-i habise yokken şapkalar türediği zamandan beri bu da türemiştir. Drahoma âdeti zaten Hristiyanlıkta var mıdır? Elyevm başlarına yerli serpuşları giyen akvam-ı Hristiyanıyyede cihaz denilen şey bizim Müslümanlarda olduğu surettedir. Fakat yerli Hristiyanlarımızdan birçoğu başlarına şapka giydikleri zamandan bed' ile Avrupa adetlerini dahi alarak drahomayı nikâhın üssi'l esası addetmişlerdir. Ermeni karılarının dünkü güne kadar yaşmaklı olduklarını unuttuk mu? Hala Anadolu ve Arabistan'da Hristiyan karılarının İslam kadar mestur olduklarını görmüyor muyuz?...Akvam-ı şarkıyyeyi akvam-ı garbiyye bozmuştur. İdare-i Osmaniye altında bulunduğu zaman Yunanistan'da Solyotlar, Manyotlar gerçekten kahraman bir kavimdiler. Kadınları kızları adeta başka milletlerin erkeklerinden daha kahramandılar. Fuhuş ve zina hemen malumları olmayıp muaşaka-i meşruaneleri bile kahramaneydi. Şimdi ise Atina'ya Şire'ye git ve bak.³²⁴

Şapka ile Batı modasının etkisinin artık kabul edilmesiyle yerli serpuştan vazgeçen toplumların Batı karşısında tüm bir değer yargılarının da kaybedildiğini anlatan Ahmet Mithat, Batılılaşmanın bu şeklini ahlaksız bulur ve Osmanlı toplumu için de zararlı görür. Şapkanın bu eserin yazıldığı dönemde Fransız zihniyeti için bir simge haline geldiğini fakat Osmanlı anasını için tehlike arz ettiğini henüz Müslüman tebaa için bir tehlike oluşturmadığı muhtemeldir. Sonraki dönemlerin tartışma konusu olabilecek bu moda dayatmasının basit bir şekil değişimi olmadığı toplumun tüm ahlaki kurallarını altüst edebilecek kuvvette bir zorlayıcı unsur olduğunu da anlamak mümkündür. Yine burada *akvam-ı garbiyye* ve yerli Ermeni, Rum ayrımı yapılırken *akvam-ı şarkıyye* dairesinde gördüğü toplumsal değerlerin de bir bütünlüğü vurgulanır. Burada ayırıcı özellik olarak din ve ırk değil, Doğu ve Batı kültürüdür. Ve Batı kültürünün Doğu toplumları üzerinde yıkıcı bir etkisi vardır ki Ahmet Mithat kadınların eziyet görmesinin nedenini bu Batı'nın medeniyet ve özgürlük dayatmasında arar.

³²⁴ A.g.e., 152-156.

9.7. Aile Dergisi, 1880

1868’de yayınlanmaya başlayan *Terakki Gazetesi* kadınların kimliğini gizleyerek de olsa kadın mektuplarına yer vermiş 1869’da *Muhadderat* ‘*Müslüman Kadınlar*’ için gazetedir alt başlığıyla da ilk kadın dergisini çıkarmıştır. Sonrasında 1880’de Aile dergisi imzasız yayınlanmıştır ama *Şemsettin Sami*’nin kaleminden çıkmıştır.

İfade-i Meram başlıklı yazıda hanımlara beğendirebileceği tarzda ve gerektiğinde resim ve şekillerle süslenecek bir yayını taahhüt eden derginin misyonu gazete ve mecmuanın eğitim aracı olarak görüldüğü bir dönemin örneği olmak durumundadır. Daima acıyı tatlıyla karıştırmak ve faydalı olan şeyi lezzetli ve eğlenceli bir hale koymak toplumun genelinin yararına olacağından ve kadınlara, çocuklara hitap edeceğinden eğlenceden ve lezzetten yoksun olmamalıdır çünkü “kadını süsten çocuğu oyundan vazgeçirmeye çalışmak Allah’ın yarattığı fitratla ters düşmeye çalışmaktır ve imkânsızdır”³²⁵.

Gazetelerin yayımlanmaya başlamasıyla birlikte toplumda edinilen okuma alışkanlığı bu defa kadınlar ve çocuklar için hedeflendiği görülüyor. Gazete okuyucularının oluşturduğu kitleler modernizmin en çok ev ve aile içerisinde çocuğa faydalı olacağı düşüncesi hala kabul görmektedir.

Ciddi bahislerden nefret ettirmemek adına ciddiye almaya çalışacakları ciddi konular olarak tanımladığı bir iki makaleyi yayımlayacağını duyuran *İhtar* başlıklı makalede mecmuanın her adedinde aileyi konu alan ciddi bir iki makalenin yer alacağını ve bu makaleleri ve onları erkekleriyle okuyabilecekleri hatta rüştiyeye devam eden yahut o mekteplerden çıkmış kızlarına okutabileceklerini ve hatta dikiş nakış gibi kadın sanatlarıyla ilgili de bilgilere ulaşabileceklerini söyleyen³²⁶ yazar hitap ettiği kitlenin okuma yazma bilmediğini hesap ederek yazdığı ve onların ilgilerini celp etmeye çalıştığı anlaşılıyor.

Ev İdaresi başlıklı makalede ev idaresinin devlet idaresine eş değer zorlukta olduğunu eve giren servetin idare şekline bağlı olarak azalıp artacağını bu idarenin de kadının elinde olduğunu söyleyen yazar, “evin kadın demek olduğunu ev hakkında söylenen her şeyin kadın hakkında da söylenebileceğini” ifade eder. Buna

³²⁵ *Aile ve Hanım Dergisi*, Haz: A.Oğuz İcimsoy (İstanbul: KEKBM,2011) 6,7.

³²⁶ A.g.e., 11.

göre serveti azaltan da çoğaltan da kadın olmalıdır. İnsanların manen mutlu olmalarının kadınların elinde olduğu gibi maddeten de refahın kadınların elinde olduğunu söyler.

Anadolu kadınlarının da çalışmadıkları tembellik ettikleri takdirde evlerinin, kendilerinin, baktıkları hayvanlarının da bakımsız ve pis olacağını köyünde çalışan kadının da evinin refah ve servet ürettiği bir mekândır.

Ev halkını giydirdikten sonra arta kalan yünden dahi bir çorap üreterek onu satabilen Anadolu kadınının örneği ile servete katkısı üzerinde durur. Şehirli kadına hitap ederek köylü kadınlar çalışır biz çalışamayız diyebilme ihtimallerine karşılık yaşadıkları mekânlara ve imkânlarla göre yapabilecekleri şeylerin olduğunu evlerini temizlemekte evdeki yardımcılarına güvenmemeleri gerektiğini, 'kadınların ellerinin iğneden, makastan ayrılamaması gerektiğini'' salık veren yazar, ''kitap da okumaları, defteri elden bırakmadan evin, elbisenin, çamaşırın, yemeğin, elde mevcut bulunan her şeyin temizliğinin kadının mukaddes bir vazifesi olduğunu'' ileri sürer.³²⁷

Şehirli kadını bir yandan eğitim almaya teşvik ederken bir yandan ev idaresi ile ilgili olarak onları ev içinde mesuliyet almaları noktasında teşvik etmektedir.

9.8. Sergüzeşt, Samipaşazade Sezai, 1889

Osmanlı modernleşmesinde 19. yüzyılın sonuna yaklaştıkça modernleşmeye duyulan saygı modern aileye duyulan özlemi de artıyordu. Eskinin atıllığı olarak kabul edilen geleneğin çizdiği sınırlarla kurulan kadın erkek ilişkileri, geleneksel evlilik anlayışı, yoksulluk, kölelik cariyelik gibi konular Osmanlı aydınlarının gündemine bir geliyor edebiyatta da etkili bir şekilde temsil edilmeye devam ediyordu. Osmanlı aydınları Batı'daki aydınların gittiği yoldan gidip kölelik üzerinden geleneksel toplumu tasvir etmeyi ve modern ailenin kurulmasını teşvik ediyordu. Cariyelik Osmanlı toplumundaki karşılığı Batı'daki gibi bir sömürge olmak bir yana bazı ailelerde diğer aile bireylerinin düzeyinde eşitliği paylaşması bu zorlama tasvirin edebiyatta konuların da seçilirken Batı edebiyatından etkilendiklerini gösteriyordu.

³²⁷ A.g.e., 14-17.

Modernleşme sürecinde 1874'lere gelindiğinde İtalyan gezgin *Edmondo de Amicis* Osmanlı karakterinden uzaklaşmış muhafazakâr Türk'ü milli gelenekleri hor gören, tembel kabiliyetsiz, inançsız, açgözlü, küstah, bozulmuş yaldızlı bir sürü olarak görmektedir. Samipaşazade Sezai de bu yeni tip gençliği bu eserinde Batı'nın verdiği bir gösteriş ve asalet sevdası hırs ve emelin doğurduğu bir ikbal ve servet düşkünlüğü şeklinde açıklar.³²⁸

9.9. Nisvan-ı İslam / Fatma Aliye 1892

Avrupalıların Osmanlı'ya olan ilgilerinin arttığı bir dönemde seyyahların gözünden anlatılan Osmanlı gündelik yaşamı ve İslam dini için yapılan tasvirler Osmanlı'nın kendisini yetiştirmiş kadınları arasında okunuyor ve bu durum onları rahatsız ediyordu. Bu hanımların önde gelen isimlerinden olan Fatma Aliye Hanım üst düzey bir devlet adamı ve bilgin olan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olmasının avantajlarını Osmanlı kadını ve İslam'ı Avrupa'ya anlatmak gibi bir iştiyakla yüksek kültürü ve becerisiyle aktarmaya çalışıyordu. Osmanlı hayatını oryantalist bakış açısıyla Avrupa'da okuyup yerinde inceleme amaçlı seyyahların ve araştırmacıların Fatma Aliye Hanım'a ulaşmasıyla Fatma Aliye'nin kendi hainlerinde misafirperverlik içerisinde ağırlaması ve aralarında geçen diyalogları içeren kitabını yazmıştır.

Birinci konuşmayı Cariyelik Üzerine isimli bölümle başlatır. Bir Ramazan günü iftar sofrasını merak eden Avrupalı asilzade Madam F. ile dünya işlerinden el eteğini çekmiş bir rahibenin haneye gelmesini anlattığı bölümde cariyelerle madam ve rahibenin karşılaşması yer alır. Madam cariyeyi iyi giyimi sebebiyle aileden biri olarak görür ve tokalaşmak için elini uzatır cariyeye çekinip mantoyu alıp gider. Bunun üzerine Madam F karşılaştıkları hanımın neden o şekilde davrandığını öğrenmek ister ve cariyeye olduğunu öğrendiğinde büyük bir şaşkınlık yaşar. Bunun üzerine bir cariyenin bu kadar değerli takılar takmasından, haneye geliş sürecine kadar sorular sorar. Fatma Aliye her bir soruya büyük bir soğukkanlılıkla ve bilgelikle cevap verir. Cariyelik müessesinin Osmanlı'daki karşılığının hizmetçilik olmadığını çünkü hizmetçileri beğenmediğinde işten çıkarma hakkına sahip olduklarını ancak cariyeler için böyle bir şey söz konusu olmadığını bu hakların şeriatle korunduğunu

³²⁸ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 88.

detaylarıyla açıklar. Yaşanan olumsuz örneklerin tüm insanlar için geçerli olduğu sınırları içinde iyilik bulundurmeyen herkesin zorlayacağını fakat cariye için çoğu kızın İstanbul'a gelmeyi bir şans olarak gördüklerini anlatır.

Konu Hristiyanlık ve İslam'ın karşılaştırmasına geldiğinde Fatma Aliye derin İncil bilgisiyle tüm soruları cevaplar.

Evlilik ve Çok Eşlilik Üzerine adlı bölümde bu karşılaşmadan bir hafta sonra ağırladığı *Madam R.* İsminde bir hanımı ağırlar. İngiliz olan bu hanımla Fransızca anlaşılan Fatma Aliye kalabalık bir iftar sofrasını görmek isteyebileceğini düşünerek akrabaların davet edileceği bir iftara davet eder. Zamanını ilim ve fenne adayan fazilet sahibi bir araştırmacı olarak gördüğü *Madam R* 'yi tasvir ederken görünüşündeki detayları verir.

Madamın mantosuyla beraber cariye'nin eline verdiği yelpazenin madam tarafından gösteriş için kullanılmamasına dikkat eden aliye bu davranışı zamanın Osmanlı üst tabakasındaki kadınların davranışlarıyla kıyaslar. Osmanlı üst tabaka kadınlarının gayr-i müslim ve Batılılaşma yolunda ilerleyen kadınlarının bu yelpazeyi bir üstünlük aracı olarak görüp kullandıklarını fakat *Madam R* 'nin yelpazeyi dışarıda bırakarak sadece günü kurtarmaya çalıştığını ancak bu gibi gösterişlerden hoşlanmadığı yorumunu yapıyordu. *Anlaşıyor ki Madam R. O değerli yelpazesini gösteriş için değil şan ve şöhretini korumak için kullanıyor. Gurur nedir bilmeyen kibri hiç tecrübe etmeyen bu tecessüm etmiş nezaket daima mütevazı bulunuyor...*³²⁹

Bu mukayeseden de anlaşılacağı üzere Osmanlı son dönem kadınları arasında yabancı uyruklu kadınların üst tabaka Osmanlı kadınları ile girdikleri moda yarışı göze batacak şekilde yaşanıyordu. Madam R'nin salondaki kadınlara bakıp kadınların birbirlerine muhabbetlerine şaşırdığında Fatma Aliye Hanım sebebini soruyor ve Madam R. salondaki hanımlardan hangisi hangisine ortak? diye sorması üzerine orada bulunan hanımlardan hiç kimsenin ortağı yani kuması olmadığını anladığında şaşkınlığını gizleyemiyor ve Türkiye için tek eşli evlilikler parmakla gösterilecek kadar az olduğu bilgisiyle geldiğini ve gördüğü gerçek üzerine bu bilgisinin yanlışlığı için üzüldüğünü belirtiyor.³³⁰

³²⁹ Fatma Aliye Hanım, *Nisvan-ı İslam*, 36.

³³⁰ A.g.e.,40.

Çok eşliliği bir ruhsat olarak görmek yerine Allah'ın emri olarak gördüklerini zanneden Madam R'ye detaylı bir açıklama yapan Aliye, hangi durumlarda toplumu ve bireyi koruma amaçlı yapılacağı konusunda izahat veriyor. Kadınların boşanma haklarından da bahseden Aliye, Avrupa'nın göstermelik bulduğu iltifatlarına kanmadıklarını İslam'ın kadına büyük değer verdiğini vurgulayıp İslam Peygamberinin evliliklerini de sebepleriyle tek tek anlatıyor.

Örtünmeye mecbur ve erkeklerle sohbetten mahrum olduğunuz için şikâyet etmiyor musunuz? Sorusu üzerine de İslam'daki örtünme koşullarını ve uygulamadaki farklılıkları izah eden Fatma Aliye görücü usulü evlenme ile de şu cümleleri ekliyor

“Sonuç olarak böyle şeyleri dinin aslından sanmak hatadır madam. Bunlar adetlerdir” diyerek kendi kültürlerini ve dünya kültürlerinin çeşitliliğini hatırlatmış oluyor ve her ülkenin kendine ait bir âdetinin olduğunu fakat bunun yanında adetlerin de zamanla değişebileceğini, mümkün olduğunu ve tarihte bu gibi örneklerin olduğunu hatırlatıyor. *Her memleketin âdeti başkadır. İnsan ise adetlerin esiridir. Bir âdetin değişmesi zamanla başka bir âdetin onun yerini alması ile olur. Müslümanlar örtünmeden gördükleri fayda sebebiyle onu daha çok takviye etmişler.*

331

Meselemler Batı'yı ve Doğu'yu iyi bilmesi nedeniyle detaylarıyla izah edebilen Fatma Aliye din, gelenek, teori ve pratik olarak kategorize edilmesi gereken konuları büyük bir ustalıkla ve titizlikle taşkınlık yapmadan anlatması ve bunları kayda alması yayımlaması ve tercüme ettirerek Avrupa'da okutması ve bunları yaparken kendi kültürünün, kazanımlarının bilincinde olması Fatma Aliye'nin yalnızca edebiyat alanında anılmaması gerektiğini düşündürür. Nitekim Nisvan-ı İslam, Rus Şarkiyatçısı *Olga de Labedeff* tarafından *Les Femmes Musulmanes* ; *Nazime Roukie* tarafından da *Les Musulmanes Contemporanies* adıyla Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Ayrıca bu eseri Chicago ‘Kitap sergisi’nde Fatma Aliye'ye bir de ödül kazandırmıştır. Eser *Ta'ribü nisâ'i'l-müslimîn* adıyla Arapça'ya da çevrilmiştir.”³³²

³³¹ A.g.e., 54.

³³² H.Emel Aşa, ‘Fatma Aliye Hanım’, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatma-aliye-hanim>, [03.01.2020]

9.10. Namdaran-ı Zenan-ı İslamiyan, Fatma Aliye 1899-1901

Fatma Aliye, Nisvan-ı İslam gibi önce Türkçe yayımlanmasını istediği kitabı Namdaran-ı Zenan-ı İslam'ı yazma sebebi olarak önsözünde *birçok yabancı kadının destek ve arzusu* olduğunu paylaşır okuyucularıyla.

Nisvan-ı İslam'da da olduğu gibi eserin öncelikle Türkçe yayımlanmasını arzu ettiğini dile getiren yazar kitabından kendi halkının da istifade edebilmesini ister.

Büyük bir tevazu göstererek yabancı kadınların kendisinden rica ettikleri bu kitap için hizmet tabirini kullanır. Kendisini Osmanlı nisvanını Avrupa'ya doğru anlatmak gibi bir misyon edinen Fatma Aliye destek aldığı ve memnuniyet duyduğu II. Abdülhamid'den maarifin *koruyucusu ve Osmanlı yenileşmesinin kurucusu olan Padişahımız olarak bahseder. Yabancı kadınların kendisinden istedikleri bu hizmeti yerine getirebilmek için Allah'ın lütfuna ve padişahın keremine güvenerek ve maarif asrı olarak gördüğü zaman diliminde yaşamaktan dolayı hissettiği ümitle yazmaya başladığını söyler.*³³³

Madam Poter Palmer'e ithaf ettiği eserini büyük bir titizlikle yazdığını söyleyen Aliye, *Figaro*'ya yazılan makalelerde kendisinden pencereyi kafesli manastır gibi bir yerde pederi tarafından eğitilmiş bir Fatma Aliye gördüm diye başlayan iltifatlarına layık olmak için teşekkür eder. Bu bilgiyi Madam Palmer'dan alıp *Figaro*'da yazmak o dönemde Fatma Aliye'nin yabancı dilde verdiği tutarlı bilgiler Avrupa'da uyandırdığı yankı açısından dikkat çekicidir.

Bu eser ileri gelen birçok yabancı kadının destek ve arzularıyla yazılmaya başlanmıştır cümlesiyle başlayan bu eser 1899'da *Malumat Gazetesi*'nde yayımlanmaya başlamış 1901'de tamamlanmış ve kitaplaştırılmıştır. Fatma Aliye eserinin Osmanlı kadınlarının da okuyabilmesi için Türkçe de yayımlanmasını ister.

Madam Palmer'e hitaben Osmanlı toplumundaki kadınların eğitim ve öğretimi mevzusunda erkeklerin gayretlerini inkâr edemeyeceklerini kadınların o günkü şartlara yükselmelerinin bir takım ileri görüşlü ve medeni erkeklerin gayretinin bir ürünü olduğunu babalarının kadınların eğitimine önem verilmediği bir dönemde

³³³ Fatma Aliye, *Ünlü Müslüman Kadınlar*, Yay. Haz: Raşit Gündoğdu, (İstanbul: İnkılap, 2011),7,8.

onları okuttuğunu ve çoğunluktan ayrıldığını fakat gelinen noktada artık babaların çoğunun kızların eğitimi ve öğretimini biz vazife olarak gördüklerini dile getirir.

Osmanlı kadın modernleşmesinin geleneklere saygılı kalarak Müslüman Osmanlı kadınının yenileşmeye bakışını anlattığı cümleler Fatma Aliye Hanım'ın doğduğu 1862 ile kitabı kaleme aldığı 1899 arasındaki değişimi de özetlemiş oluyor. Kadınların yenileşme süreçlerine ileri görüşlü ve medeni erkeklerin gayretleriyle ulaştıkları fikri kadınları erkeklere rağmen ileriye götürme fikrinden farklı olarak değerlendirilmesi gereken önemli bir görüş olarak değerlendirilmelidir.

Erkeklerle rağmen değil onlarla beraber ilerleme fikri Müslüman kadının II. Meşrutiyet'le birlikte daha da güçlenecek olan modern feminist söylemlerden ayrıldığı noktadır. Yazılarında Müslümanların da insani hataları olabileceğini bu hataların ya da eksikliklerin dinleriyle ilgisi olmadığını vurgulayan Aliye için İslam, kadınlara değer veren onları yücelten yegâne dindir. Bu görüşlerinin arkasında durduğu ve tarihi doğru aktardığı içindir ki Avrupalı araştırmacıların da tutarlı buldukları bir kadın yazar muamelesi görmüştür.

Devamında yazdığı eserin mahiyetini açıklayarak kadınların ilim ve sanattan alacakları payın yeni bir durum olmadığını bunu "yeni bir kazanım olarak görmek yerine kaybettikleri bir şeyi bulmak olarak görülmesi gerektiğini" çünkü "cehalet uçurumundan yine eski mertebelerine yükseleceklerini cehalet çukuruna düşmelerinin nedenin ise İslamiyet ve Türklüğün sebep olmadığını" söyler.³³⁴

Fatma Aliye'ye göre İslam'ın kadınların terakkisinde, modernleşmesinde bir engel değil bilakis yaşanmış ve pratiği ortada olan bir birikim olarak durmaktadır. Dolayısıyla Avrupalıların Müslüman kadınlar dinleri sebebiyle medeni bir hayat sürmüyorlar görüşünü çürütmek ister.

İslam'ın özüne sadık kalınarak yaşandığı dönemlerde kadınların hak ettikleri değeri fazlasıyla gördüğü üzerinde ısrarla duran Fatma Aliye, kadınların haklarına kavuşmasını yeni bir şey olarak görmek yerine *kaybettikleri bir şeyi kazanmakta* olduklarını vurgular.³³⁵Bu açıdan da yenileşme döneminde Batı'dan gelen her yeniliği kadınlar için cazip gösteren Batıcı zihniyete İslam ve tarih üzerinden cevap

³³⁴ A.g.e., 9.

³³⁵ A.g.e., 9.

vermek ister. Kadınların gördüğü değeri ve İslam medeniyetindeki mertebesine delil olarak tarihi gösteren Aliye, 'kadınların zekâ ve kabiliyetleriyle ve erkeklerin de insaf ve insaniyetleriyle'' az zamanda uzun gibi görüne yolu kat edebileceklerini söyler. Aliye'ye göre "Önümüzde Avrupa'nın bu ilerleme derecesi mazimizde de İslam'ın ilerleme devri oluşu" Osmanlı kadınları için bu yolu kısaltıp kolaylaştıracaktır da.³³⁶

İslam'ın ilk yıllarından itibaren sadece doğuştan ve evlilik yoluyla değil tarihlerinde yaşadıkları olağanüstü durumlar sebebiyle grand dam büyük kadınlar olarak tasvir ettiği kadınların en meşhurlarını anlattığı kitabı Peygamber eşleri ve kızları Emevi, Abbasi dönemi büyük kadınları, diğer hanedanların büyük kadınları, Osmanlı'nın büyük kadınları ve ünlü kadın şairler olarak bölümlere ayırmış ve haklarında tafsilat vermiştir. Fatma Aliye'nin bu eseri Müslüman Osmanlı kadınlığını tarihi verilerle anlatması açısından da incelenmeye değer bir kitaptır.

9.11. Muhadarat, Fatma Aliye Hanım, 1892

Fatma Aliye Hanım imzasıyla yazdığı ilk romanıdır. Kitabının başında daha önce tercümesini yaptığı *George Ohnet*'in *Volonte* adlı romanının bir Osmanlı kadını tarafından çevrilmesine verilen tepkileri eleştirerek başladığı önsözünde Ahmet Mithat, erkekler kadar iyi yazabilecek hatta onlardan da iyi yazabilecek kadınların varlığından söz eder. *Volonte*'nin çevirisi olan *Meram* romanı için bir romanı anlayacak kadar iyi Fransızca bilen Osmanlı kadınlarının ve iyi derecede kendi diline vakıf Osmanlı kadınlarının varlığını imkânsız bir durummuş gibi gören camiaya göre *Meram*'ın çevirmeni bir kadın yazar olması imkânsızdır. Ahmet Mithat muhadderat-ı Osmaniye meyanında şu tercümenin daha ziyadesine muktedir olanları da bulunduğu gibi *Meram*'ın tercümesinin Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'nin Fatma Aliye'nin kendi ismini kullanmayıp bir kadın imzasıyla yayınlamasını da bir himaye olarak görmelerini eleştirir. Bunun bir tevazu olacağını ve gerek duyulmamsa gerektiğini o kişinin Fatma aliye olduğunu bir kere daha ifade eder.

Hikâyemize bir düğün evinden başlayacağız cümlesiyle romanına giriş yapan Fatma Aliye, Muhadarat'ta Osmanlı son dönemlerinin konak hayatlarını bir Osmanlı

³³⁶ A.g.e., 9.

kadının gözünden detaylarıyla aktarabilmeyi başarmıştır. Kadın ve aile konularında ısrarla duran yazar kadının ‘‘Allah’a ve topluma karşı vazifelerinde erkekle eşit haklara ve sorumluluklara sahip olduğunu’’ savunmuştur.

Fatma Aliye’ye göre İslam’ı samimiyetle benimserken dönemin en fazla tartışılan konularının başında olan medeniyete giden yolun ‘‘Doğu’nun maneviyatını koruyarak Batı’nın tekniğinden yararlanmak’’ olarak görmüştür. Kadınların ve genç kızların eğitilmesinin önemi üzerinde durmuştur.³³⁷

Üvey annenin evdeki düzeni alt üst edebileceğini ve ailelerin çocuklarının evlenmesinde her zaman doğru karar veremeyeceğinin anlatıldığı romanda bir düğün sahnesinde annelerin oğullarını evlendirebilme gayesiyle kız beğenmeye geldiklerini modaya hâkim kadınların elbiselerinin ve saçlarının nizamından anlaşıldığını anlatır. Ona göre düğün evi acayip bir âlemdir. Düğün evlerindeki kıyafetlerdeki çeşitli tercihler görülür. Fatma Aliye’nin anlattığına göre düğün evlerinde ‘‘balolarda olduğu gibi son moda muvafık olmak üzere hep bir örnek demek olan kıyafetler görülmez, hırka giyinmiş hanım ninenlerden, altın kemerli alaturka entari üzerine alafranga taranmış saçlar üzerine vaz’ olunmuş iri oyalı topuzlar ellerine eldivenler giymiş bulunan gençler’ ile son moda tamamiyle uymuş fakat Fransızca bilmeyen terzilerce dikilen elbiseler sayesinde matmazeller için önerilmiş elbiseleri giyen evli kadınlar ve madam elbisesi giyen genç kızlardan bahseder. Modanın o dönemdeki kafa karışıklığını çarpıcı bir şekilde tasvir ederken düğün evine has bu karışıklığın da hoş görülmesini ‘‘düğün evi serbestliğinde hoş görülmesini’’ aksi takdirde ‘‘istihzaya kalkacak olanların da cemiyetin ve nizamın dışına çıktıkları için soğuk nazarlara’’ maruz kalacaklarını vurgular.³³⁸ Balo ve düğün evi ayrımı üzerinde duran Fatma aliye balodaki nizamın düğün evi için bir ölçüt teşkil etmemesi gerektiği üzerinde durur.

O dönemde Modernizmin Tanzimat’la birlikte başlayan ikililiği kadınların modayı uyguladıkları mekânlar arasında da arandığını düşündürür. Baloda alafranga giyim ve nizamın tercih edildiği ve bunun makbul olduğunu ancak geleneği temsil edildiği düğün evlerinde bu nizam arayışının ayıplanacağını görüyoruz. Bu sessizce kabul

³³⁷ Fatma Aliye Hanım, *Muhadarat*, Yay. Haz: H. Emel Aşa (İstanbul: Enderun,1996), 6,7.

³³⁸ A.g.e., 31.

edilen ikili hayat , kadınlar dünyasındaki modernizm yansımaları açısından önemli bir evredir.

Romanın başkahramanı olan *Fazıla*'nın sevmeden yaptığı evliliğe rağmen kocasına duyduğu sevgisinin nedenini ' 'o zamana kadar aşk ve muhabbeti zevci olacak adama saklamış olduğu için zevcin şahsınca bir tebeddül vukua geldiyse de yine zevclik makamına gelen zatı o eski savda-yı mukarrerî ile bi'l tedriç sevdi. Hem de bu sevdası serian arttı. O hususta yorgun olmayan gönlünün sevdası da gittikçe şiddet peyda eyledi' 'cümleleriyle ifade eden Aliye, Fazıla karakteriyle evlenmeden âşık olmanın insanı yorabileceğini, evlenmek istediği kişi değişse de sevgisinin gönlü yorgun olmadığı için giderek artan bir sevgiyle bağlanabileceğini izah etmeye çalışır. Fazıla'nın eşini sevmeye gösterdiği *gayret-i vazife ve hatta hararet-i sevda* ile genç kızların ilk aşklarından başka bir aşkları olamayacağı görüşüne karşı çıkmak ister. Aliye'nin *gayret-i vazife* vurgusu üzerinde düşünüldüğünde modernizmin dayattığı bireyin mutluluğunu önemseyen görüşten en büyük eleştiriyi nasibini alan evlilik müessesesinin ilk aşk söylemiyle yıpratılmasına karşı aldığı bir önlem olarak görülebilir. Fazıla'nın evlenmeyi hayal ettiği çocukluğunu birlikte geçirdiği ve sohbet etmekten mutluluk duyduğu, sevdiği *Mukaddem Bey* ile yapamadığı izdivaç yerine mizacının tam aksi yönündeki *Remzi Bey* ile yaptığı zoraki izdivacın kişiyi yeniden âşık edecek derecede ilerleyebileceği tezini savunuyordu.

Burada gayet mühim bir mesele-i psikolojiye vardır ki layık olduğu kadar ehemmiyeti ona psikolojiye hemen hiç kimse vermemiş zannedebilirim. O da bir genç kızın güya ilk sevdiğinden başka hiçbir kimseyi sevemeyeceği hükmünün galat olmasından ibarettir. Bir kere kızların kadınların hepsini ihtisasat-ı ruhiyyece mütesavi zannetmek işte bu da galata meydan açan ahvaldendir. Kızların, kadınların bazıları Fazıla gibi mülâhaza-i ciddiye erbabından olur. Gönüllerine hoş gelen şeylerin vech-i keyfiyet-i makbuliyetini de düşünürler. ³³⁹

Fazıla'nın eşi Remzi'nin cariyeleriyle evlenmesine razı olmamak için onlarla evin hanımı olarak iyi geçinmeyi bir çözüm olarak bulması ve eşinin de cariyelerle yapacağı evlilikleri için de çocuk sahibi olmak isteğini öne sürerek Fazıla'ya çok eşliliği kabul ettirmesi de o dönemin geleneklerini anlamak için önemlidir. Çok

³³⁹ A.g.e.,167.

eşliliğin caiz olmakla birlikte kocalarının çocuk sahibi olma ısrarı sonucu ancak bu duruma razı gelebildiklerini anlayabiliyoruz.

Bir kadının kendi ismiyle yazdığı romanda naif eleştirilerle düzenin açmazlarını ve kadınlar dünyasındaki ıstırabı aktarabilmek için cesur bir girişim olarak görmek mümkündür. Zira çok eşliliğe layık olan erkeği tanımlarken mükemmel bir erkek değilse dört eş ile evlenmeyi hak etmediklerini dile getirir. Fazıla'ya acı veren evliliğini intihar süsü verilmiş bir kaçıyla çözümleyen Aliye, boşanmaya da çok sıcak bakmadığı anlaşılabilir.

9.12. Taaddüd-i Zevcat, Fatma Aliye - Mahmud Esad, 1898

Mahmud Esad Efendi'nin, *Malumat Gazetesi*'nde çok eşlilikle ilgili yayımladığı makalelere zeyl olarak yazılan kitapta, Fatma aliye Mahmud Esad Efendi'ye çok eşlilik konusunda katılmadığı görüşlerini anlatan makalelerden oluşan eser Fatma Aliye'nin daha önce kaleme aldığı fikirleri tartıştığı bir kitap olarak da önemlidir diğer eserinden farkı İslami hükümler çerçevesinde tartışılıyor oluşudur. Bir Avrupalı'ya nasıl anlatılacağı endişesini dile getiren Fatma Aliye Mahmud Esad Efendi'nin geleneksel kalıplarla yeni asrın insanına fazlasıyla çarpıcı bulunan çok eşlilik konusunu anlatamayacağı vurgusunu yapar.

Ehl-i İslam ile muarızları arasındaki en çok tartışılan konu olarak gördüğü çok eşlilik meselesini geçmişten gelen büyük düşmanlığın birkaç meselede kendisini gösterse de asıl mesele ettikleri konu *taaddüd-i zevcat* olmuştur. İslam dinine beslenen düşmanlığın bir sonucu olarak çok eşlilik meselesinin Batı tarafından gündeme getirildiğini düşünen Mahmud Esad bu düşmanlığın delili olarak insanlık tarihiyle birlikte vuku bulmuş bir durumu İslam Peygamberinin evlilikleri üzerinden ele alınmasını gösterir.³⁴⁰

³⁴⁰ Fatma Aliye, Mahmud Esad, *Çok Eşlilik*, Yay. Haz: Firdevs Canbaz (Ankara: Hece, 2007), 36.

Mesele kadınların mutluluğu değildir eğer böyle olsaydı bu meselenin taraflar olarak öne çıkan isimlerin ‘‘mürailik’’ yaptıklarını hayatlarında birer kadın olmalıydı der oysa durum tam tersidir.³⁴¹

Suallerin yoğunluğundan yorgun düşmüş Fatma Aliye Hanım Mahmud Esad Efendi’ye yazdığı zeyilde yazdıklarınızı bir kadın ağzından dinlemek isteyen kişilerinin çokluğundan bahseder ve Mahmut Esad’ın yazdığı makaleler için mutluluk duyduğunu belirtir. Büyük bir tevazuyla kaleme aldığı satırlarda Mahmud Esad Efendi’ye yazarken kadınlık davasında olmadığını vurgulama gereği duyar. Mahmud Esad’ın ilmi yeterliliğine güvendiğini ve bu meselede de de ispata yeterli cevaplar vereceğini umut eden Aliye kadınlığı müdafaa için değil düşmanları durdurma gayretiyle yazdığını söyler. Şu satırları kadınlığı müdafaa için yazmıyorum Zira mesail-i insaniyede acizelerinde kadın ile erkeğin farkı olamaz. Hepsi insandır. Hakikate hizmet gayesiyle eleştirdiğini anlatır ve Mahmud Esad Efendi’nin bu konu hakkında yazdıklarının muarızları iskata kâfi gelmediğini Mahmud Esad Efendi ile kendi aralarında yapacakları tartışmada yazdıklarının kâfi geleceğini hatta ‘‘yalnız salon mübahaselerinde lüzumu olabilecek derecede sathi malumat sahipleri ile de konuşabilmek bir yana Papazlara da yeteceğini ancak muarızlarının muhataplarının yaman olduklarını’’ hatırlatır.³⁴²

Fatma Aliye’nin, Mahmud Esad Efendi’den makalelerinde beklediği delilleri göremediğini çünkü muarız diye tanımladığı kişi ve grupların klasik kalmış görüşlerle savuşturulamayacağını anlatmaya çalışmaktadır. Çünkü ‘‘Batı’da dinsiz kalan halkın kendilerine akıl ve hikmete muvafık bir din aradıklarını, esas-ı İslamiyet’in ulviyetini gördüklerini ancak taaddüd-i zevcatın ne yönden gerekli olduğunu ve lüzumluluk derecesini kavrayamıyorlar’ ’Bu sebeple Mahmud Esad’ın çok eşliliği savunurken kullandığı argümanların yanlış anlaşılabilceği konusunda uyarıyor.³⁴³

Devamında ‘‘mütemeddinler, müterakkiler, âlimler, mütefenniler nazarında hak kazanmak için İslamiyet’in terakkiyat-ı medeniyeye mugayereti bulunmadığını ispatlamamız gerektiğini’’ belirterek, çok eşliliği savunurken muhataplarını da

³⁴¹ A.g.e., 45.

³⁴² A.g.e., 45 66.

³⁴³ A.g.e., 45 67.

hesaba katması gerektiğini vurguluyor. Çok eşliliği izah ederken başvurulan argümanlardan bir diğeri olan fuhuşu engellemesi için Fatma Aliye bu konuda gelen itirazları hatırlatarak erkeklerin o kadar zayıf fitrata sahip olmadıklarını ama ahlaken bozuk kişilerin zevceleri varken de bunu yapabileceğini ancak yine de bunun yeterli bir savunma kabul edildiğini yazan³⁴⁴ Fatma Aliye kendisinin çok eşlilik konusunda izahat verirken yararlandığı talak argümanını dile getiriyor. Yani erkeğin çok evlilik yapma hakkının olduğu şeriatla kadının boşanma hakkının olduğunu anlattığını yazıyor. Kitabın yazılma amacından ve içeriğinden de anlaşılacağı üzere çok eşlilik meselesinin dönemin dindar aydınları için de can sıkıcı bir noktaya gelmiş ve onları delilleriyle karşı argüman üretme zorunluluğuna itmiştir ve gazeteler aracılığıyla makalelere yorum yaparak bir ortak bilgi ve söylem birliği elde etme gayreti görülür. Bu aynı zamanda savunma refleksiyle yapılmış bu yazışmalara ve muarız olarak nitelendirilen gruplar, Batı ve Batı yanlısı düşünürlerin özellikle dindarları ve gelenekçileri köşeye sıkıştırmak istediği konuların başında geldiği görülür. Modernizm tercihten öte bir zihniyet dayatması haline gelmiş bu dayatmanın karşısında birkaç aydın kendi çabalarıyla dini ve geleneksel referanslarla İslamiyet'i, Osmanlı geleneklerini savunmayı amaç edindiği anlaşılır.

Mahmud Esad'ın, Fatma Aliye Hanım'a yazdığı cevapta çok eşliliğin cevazına karşı muarızda bulunanları inandırmaya çalışmanın boş bir çaba olacağını çünkü onların çocukluklarından itibaren aldıkları eğitimle ve bir ön kabulle çok eşliliği büyük bir cürüm olarak gördüklerini bu yüzden çok eşliliğin Müslümanlık demek olduğunu, onların "taadüd-i zevcatı" hatırlarına getirmeleri hasım addettikleri bir dinin bilcümle nevakısını gözlerinin önüne tecessüm ettirdiği" düşüncesindedir.

Fatma Aliye'nin "kadınlığı müdafaa fikriyle yazmıyorum" şerhini düştüğü makalesine cevaben Mahmud Esad kendisi gibi değerli bir şahsiyetten tarafgirane bir idare-i efkâr etmeyi kimsenin aklına getirmeyeceğini meselelerinin "İslamiyet'e vuku bulan taarruzu def etmek ve şeriatı müdafaa etmek olduğunu ve bu vazifenin erkek kadın herkese ait bir vazife olduğunu" dile getirir.³⁴⁵

Meseleye kadın erkek eşitliği cihetinden bakmadığını ısrarla dile getiren Fatma Aliye'nin din ile birlikte Müslüman kadının Batı karşısındaki pozisyonunu

³⁴⁴ A.g.e., 67,68.

³⁴⁵ A.g.e., 79.

önemsemiş ve kadın erkek eşitliği tartışılacaksa bu İslamiyet'in uygulamada sorunlar yaşayan adetler üzerinden tartışılabileceğini ve bunun da modernizmin o yıllarda da yüksek sesle işitilmeye başlanmış feminist söylemlere ihtiyaç duymadan yapabileceğini söyler.

9.13. Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1906)

Uzun ve yoğun basın hayatının Osmanlı toplumuna getirdiği en önemli yeniliklerden biri de kadınların matbuat dünyasına girmeleridir. Önceleri erkeklerin çıkardığı gazetelerde rumuz kullanılarak yazılan yazılar, isimsiz mektupların yerini eğitimi ve dünya meseleleriyle ilgili görüşlerini bildirmek isteyen kadınların çıkardıkları dergiler ve gazeteler almıştı. Osmanlı kadını kendi ismi ve görüşleriyle yer almaya başladığı basın yoluyla artık daha büyük kitlelere ulaşmaya başlamıştı. Hanımlara Mahsus Gazete'nin en önemli özelliklerinden birisi de toplumsal ahlakın baş öznelerini kadınlar olarak görmesi ve kadınların ahlaklı olması gerektiği konusundaki vurgularındır.

Adı gazete olsa da Osmanlı toplumunda yayımlanmış ilk kadın dergisidir. Tarık Gazetesi başmuharriri İbnül Hakkı Mehmed Tahir tarafından yayımlanan derginin amacı kemal-i edeb ve iffet dairesinde yazılmak şartı ile kadınlara mahsus her türlü ahval, faydalı makaleler ve günlük havadisler neşretmek şeklinde ifade edilmiştir. 1 Ağustos 1895'ten 4 Eylül 1906'ya dek kesintisiz olarak yayımlanan derginin muharrirleri arasında *Makbule Leman*, *Nigar binti Osman*, *Fatma Aliye*, *Emine Semiye*, *Fatma Şadiye*, *Fatma Fahrünnisa* isimleri vardır.

Siyasi konulardan ziyade kız çocuklarının eğitimi, çocuk terbiyesi, ev idaresi, karı-koca ilişkileri, giyim kuşam gibi çeşitli konular ve tefrika romanlar, mektuplar yayımlanmıştır. Derginin en önemli özelliği kendisinden sonra kadın meselelerine değinecek olan gazete ve dergilere ön ayak olmasıdır.³⁴⁶

Hanımlara Mahsus Gazete'nin tekil bir siyasi kimliği yoktu. Bir yandan Abdülhamid'in eğitime desteği takdirle karşılanıyor bir yandan da Namık Kemal

³⁴⁶*Hanımlara Mahsus Gazete* 1895-1908, Haz: Mustafa Çiçekler, Fatih Andı (İstanbul: KEKBM, 2009), 13-15.

seviliyordu.³⁴⁷Başat konunun kadınlık olduğu kadın hareketinin ilk dönemlerinde erkeklerle birlikte yürüyüp kadın hakları konusunda ilerleme fikri baskındı.

31 Ağustos 1895'te yayımlanan *Tahdis-i Nimet ve Tayin-i Meslek* isimli imzasız makalede padişaha kadınların eğitime önem verdiği için teşekkür edilirken kadını da erkekten ayırmadan bunun için herkesin her fırsatta atılan yenileşme adımları için takdirlerini sunmaları gerektiği ifade edilir. Çünkü çıkarılan bu dergi de kadınların eğitime büyük katkı sağlayacaktır.

*Kadınların tahsil ve terbiyesine bir mülkün terakkisi emrinde eşedd-i ihtiyaç vardır. Bir kavim ailelerin birleşmesiyle hâsıldır...kadın ne derece malumatlı olursa onun ağuş-ı terbiyetinde büyüyecek çocuk o kadar ali terbiye görür.İleride mensup olduğu kavmin terakkisine ,saadetine çalışacak bu çocuktur..Kadınlar mader-i insaniyyetirler.Bunların terbiye ve tahsili atide bir kavmin saadet halini temin eder. Hanımlarımızın şubat-ı ulum ve fünunda ileri gitmeyi arzu ettikleri halde muvaffakiyetleri, zekâvet ve fetanet-i fevkaladeleri sayesinde şüphesizdir. Gerek mektepten çıkan gerek sa'y ve istidatlarıyla tahsil-i ilm eden hanımefendilerimiz aileleri içinde evlad u iyali arasında tevs-i malumat etmek isteseler ne vasıta bulurlar? Bu vasıta Hanımlara Mahsus Gazete'nin intişarından sonra mefkud addedilemez.*³⁴⁸

30 Eylül 1895 tarihli *Moda Hakkında Bir İki Söz* isimli makalede Avrupa modasını dergiye taşıdıkları için derginin eleştirildiğini ve bu eleştiriye yanıt verildiği görülüyor. Modanın Avrupa'daki tarzının iyi olmamakla birlikte kadınlık hallerinden biri olduğu vurgusu yapılıyor. Medeniyet, terakki gibi kavramlardan sonra moda kavramı da tartışma mevzuları arasındadır. Kadınlık ve terakki konularının bir başlığı olarak moda mevzusu da diğer konularda olduğu gibi kıstas olma noktasında Avrupa'nın öncülük etmesine katı eleştiriler geliyordu. Bu Avrupai modanın baskısıyla da mücadele etmek zorunda kalan kadınlar için başka bir sorunun varlığını kabul etmek demektir. Ulema ve fukehanın son iki yıl içerisinde çokça üzerinde durduğunu moda mevzusu için insanların talepleri doğrultusunda ilgi gördüğünü

³⁴⁷ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 50.

³⁴⁸ *Hanımlara Mahsus Gazete*, 21-23.

vurgulayan yazı korse işkencesinin kalktığı bir modanın gelmesi dileğiyle yazıyı bitiriyor.³⁴⁹

Osmanlı kadını *korse* ile ilk kez *Sultan Abdülmecid* döneminde tanışmıştı. Padişah'ın yapılacak bir düğün için tüm saray kadınlarının Frenk usulü korseler giymesini istemiş bu vakıdan sonra Sultan Abdülmecid'in ve çevresinin özel gayretleri sonucunda üst tabaka ve orta tabaka kadınlarına yayılmıştı. Bu yeni giyim tarzı muhafazakâr ve alt tabakadaki kadınların düşmanlığını celbederken vapur ve benzeri umumi yerlerde Avrupalı tarzda giyinen kadınlara alaylı ve öfkeli tepkiler geliyordu.³⁵⁰ Fakat üst tabakanın da Avrupalı olmama adına olmasa da bu yeni moda dayatmasını eleştirmesi modernlik ve kıyafet arasında kurulan güçlü şekilsel bağın kadınları rahatsız ettiğini anlamak mümkündür.

21 Ekim 1895 tarihli *Korse Meselesi* isimli makalede kadınların *âlem-i medeniyette* giydikleri kıyafetler için vazgeçilmez parçası *korse* hakkında düşünceler dile getirilmiştir.

Bazı ailelerin hala korse giymediğini ancak bu davranışın bedeni sıhhati yolunda hali ve mevkice yüksek mertebede olmayan kızların ailelerinde tesadüf edildiğini lakin Avrupa medeniyetine meyletmiş ve Avrupa'ya ulaşma gayesi taşıyan Avrupa kadınlarının giyimine alışmış hanımlarda görüldüğünü ve bu sebeple gerekliliği kabul edilerek modanın bir gereği olarak korse kullanmaya mecbur olmuşlardır.

Avrupa modasının cazibesi ve dayatması karşısında ilgisiz kalabilmiş kadınlara teşekkür edildiği bu yazının gayesi yeni moda kiminin dayattığı başka bir vazgeçilmezi korseyi sağlık açısından da eleştiren yazıda uzun uzun zararlarının anlatılması da kadınların gündemini meşgul ettiğini düşündürür. Fakat kadınların bu modayı tercih etmelerindeki en önemli sebep dönemin güzellik tanımında görülüyor.

Korse kullanımında edip ve şairlerinin büyük etkilerinin olduğunu vurgulayan makalede güzelliğin tam sıhhat, afiyet güçlü ve kuvvetli olmakta değil de belde ve kadd ü kamette incelik aradıkları sayfalar dolusu yazılmış şiirlerle, romanlardaki hikâyelerdeki tasvirlerle bu detaylara yapılan vurguların neden olduğu dile getirilir.

³⁴⁹ A.g.e., 51-52.

³⁵⁰ Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi*, 153.

Kadınları korse kullanmaya iten bu düşünceden ve davranıştan vazgeçilmesi gerektiği çünkü kadınların afiyetlerini ve sağlıklarını kaybedebileceklerini anlatır.³⁵¹

Evkaf-ı Hümayun Varidat-ı Umumiyye Müdürü merhum *İsmail Hakkın Bey*'in kerimesi *Fatma Fahrünnisa Hanım*'ın 24 Ekim 1895'te yazdığı **Romanlar ve Tiyatrolar** isimli makalesinde tiyatrolara artan ilgiyi ve sahnelen oyunlara ve romanlara için yazı kaleme alan Fatma Fahrünnisa yaygın görüş olarak tiyatronun ve romanın bir tenvir-i efkâr olarak kabul edilmesini eleştirerek Avrupa'nın tiyatro ve roman ile *en deni, canilerin, müthiş katillerin, namussuz insanların zuhur ettiği bir yer* olduğunu hatırlatarak bir tiyatro sahnesinden örnek verir. Bir babanın kızını sevdiğine vermediğinde aşığının üzülmelerini anlatan tiyatronun gençler üzerindeki olumsuz etkisini anlatan yazı şöyle devam eder,

‘‘Neyi alkışladığınızı biliyor musunuz? Bir kızın serkeşlik ve heva hevesine ittibanı ki bundan husule gelecek musibet ve felaket madame’l ömr devam edip gidecektir. İşte o mühezzeb ahlak, telkip ve tavsif olunan tiyatrolar böylece size mesaviyi tahsin ettirir de haberiniz olmaz.

*İşte bunun içindir kiher nev ahval ve harekâta kendimize numune ittihaz ederek ona tevfik-i hareket eylediğimiz hünerverlik ve çalışkanlıktan maada her güne ahvalini taklitte zevk ve lezzet bulduğumuz Avrupa’da akıl ve durenmiş Pederler, hukemanın nasihatlerine iktifaen kızlarını tiyatro müdavemetinden ve roma kıraatinden külliyyen ve ekiden men etmişlerdir. Hükemanın vakit nakittir kelamı asıl bize lazımmü’t tabiktir akıl olan nail olduğu fırsattan istifadeye çalışmalı da onu beyhude ve na be mahal sarf etmemelidir.*³⁵²

Tiyatroları fasid gören *Fahrünnisa Hanım*, o ana kadar yazılan romanların ve tiyatro eserlerinin de milli namıyla yazıldıklarını ancak milli olmadıklarını, adab-ı diniyenin roman ve tiyatroya zemin teşkil edecek bir ahvali hudusa müsait olmadığını anlatır. Ona göre gençler zamanlarını akıllarını ve duygularını karıştıracak bu eğlencelerden ziyade eğitimle meşgul olmalıdırlar.

Erken kadın hareketinin ilk nüvelerini verdiği dergide *Kadınların Tahsili Hakkında Bir Mütalaa* isimli imzasız beş bölümlü bir dizi makale yayımlanır. İlk makale 7

³⁵¹ A.g.e., 57-62.

³⁵² A.g.e., 63-70.

Kasım 1895'te yazılır. Bu makalede kadınların eğitimi medeniyet âlemindeki mevkimiz icabı gerektiği gibi evamir-i diniyye ve ahkâm-ı şeriyye için de önemli görülür. Ancak makalede anlatılan sorun kadın ve erkeğin eşit ve denk bir eğitim alması sorunudur. Kadın ve erkeğin farklı yaratılıştaki oluşu eğitimi de farklı kılmalıdır. Ayrıca Avrupa ve Amerika'daki kadınların tahsil-i ilm ve marifet etmesi aile yapısını bozma tehlikesi taşır. Bu sebeple kadınların şefkat hislerinin, annelik sevgilerinin ve aile bağlarının, inceliğinin zarar göremeyeceği bir eğitim tahsil edilmelidir düşüncesindedir.³⁵³

Seniha Vicdan isimli yazar 28 Kasım 1895'te yazdığı *Moda-İsraf* başlıklı makalesinde ‘‘moda’’yı mikrop olarak tanımlar. Erkeklerin dahi modanın etkisinden uzak duramadıklarını ancak kadınları şekilden şekile soktuğunu anlatan yazar Osmanlı kadınlarının Fransızlardan aldıkları bu davranıştan vazgeçilmesi gerektiğini anlatır.

Osmanlı hanımları olarak bir düğünde giyilen bir elbiseyi diğer düğünde kesinlikle giymeyerek Avrupa'dan aldığımız modanın üzerine ‘‘fena bir moda’’ daha eklediklerini bir yıl içerisinde yapılan düğünleri göz önünde bulundurulduğunda bunun için bir kadının babası, eşi, velisi olmadığında her defasında yeni bir elbise yaşayacağı zorluğu dile getirir. Bu durumun şer'an haram olduğu ve bu israfın Avrupa'da dahi olmadığını vurgular.

Yazarın da anlattığı gibi kadınların dünyasında bir yandan eğitim ve kamuya çıkmak gibi konular tartışılırken bir yandan da Batı'dan gelen moda akımlarının psikolojik ve sosyolojik sorunlarıyla baş etmeye çalışılıyordu. Modanın bu denli bir sıkıntı yaratmasıyla, daha önceleri Fransızca örneğinde hissedilen Avrupai yaşamın görüntüsü verme arzusundaki sabırsızlığın modada daha çok belirginleştiği görülüyordu. Erkekler için de önemli olan dış görünümün kadınlar üzerindeki etkisi erkeklere nazaran daha fazlaydı. Kadın için bir statü ve kültür ifadesi de olarak kabul edilen dış görünüm muhafazakâr Osmanlı kadınlarının moda ile dini referansların yardımıyla baş etmeye çalışıyorlardı.

Gazete Fransız bir muharrir olan *Madame Alphonse Daudet* tarafından Fransız Kadınları isimli bir makale yayımlar. Makalede Fransız kadınların zıt vasıfları

³⁵³ A.g.e., 71-75.

bünyelerinde barındırabildiklerini bu iklimlerindeki zıtlıklara benzer bir yapıda olduğunu Fransız kadınlarının da bir kısmının masum tavrılı, sessiz kadınlarken bir kısım Fransız kadınlarının da şeref ve şuhluk gösterdiklerini anlatır. Fransız kadınlarının da modernleşme ile birlikte ilme yönlendirildiklerini ‘saf ve berrak bir su ile dolu olan kadehlerine biraz iksir-i marifet karıştırdıklarını’ ve bu iksirin bedenlerine fayda vermekten ziyade zarar vereceğini çünkü ‘kadının asıl vazifesinin çocuğunun büyütmek pek küçük iken ona zahir olmak, beslemek, ona şefkatkarane muamele göstermek, nazik dimağına küşayış vermek o dimağı, ailenin inşirah ve saadeti arasında arsında neşvünema bulması ve tekemmül etmesi için muhafaza eylemek..’işte bu vazifeler ve maksatlar o validenin elinden mecburen çıkacak’’ görüşünde olan *Madame Daudet*, fünuna lüzum var mı sorusunu sorarak, kadınların bir şeyi idare etmeye muhtaç olmadıklarını söyleyerek ‘tebessüm ve letafetleriyle alemleri yed-i zabta lamaya kudretlerinin yettiğini’’ düşünür.³⁵⁴

Osmanlı kadınlarının Batılılaşma yanlılarına bir cevap mahiyetinde yayımlanan bu makaleden de anlaşılacağı üzere kadınların fünun eğitimi almaları henüz zihinlerde açıklığa kavuşmuş değildir. Kadının asli vazifeleri arasında bir faideye tekabül etmeyen bu bilgilerin kadının zarafetine gölge düşüreceği endişesi daha fazladır. Zira kadın latif ve şefkatli yönünü kaybetmeden iyi bir anne olarak yaşmalıdır. Bu konuda Batılı kadınların da o dönemde Osmanlı kadınlarınıninkine benzer bir ikilemde kaldıkları anlamı çıkarılabilir. Kadının asli vazifeleri tüm dünyada modernizmle birlikte yeniden tartışılmaya başlanmış, moda, eğitim ve çalışma hayatı gibi başlıklar altında yoğun bir şekilde eleştirilmiştir.

Fatma Aliye'nin, 6 Ocak 1896'da *Talim ve Terbiye-i Benat-ı Osmaniyye* adlı, İslam'ın ilme verdiği değeri ve kız çocuklarının, kadınların eğitim almalarının gerekliliğini savunduğu makalesinde kızların da erkekler gibi Fransızca öğrenmek zorunda olduklarını ancak bu eğitimi alırken kendi tarihlerinden bihaber olduklarından dolayı endişe duyar. Kızların Osmanlı kahramanlarını, İslam'ın meşahirini bilmeden Fransız *Jeanne d'arc*'ın, ismini biliyor oluşunun eğitimi eksik yaptığı anlamına geldiğinden kızların yalnız bir şeyi bilmeleri matlupmuş gibi ne bilirse bilsin suretinde aldıkları eğitimin bir değerinin olmadığını anlatır. Ona göre bir Osmanlı kadının Avrupalı bir kadının karşısında küçük düşmemek için adet ve

³⁵⁴ A.g.e.,123-125.

adab-ı malumat sahibi olması gerektiğini ancak malumat sahibi olmanın başka, tamamıyla Avrupa adatını taklitle etmenin başka şeyler olduğunu bunun kişiyi bahtiyar etmeyeceğini söyler. Bu sebeple Osmanlı kızlarının kendi kültürleri içerisinde yabancılaşarak mutsuz olduklarını anlatır.

Her halkın kendisine has bir terbiye ve usulü olduğunu bir Amerikalı kendi adet ve ahvallerine göre terbiye verirken, bir Fransız da kendi kültürüne göre terbiye verir. ‘‘Bizde Fransız mürebbiyeden Fransız terbiyesi alınıyor, İngiliz mürebbiyeden İngiliz terbiyesi. Suret-i terbiyedeki bu tenevvü ve karışıklık nisvan-ı Osmaniyye için hoş görülemez. Türklük ve Osmanlılık bu terbiyenin neresinde kalıyor?’’

Fatma Aliye’ye göre Osmanlı kadınlarının evvel zamanda cehalete düşmelerinin sebebi Acemistan’ın fethiyle gerçekleşir, orada yaşayan kadınlar hakir bir durumda ilimden uzak tutulurdu. Onların şiiiriyle birlikte terbiye-i nisvan ait bazı adetlerini de getirdiğimiz için kadınlarımız bu hale gelmiştir.

Evvel zamanın cehaletinin nedenini Doğu’nun baskın kültüründe bulan Aliye için Fransız kültürüyle terbiye edilen genç kızların da milli bir kültür terbiyesi edinemediklerini savunur. Fatma aliye ideal Osmanlı kadını için terbiye ve tahsil ayrımı yaparak Batı’nın eğitimi, Osmanlı’nın terbiyesi şifresi le formüle eder. İslam’ın ilme ve terakkiye engel olmadığını zamanın padişahı Sultan II. Abdülhamid için terakkiye vesile oluşundan övgüyle bahseder. O yüzyılda yaşanan yenileşme hareketini asırlara bedel bir yenileşme olarak gören Aliye, Fransız, İngiliz, Acem, Alman terbiyesinden azade bir Osmanlı nisvanı tasavvur eder.³⁵⁵Bu yönüyle milli ve yerli bir kültürün arayışı içerisinde olduğunu düşündüğümüz Fatma Aliye Osmanlı ve Türklük kültürünü muhafaza ederek Doğu ile Batı arasında yaşanan kültür çatışmasına Osmanlı kadını idealiyle cevap verir.

İnas Mekteplerinde Bazı Islahat başlıklı imzasız makalede, Fransız mekteplerinde ilim tahsil eden kızların örneği üzerinden fazla tahsilin kadınlar için sakıncalarının olduğu, bu minvaldeki endişelerin Fransa’da dile getirilmeye başlandığını ama Fransız okullarından mezun olan kızların meslek sahibi olmak için okuduklarını, Darülmualimattan mezun olan kızların tümünün çalışamayacağı için

³⁵⁵ A.g.e., 133-137.

izdivaçlarını da düşünerek *zevç-i müşfik ve kadr-dan* (şefkatli ve kıymet bilir eş) ve mükemmel bir eş olmaları için dikkat edilmesi gerektiği yazılır.

Fransız İnas mekteplerinde ıslahata gidilmiş ‘’derslerde tadilata lüzum görülmüştür. Dikiş ve biçim dersleri, coğrafya, hendese, kozmografya derslerine takdim olunduğu gibi ayrıca aşçılık dersleri de yapılmış ve inas mekteplerinde bir kimyahane yerine mükemmel birkaç matbaha ve came-şuy haneye lüzum görülüp yaptırılmıştır’’.³⁵⁶ Kızların haftada bir iki defa yemek pişirme pratiği yaptıkları buna alıştırıldığı, usulünde çamaşır yıkamak ve kola yapma gibi ev işlerini de öğrenmeye başladıklarını haber veren makalede, Fransa gibi bir ülkede kızların ulum-u diniyyede kuvvetsiz kalmamaları için belirli zamanlarda duaya alıştırıldıklarını aktaran makalede bizde yapılacak ıslahatların da bunlar ve lüzum gördüklerimizin de eklenmesiyle gerçekleştirilmesi tavsiyesiyle son bulur.

Kadınların özellikle de evlenme çağındaki genç kızların eğitim mevzusu *Kızların Talim ve Terbiyesi Meselesi* başlıklı bir makalede yeniden ele alınır. Fransız bir muharrire olan Vikontes Ademar’ın talim ve terbiye-i benat hakkında bir eseri neşretmesinden ardından kadınların eğitim meselesi tartışmalarının hararetlenmiş ve bunun üzerine de bu makaleyi yazma gereği duyulduğu anlatılır. Kızların talim ve terbiyesi mevzusunda, erkekler gibi erkeklerle beraber eğitim almalarının onların *umur-ı beytiyyeden* ve aile içindeki *maişet-i münzeviyaneden* uzakta tutarak evde bulamadıkları imkânları okullarda bulduklarını bu okullarda güzel ahlak ve iffetten nasibini almamış kızların da diğer kızlara oluşturacağı kötü örnekle birlikte okulun kızlara kötü etkide bulunacağını savunanların varlığından bahseder. Bu iddiaların sahipleri ve *Kontes Ademar*’a göre erkek maişet temini için zorunlu olarak dışarıdadır ve zorluk çeker ancak kadın için evdeki işlerin halli, aile saadetini sağlamak ve ev istirahatini temin etmek için dışarıda değil evde olması gerekir. Bu sebeple kadınların okul için dışarı çıkmasından ziyade ‘’hanelerinde tahsil ve terbiye görmeleri muvafıktır’’. Kızların erkekler gibi talim ve terbiye edilmesini mahzur gören Ademar’ın fikrini eleştiren makalede kızları mektebe göndermemenin ve evde okutmanın umumi bir çözüm olamayacağını savunur. Kızları mekteplere göndermeyip evlerde eğitime fikri belli bir kesim tarafından uygulanabilecek bir yöntemdir öyleyse mektepler ıslah edilmelidir fikrini savunur. Kontes’in evde

³⁵⁶ A.g.e., 139-143.

okusunlar çözümünü reddeden yazar mektep tahsilinin zaruri olduğunu, kızların adet-ı milliyye ve ahkâm-ı diniyyemiz icabı ailelerine ve hanelerine merbutiyetleri ziyadeleşecek surette bir eğitimin mümkün olduğunu anlatır.³⁵⁷

Kızların eğitim sebebiyle dışarıda olmalarının sakıncaları tartışmalarının, kadınların eğitim alması yönündeki tartışmaların yerine geçtiği gözlemlenebilir. Daha önceleri kadının eğitimi alması gerekliliği tartışılırken kadınların eğitim almalarına karşı çıkmanın ilcaat-i medeniyyeye karşı gelmek olacağından, bu konunun yerine kadınların nerede ve hangi şartlarda eğitim alacağı tartışması başladığını görebiliyoruz.

Hariç kavramıyla karşılanan kamusal alan tartışmalarının başlayacağı ileriki zamanlar için eğitimin bir mecburi kabulleniş olduğunu söyleyebiliriz. Erkeğin dışarıda olmasının mecburiyeti evini geçindirmesi iken kadının asli sorumluluğu olan ev idaresi ve aile saadetine ek olarak dışarıda eğitim alması kadınların kamusal alandaki görünürlüğünün artmasına sebebiyet verirken ailelerin de bu görünürlüğün verdiği imkânlarla kadınların ahlaki boyutta yaşayacağı kaybı endişeyle karşıladıkları anlaşılır. Kadınlar için ev dışında bir mekânın meşruiyet kazanması başka bir mecburiyetin kabulüyle gerçekleşmiştir. Makaleye konu olan Avrupalı muharrirenin kızların evde eğitim almaları gerekir düşüncesinin eleştirisinden anlaşıldığı gibi eğitim fikrinin kadınlar için de ehemmiyeti üzerinde durulması, devletin kadınların okuma yazma ve yükseköğretim için teşviki ile eğitim ihtiyaçlarının karşılanması için ev dışında açılan okulların ilk zamanlarda yarattığı büyük endişenin sadece Osmanlı toplumunda değil Avrupa'da da aynı şekilde hatta daha katı olarak deneyimlendiğini görebiliriz. Osmanlı modernleşmesinin aile ve okul kültürü arasında orta yolu bulmak gibi bir denge arayışı içerisinde olduğunu da gözlemleyebiliriz. Tanzimat'la birlikte artan iki kollu ilerleyiş, eğitimde de tartışılmış ve mesele kadınlar için okudukları mekteplerin kadınların fitratına uygun hale getirilmesi ile çözüme kavuşturulmuştur.

Nigar Binti Osman, Sa'y u Amel başlıklı makalesinde kadınların en mukaddes vazifesinin evin içindeki görevleri olduğunu fakat bu görevleri yerine getirdikten sonra zamanını fitratına uygun olarak bir sanatla yahut başka bir işle değerlendirmesi gerektiğini anlatır. Kadınların eğlence ile vakit öldürmek yerine bir meşguliyet

³⁵⁷A.g.e., 156.

bulmalıdırlar.³⁵⁸Kadınların eğitimi konusunda başka bir hususun da vakitlerini değerlendirirken düştükleri hatalardır. Özellikle toplumu ve bireyleri etkisi altına alan sefahat hayatının kadınlar dünyasını etkileyişi de o dönemin başlıca meseleleri arasındadır. Kadın ve ahlak konusunu sıkça dile getiren yazarlar toplumun geleneksel yapısının bozuluşunun tanımını kadınlar üzerinden yapar. Kadınlar üzerinden daha görünür olan modernleşme Batılılaşma olarak tezahür ettiği için eleştiriler kadınlar üzerinden yapılır.

Bu eleştiri konularından biri de tiyatrodur. Muhafazakâr aydınların tiyatro için düşünceleri olumlu değildir. Nitekim Muallime Nazmiye imzalı 1896 tarihli *İcmal-i Ahval-i Nisvan* makalesinde “sen ey tiyatro müdavimesi hanım! Vicdanen düşün! Tiyatroya devam ettiğin müddetçe nefsini ve umur-ı beytiyyeni ıslah edecek ne fikir alabildin? Ancak gönlünü eğlendirdin, güldün, ağladın. Araba içine kurularak mülevves ve gayr-ı muntazam hanene avdet ettin, öyle değil mi? Hanım insanlık senden bu işi beklemiyor. Gerçekten insan olmuş bir vücut bekliyor’ ’diyerek dönemin sefahat hayatına katılan kadınları vazifelerini yerine getirmediikleri için eleştiriyor. Tiyatroyu faydasız bir eğlence olarak gören *Muallime Nazmiye Hanım*, bu uğraşı tiyatroyu herkes için zararlı gördüğü ve kadınların bu faydasız eğlence için asıl vazifelerini aksatması sebebiyle eleştirirken bir yandan da kalemleriyle memleketlerinin bekay-ı saadeti için hizmet etmekle geçen fazılat-ı nisvanın bahtiyar olduğunu vurguluyor. Kadınların hane içerisinde hapsolmaya mahkûm olmadıklarını fakat çocuklarını ihmal ettiklerinden beddua alacaklarını anlatır.³⁵⁹ Kadının asli vazifesi üzerinde ısrarla duran yazarlar Osmanlı kadınlarının annelik görevlerini yerine getirirken yaşayabilecekleri zorluklar üzerinde uzun uzun yazmış ve ideal kadın olarak evini, çocuklarını, eşini ihmal etmeyen ve dışarıya eğitim ve memlekete hizmet dışında başka bir sebepten çıkmamayı tercih eden güzel ahlaklı kadını anlatmıştır.

Kadına, modanın modern tüketim dayatmasının hissedildiği o dönemde bir önlem olarak dikiş öğrenmenin de teşvik edilir. Yine korsenin kullanımının sıhhat açısından

³⁵⁸ A.g.e., 163-167.

³⁵⁹ A.g.e., 173-177.

eleştirildiği moda ve korse başlıklı makalede *Emine Semiyye* mideye dokunmayan alafranga giyinmeye de elverişli olan bir korsenin üretilmesi gerektiğini anlatır.³⁶⁰

24 Şubat 1896 tarihli İcmal-i Ahval-i Nisvan isimli makalede kadınların eğitimi için yapılan düzenlemeleri Avrupa ve Amerika ile kıyas edildiğini görebiliyoruz. Avrupa’da, Amerika’da da Osmanlı’da olduğu gibi eğitimde atılan yeni adımlar Osmanlı ile eş zamanlı olarak devam eden gelişmeler hemen hemen aynı tenkitlerle ve tartışmalarla devam ediyordu.

Almanya’da her ne kadar bazı darülfünunlara talebat kabulüne başlanmış ise de bazı zevat katiyyen bunun aleyhinde bulunmakta ve terbiye-i benatın tekemmülesi taraftarı olanlar ise bunlara rağmen vakıa sırf nisvana mahsus bir darülfünun küşadı(açma) için teşebbüsatta bulunarak bu teşebbüsü de ileriye götürmekte bulmuşlardır.

Yine Berlin’de açılan kadın ressamların resimlerinin sergilendiği sergi ve kütüphanenin tesis edilmişinden haber verilir. Bu yenilikleri kadının terakkiyatı olarak tanımlayan yazar, Amerika’dan İngiltere’ye geçen ve tıp doktoru ünvanını alan ilk kadın olan *Mis Çaker Çoska*’dan *şayan-ı zikr ü seza-yı ihtiram olarak bahseder*. Yine Viyana’da hayatını kaybetmiş bir kadın oyuncuyu anma programından bahseder.³⁶¹ Makaleden de anlaşılacağı üzere Osmanlı kadınları Avrupa ve Amerika’daki gelişmeleri çok sıkı bir şekilde takip ediliyordu. Kadınlar, eğitim ve moda hakkında yazılan makaleler yahut kadın sanatçıların, bilim insanlarının başarıları ve elde ettikleri imkânlar Hanımlara Mahsus Gazete’de paylaşıldığı gibi Avrupa ve Amerika’da Osmanlı kadınlarının başarıları paylaşılıyordu. Bu karşılıklı etkileşim dünya genelinde bir kadın hareketinin varlığını ve Osmanlı kadınlarının da bu hareketin etkin kadınları içerisinde olduğunu düşündürür.

Hanımlara Mahsus Gazete’nin etki alanının yalnızca İstanbul ile sınırlı kalmadığının anlaşıldığı, *Kafkasya’da Kâin Naho Şehrinden Gelip Atide Derc Olunan Mektup İhvan-ı Din Tarafından Memnuyet-i Mahsusa İle Telakkiye Sezadır* başlıklı Kafkasya’dan Şeyhzade Hafız Mehmed Efendi’nin kızı *Şefika Sabiha* imzalı bir mektupta “edeb ve irfan hazinesi İstanbul’dan çok uzakta vahşet dünyasında

³⁶⁰ A.g.e., 183-187.

³⁶¹ A.g.e., 145-147.

Müslüman bir kadın olarak yaşayan kız kardeşleri olduğunu'' hatırlatarak neşretmeye başlanılan Hanımlara Mahsus Gazete'nin kadınları düşünerek yayımlanmaya başlanmasının kendilerinde yarattığı mutluluğu paylaşır. 1896'da yazılan mektupta Hanımlara Mahsus Gazete'nin neşriyle birlikte kalplerine ferahlık geldiğini, Müslüman Kız kardeşlerinin yazılan eserlerini okudukça hilafetin baş şehri İstanbul'daki kız kardeşlerinden mektup alıyormuş gibi hissettiklerini, Naho şehrindeki Müslüman kadınlarda da eğitim tahsili için şevk ve gayret hissi uyandırdığını ve mektubu teşekkür etme amaçlı yazdığını söyler.

Dergide yayımlanan yazıların hilafetin başşehirinden adeta nur yağdırdığını derginin kadınlar arasında elden ele gezerek okunduğunu, kıymetli bir mücevher gibi hıfzettiklerini ve dualar gönderdiklerini anlatan yazısında Naho şehrinde bir *Mekteb-i Cedid İnasıyyesi* inşa edildiğini ve Kafkasya'da böyle bir yeniliğin ilk kez gerçekleştiğini ve burada yaşayan Müslüman kadınları unutmamalarını niyaz ettiği yazdığı mektubunu, Şefika Hanım, ifade ettiğine göre İstanbul bir ''menba-ı maarif'' olmuş bu büyük beldedeki edibe hanımların aydınlatıcı bilgileri için dergiye abone olduğunu ve muharrirlere selam ettiğini söyleyerek bitirir.³⁶²

İstanbul'da basılan bir derginin Kafkasya'da bulduğu karşılık, Hanımlara Mahsus Gazete ve muharrirlerinin Müslüman kadınların modernleşmesinde önemli bir rol model olduğunu düşündürmekle beraber Müslüman kadının eğitim almanın gereği noktasında endişelerin de aşıldığını da gösterir. Naho Şehrinde inşa edilen kız mektebi için heyecan duyan yenileşme için gözlerini İstanbul'daki Müslüman kadınların atacağı adımlarına dikmiş Kafkasyalı Müslüman kadınların da kadınlık fikrinin eğitimle destekleneceği düşüncesinin kabul gördüğünü düşündürür.

Hanımlara Mahsus Gazete'nin kadınlar için açılan mektuplara ön ayak olması dışında yoğun Batı propagandasına karşı bir alternatif Müslüman kadınlık fikrini sunması açısından da önemli bir ilki gerçekleştirmiştir. Yalnızca bir dergi olmadığı aynı zamanda Müslüman kadınları aydınlatan bilgiler sunarak da dönemin kadın hareketine Batıcı olmayan bir yönde verdiği destekle de önemli bir yer tutar.

1896'da derginin neşredilmesiyle ilgili duydukları memnuniyeti anlatan bir mektup da Tiflis'ten gelmiştir. *Dersaadet'te Hanımlara Mahsus Gazete Sahib-i İmtiyazı*

³⁶² A.g.e., 308.

İzzetli İbnü'l Hakkı Mehmed Tahir Beyefendi'ye başlıklı yazıda *Hayriye Mağmume* isimli bir kızın, *Hz Muhammed*'in "İlim Çin'de de olsa alınız" sözüne istinaden, Rus kızlar için kurulmuş bir *Rus İnas Mektebi*'ne girdiğini ve kimliğini gizleyerek Müslümanlığın şanına yakışacak derecede başarılı bir şekilde mezun olduğunu fakat Müslüman kadınların eğitime ilgisizliklerini gördükçe üzüldüğünü, İslam'ın ilme teşvik ettiği bir din olduğunu ve bu yüzden çocukları bu yolda yetiştirmek için gayret edeceğini söyleyen Hayriye Hanım, Rus arkadaşlarının Müslümanlarının geri kalmalarına dinlerinin sebep olduğu inancı karşısında yaşanan sıkıntılara dinin değil göreneklerin sebep olduğunu kendi imkânlarıyla anlatmaya çalıştığını ifade ettiği mektubunun devamında Hanımlara Mahsus Gazete'ye rastlar ve şöyle devam eder:

*Dergiyi birkaç defa öpüp sevincimden ihtiyarsızca ağızımdan çıkan "Yaşayın Osmalılar! Var olun hemşireler! Avazı odamı çınlatıyordu. Gazetenizden her büyük Müslüman şehrinde kızlara mahsus ali mektepler açılmış müjdesi kadar sevindim... İstanbul'dan doğan maarif nurunun yalnız Osmanlı dairesini değil, denizleri dağları aşarak, kutuplara Şimali Sibiryaya kadar yayılmış Müslümanların fikirlerini nurlandırmaktadır. Bizim gibi milyonlarca okumaya muhtaç acizelere kılavuzluk eden gazeteniz insanlık doğruluğu adına yemin ederim ki Osmanlı matbuatına büyük şeref kazandırmaktadır. Cehaletten kurtaran gazetenize Kafkasya kadınları adına teşekkürlerimi, hayır Müslümanlığın yani insanlığın terakkisi yolundaki uğurumu, çığırınıza arz ederim.*³⁶³

Mektubun devamında derginin etrafı aydınlatan ışığı vesilesiyle Bakü şehrinde Müslümanların 150000 ruble toplayarak kız mektebi açmaya başladıklarını, *Tiflis*'te de Müslüman kızlar için büyük bir mektep açılacağı müjdesini vererek sonlandırır.³⁶⁴

Derginin, Osmanlı dairesinin dışındaki Müslümanlara da örneklik sağladığı hatta erkeklerin de kadınların eğitim alması için destek oldukları bir gelişmeye vesile olması o dönemde dergilerin, gazetelerin yalnızca haber aracı olarak görülmediğini göstermekle beraber, Hanımlara Mahsus Gazete'nin, Batılılaşma karşısında İslamiyet'e yöneltilen ithamları da bertaraf edecek bir entelektüel seviyeyi yakaladığı ve bunu dergi yoluyla halka yaydığı anlaşılmaktadır. Derginin kılıçtan daha etkili

³⁶³ A.g.e., 315,316.

³⁶⁴ A.g.e., 317.

toptan tüfekten daha kuvvetli bulunan yazıları ³⁶⁵İstanbul dışındaki Müslüman kadınları Batı propagandalarına karşı da güçlendirdiğini gösterir. Modernleşme ile ilgili bir sorunlarının olmadığını ancak Batılılaşmaya karşı oldukları anlaşılan mektuplarda kadınların dini kimliklerini koruyarak modernleşmek istedikleri bir formül aradıklarını bunun da her konuda bilgilendirilerek yapılabileceğini düşünürler.

Bir diğer dikkat çekici nokta ise kadınların ilim tahsili olarak gördükleri eğitim mevzusunu dini bir iştiyakla kabul etmeleridir. Müslüman kadınlar eğitim için talep ettikleri yenileşmeleri dinin de ilerlemesi olarak gördüklerinden bu yenileşme ihtiyacının kıymeti diğer yenileşme taleplerinden daha farklı bir yerde durur.

Hanımlara Mahsus Gazete'nin Müslüman kadınlar için formüle ettiği yenileşme modelinde Abdülhamid Dönemi modernleşmenin özellikleri görülür. Batı'yla kavga etmeyen ancak modern ile Batı'nın ayrımını yapan bir yenileşme sürecini destekleyen fikirlerle bir Müslüman kadın bilinci oluşturulması için gayret edilir. Bu derginin yazılarında da vücut bulan düşünceler *Ahmet Cevdet Paşa'nın Encümen-i Daniş* açılışında Kuran'dan referans aldığı "bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" ayetiyle de örtüşür. Kadınların aydınlanmaya, yenileşmeye duyduğu ihtiyaç onları Batılılaşma yolundan farklı bir yola sokmuş ve Müslüman modern kadının kimliğini, yine dinden referans alarak yeniden tayin etmek istemiştir. Derginin bu yöndeki temayülüyle neşredilen yazılar olduğu gibi farklı düşüncelerle yazılarını neşredenlerin varlığı bilgisi de önemlidir.

9.14. Kadın (1908-1909)

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra belirgin hale gelen modernleşme ile birlikte basında yayımlanan dergi ve gazetelerin de sayısını artırmıştı. II. Meşrutiyet öncesinde en uzun yayını yapan dergi Hanımlara mahsus Gazete idi. *Yeni Lisan Hareketi*'nin habercisi sayılan *Kadın Dergisi* kendisinden önce kadınlar için kullanılan muhedderat ve hanım kelimeleri yerine kadın kelimesini seçiyordu. Dergi isimlerinden de takip edilebilecek kadının kimliği meselesi kelimelerin seçimini de yansıtmış oluyordu. Aynı dönemde benzer bir iştiyakla Fransa'da yayımlanan

³⁶⁵ A.g.e., 317.

Femina'ya da atıflarda bulunan kadın dergisi ismini bu dergiden ilham olması muhtemeldir. *Muhadderat* yani iffetli, örtülü kadın yerine çalışan ve özverili kadın çağrışımı yapan kadın kelimesi Cumhuriyet'e giden modernleşme yolunun habercisiydi.³⁶⁶

Selanik'te yayımlanmaya başlayan Kadın Dergisi Selanik'teki siyasi atmosferin bir yansıması olarak politik ve siyasi mesajlar veren bir *Jön Türk* dergisiydi. II. Meşrutiyet'le beraber üzerlerinde hissettikleri baskıdan kurtuluşlarını kutlayan *İttihat ve Terakki*'nin merkezi Selanik'te basılan dergi solidarist özellikleriyle farklı bir yerde duruyordu. İyi bir eş ve iyi bir anne olmayı hedefleyerek yenileşme ve İslamiyet arasında bir uzlaşma sağlamak isteyen Fatma Aliye Hanım'ın yazdığı Hanımlara Mahsus Gazete'nin devri bitmiş artık hanım yerine kadın kelimesinin tercih edildiği *İttihat ve Terakki*'nin terakki programını uygulamak için vazifelendirilecek Kadın'ın dönemi başlamıştı.

Pek vakur ve ciddi bir iş olarak gördüğü Kadın Dergisi 'nin ilk sayısında *Kadınlara Dair, Hanımlarımıza* başlıklı makalede *Mehmed Cavid* kadınların yazılı basındaki temsillerinden iftihar ederek Meşrutiyet idaresinin kadınları ihmal etmeyeceğinin bir garantisi olarak anlatıyordu.

Yeni Osmanlı yeni tabirle "Hür Osmanlı milleti kavi ve müteşebbis, faal ve faziletkâr bir nesil yetiştirmek" istiyordu ve bunu da iki güçten yardım alarak gerçekleştirebilirdi biri kadınlar biri de okullar. Çünkü gelecek nesil çocuklardan teşekkül eden bir nesil olacaktı. *İttihat ve Terakki*'nin kadına bakış açısını da aktardığı bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere kadının yeni görevi iyi çocuklar yetiştirmektir.³⁶⁷

Kadının iki büyük vazifesi olarak *terbiye-i etfal ve idare-i beytiyye* tanımlanıyordu. *Mehmed Cavid* kadını bu yeni toplumsal düzende vazifelendirip yeni bir konumdan söz ediyordu. Hep beraber terakkiyi isteyen ve bunun için gayret gösteren erkekler ve kadınlar için yeni düzende yeni görev tanımları vardı. Kadının asli görevi olarak çocukları terakkiye uygun yetiştirmek yani terbiye-i etfalden sorumlu olmak ve ev idaresi başlığından zorunlu tutmak geliyordu. Çocukların terbiyesi meselesi o

³⁶⁶ *Kadın Dergisi 1908-1909*, Yay. Haz: Fatma Kılıç Denman (İstanbul: KEKBM, 2010),3,4.

³⁶⁷ A.g.e., 37.

dönemin üzerinde önemle durduğu konuların başında geliyordu çünkü çocuk sadece bir sonraki neslin değil “kavanin-i irsiyye dolayısıyla bütün ensal-i atiyenin hayat ve ruhunda maddi, manevi etkisi” olacak ehemmiyetli bir durumdu. Eski ile yeni arasında kesin ve kalın çizgiler çizmek isteyen yeni zihniyet için çocuk yetiştirmek adeta milli bir meseleydi.³⁶⁸

Çocukların terbiyesine önem veren milletlerin geleceğin hâkimi olacağı düşüncesine inanan Mehmed Cevad bunun da net kuralları, usulleri,kaideleri olan bir durum olduğunu çocukların şansa ve tesadüfe bırakarak yetiştirmekte devam eden milletlerin gelecekte yaşama haklarının dahi olmayacağını söylüyordu. Ki henüz yaşamaya başlayan ama “daima terakkinin feyziyle yaşamak isteyen Osmanlı milleti” bu kuralları tatbik edecek kadınlar sayesinde yaşayacaktı.³⁶⁹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere geleneksel yöntemleri kuralsız ve şansa dayalı olarak gören ve adeta kılavuza ihtiyaç duyan yeni bir temayül vardı. Bu temayülün Alman disiplin ve pratiğinin etkisini düşündürür. Daha önce yaşamayan bir millet olarak gördükleri Osmanlı milleti, Mehmed Cavid’e göre henüz yaşamaya başlıyordur.

Mehmed Cavid kadınlar için uygun gördüğü ikinci vazife olarak idare-i beytiyeyi kazanmak erkeklerin vazifesi, kadınların vazifesi ise harcamaktır düşüncesinden vazgeçmeleri gerektiğini çünkü ekonomik olarak geleceğe ulaşamayacakları düşüncesindedir. Bu vazife-i ictimaiye için derginin takip edilmesi gerektiğini de salık veren Cavid kadınların iltifatına tabi olduklarını ekler.³⁷⁰

Seniha Hikmet'in *Hepsine Bir Cevab* başlıklı yazısına “biz ne olacağız?” sorusuyla başlar. Nisa Darülfünunlarından, darülmuallimatlardan birkaç tane vardır oysa biz yüzlerce isteriz ki kadınlar zaten bu teali ve tekâmülü yürekten istemektedirler. Şiraze-i nısviyyetimiz dâhilinde terakki edeceğiz diyen Seniha Hikmet geldikleri noktada erkeklerin yollarını açtıklarını hala istedikleri mükemmellikte yetişmiş kadının bulunmadığını ve bunu düzeltmek için mekteplerin ihyasının gerçekleşmesi gerektiğini söyler.

³⁶⁸ A.g.e., 38.

³⁶⁹ A.g.e., 38.

³⁷⁰ A.g.e., 39.

Talim Ve Taallim: Kadın makalesinde *Seniha Hikmet* yenileşme devrindeki en önemli durumun kadının toplum için yüklendiği sorumluluk olarak görür. Yaşadıkları devrin en önemli meselesinin kadının gelecekteki vazifelerini ve ne gibi hizmetlerde bulunacaklarını bilmeleri gerekir. Fakat bu vazifeleri belirlerken Avrupa'dan ihale-i efkâr yapmamak gerekir çünkü Şark'taki İslamiyet kadına Avrupa'nın o devirde dahi vermediği büyük haklar ve eşitlikler tanımıştır. Fakat bu hukuk kadınların lehine kullanılamamışsa da bunun sebebi din değil terbiye, ırk ve geleneksel teferruattır. Bu yüzden kadınların birden bire gözlerini Garp'a çevirmek yerine Şark'ın adetleri içerisinde vazife aramaları gerekmektedir.³⁷¹

Fatma Aliye Hanım'ın da yazılarında dikkat çeken referansı Batı'dan almama gayreti II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki'nin programında da görülür. Bunun nedeni kamuoyunda oluşan ve yenileşmeyi din ile barıştıran muhafazakâr damarı bozmak istememeleri olabilir. *Seniha Hikmet*, "beşikten mezara kadar ilim tahsil etmeyi öğütleyen" dinin kadınları eğitime teşvik ettiği ve bu sayede de vatana hizmet edebilme şansları olduğunu vurgular.³⁷²

Terakki için Batı'yı örnek gösteren ve bu konuda kararlı olan İttihat ve Terakki kadınları yeni vazifelerinde görevlendirirken sağduyulu davranmaya ve Şark'tan referans almaya devam etmeleri gerektiğini ifade ediyor. Bu kadınların yeni görev tanımlarıyla vazifelendirildiği yeni dünya erkeklerin zihinlerinde inşa ediliyor gibidir. Kadın yeni toplumda yenilikçi erkeğin en büyük yardımcısı, kültürün ve ideolojinin yeni nesillere aktarımcısı gibidir.

Cavid Bey'e hitaben yazılan *Mutala'at-ı Naçızane* başlıklı yazıda zekiye isimli bir kadın kadınlık hakkındaki görüşleri için Cavid Bey'i tebrik ederken kadınların makalesinde bahsettiği vezaif-i beytiyye ve iktisad mevzularından bihaber olduklarını bunun sebebi olarak da validelerinin hiçbir şey yapmamayı kibarlık, israfı uluvv-i cenab kıyas etmeleri nedeniyle kötü örneklikte bulunmalarını dile getirir.

Dönemin yanlış Batılılaşması sonucu üst tabakalardan toplumun diğer tabaklarına sirayet eden müsriflik dalgasını hatırlatması açısından ilginç bir yazıdır. Böyle bir tabloda Ailelerin kendi içlerinde yaşadıkları bu savrulmanın karşısında kadınları

³⁷¹ A.g.e., 42.

³⁷² A.g.e., 42,43.

topyekûn bir iktisat seferberliğine çağıran makalelerin değeri anlaşılabilir. Dergiye gönderilen yazılardan anlaşılacağı üzere bu çağrı karşılık bulmuştur. Ancak Zekiye Hanım'ın bu sorumlulukları kabul etmekle beraber vazifenin ifasını nasıl yapacakları konusunda endişesi vardır. 'Mekteplerde talim, tedris, nakış, biçki ve diğer alanlarda',³⁷³ ilerleme kaydedildiğini ancak bu mekteplerin de ihtiyacı karşılamadığını söyler. *J. J. Rousseau*'nun çocuk terbiyesi hakkındaki eserinden tercüme edilmiş bir parçayı okuduğunu fakat daha çok eserin tercüme edilmeye muhtaç olduğunu dile getirir. Derginin gelecek sayılarında bu konu hakkında bilgilendirme yapılmasını istirham ederek sonlandırır. Bu yazı gazetelerin bir eğitim aracı hatta okul gibi görülüp değerlendirdiği bir dönemi yansıtmaları açısından dikkat çekicidir.

Altıncı sayıda *Zekiye Hanım*'ın makalesine cevap olarak yazdığı *Kadınlara Dair 2* başlıklı makalesinde çocukların eğitimi göreneğe tabiyetle husul bulacak bir emel olarak görmez. Ona göre toplumu yetiştirmek için kadınların yalnızca hissen değil dimağın de valide olmaya layık bir surette yetişmeleri gerektiğini vurgular.

Kadınlar için daha zarif mekteplerin inşa edilmesi gerektiğini ellerine verilen kitapların kadınların şahsiyetlerine, kişilik özelliklerine ve kadınlık ihtiyaçlarına göre değildi dimağlarına yüklenen malumatın hayatları boyunca istifade edemeyecekleri bilgiler olduğunu ve kadınları erkeklerle kıyas ederek hata yapıldığını ifade ediyordu. İhtiyaç ve vazife üzerinde duran Cavid, kadınların güzel ahlakına, dimağlarının aydınlanmasına ve geleceklerine hizmet etmediğini düşünüyordu. Bükreş'te ziyaret ettiği bir inas mektebini anlatırken kızlar için ihzar edilmiş "geniş koridorlar geniş ve müsemmes dersaneler" "temiz ve intizamı kendi mekteplerinde de görmek istediğini ama şartların uygun olmadığını yurt dışına gönderilerek okutmanın da mümkün görünmediğini ancak dışarıdan getirilecek hocalar ve onlara verilecek yardımcılarını yetiştirmek suretiyle bu sorunu da çözebileceklerini düşünür. Çünkü "ıslah bir mecburiyettir."³⁷⁴

Vazife-i ictimaiye ve terbiye-i medeniye gibi kavramlar derginin sıklıkla kullandığı kavramlar arsındadır. Terbiye-i Medeniyye başlıklı imzasız makalede fen ilimlerinin mekteplerde görülebileceğini ancak terbiye-i medeniyyeyi mekteplerde tahsil

³⁷³ A.g.e., 93-95.

³⁷⁴ A.g.e., 134-136.

etmenin mümkün olmadığı ileri sürülür. Mekteplerde ilim ve fen tahsil eden bir kişinin yükselerek diplomat olması, tabip olması mümkündür ancak asıl ‘‘vazife-i ictimaiyyesi, terbiye-i medeniyedir. ’Bu da başkalarının hukukuna riayet, vazifeye itaat, hürriyete meftuniyet, istiklal-i şahsiyi muannidane müdafaa gibi medeni her ferdin olmazsa olmazı bir özelliğidir. Bu terbiye de ana kucağında başlar. Buna göre ‘‘sokakta çelik çomak oynayıp arsız çehresini ebeveynine gösteren çocuk’’ ile özel hayatı için bir düzen aile içindeki vazifeleri için itaat eden çocuğun toplum içerisinde işgal edecekleri yer aynı olmaması gerekir.³⁷⁵

Kadın Dergisi’nin *hukuka riayet, vazifeye itaat, hürriyete meftuniyet*³⁷⁶ olarak formüle ettiği bu form, yeni hayat için yeni bir formdur ve bu yüzden yazılan makalelerde tanımlarına ve örneklemelerine yer verildiği görülmektedir.

Kadının bu formüle edilen yeni dünyadaki yeni vazifesi de topluma karşı sorumluluğu olan bu formülün vücut bulduğu *terbiye-i medeniye* için gerekli olan terbiye-i etfal ve idare-i beytiyyedir. Kadın bu belirlenen vazifesine itaat etmelidir, çocuk belirlenen vazifesine itaat etmelidir, bunları yaparken de aher hukukuna riayet etmelidir.

‘‘Neler yapmalıyız?’’ başlıklı bir yazıda *Fatma Seniye* isimli bir hanım İngiliz kadınlarının hayatlarından verdiği örnekte onların faaliyet ve iktidarına gıpta ettiğini ancak Türk kadınlarının İngiliz madamları gibi çalışamayacağını ama idare-i beytiyyeyi tamamıyla ifaya muktedir olduklarını, İngiliz orta halli ailelerinin hizmetçi buldurmak yerine kendi ev işlerini kendileri yaptıklarını, hanelerini temizlemek ve çocuklarına dikkat etmek ve evin tüm ihtiyaçlarına iştirak etmenin kadının vazifesi olduğunu anlatır. Bunun için de vakit düzenlemesine dikkat etmek gerektiğini ve evlere habersiz gidilmesinin yanlışlığından söz eder. Herkesin gün içerisinde vazifesiyle meşgul olduğu bir yaşam biçiminin gerekliliği olarak bu ziyaret meselesinin çözüme kavuşturulması gerektiğini dile getirir. Erkeklerin kazandığını lüzumlu mahallere sarf etmeyi öğrenip kadınların kendi ‘‘hıfz-ı sıhhatlerine de dikkat etmeleri gerektiğini temiz hava teneffüs ederek şenve şatır olmalıları’’ ki kadınların

³⁷⁵ A.g.e., 95,96.

³⁷⁶ A.g.e., 96.

ne eğlenecek ne de teneffüs etmeye vakit bulamayacaklarından bunu erkeklerden istemeleri gerektiğini söyler.³⁷⁷

Avrupa’da *sanayi devrimi* ile birlikte çalışma hayatına atılan kadınların çalışmaları henüz örnek gösterilecek bir yaşam biçimi olarak görülme de orta halli ailelerin kendi evlerinin işlerini kendileri yaptığı bilgisi ile Osmanlı üst tabaka kadınlarına yeni bir alternatif hayat biçimi de sunulduğu görülür. Zira orta tabaka ve yoksul tabakadaki kadınlar evlerinin ekonomisine katkı sağlayacak ürünleri mevsimsel olarak üreterek dolaylı ve direkt olarak ev ekonomisine katkıda bulmuyorlardı. İngiliz kadınlarının modern hayatındaki iş ve ev dengesinin kurulmaya çalışıldığı yıllarda Osmanlı kadınları için en azından ev idaresinin sorumluluğunu almaları gerektiği fikri diğer makalelerde olduğu gibi vurgulanır.

9.15. Kadınlar Dünyası 1913-1921

1908 yılında yaygınlaşan mecmua ve gazete yayıncılığı ile kadınların daha da görünür olduğu bir dönem başlamış oluyordu. Yeni Osmanlı’da *Türk Kadının Haklarını Yayma Cemiyeti* ‘nin yayın organı olarak faaliyet sürdüren Kadınlar Dünyası³⁷⁸ dönemin en çok ses getiren hararetli tartışmalarının yer aldığı bir yayın organı olarak öne çıkıyordu. *Ulviye Mevlan*’ın çıkardığı *Kadınlar Dünyası* kadınlar için yeni bir dünyayı anlatmak ister ve derginin ilkesi olarak yazarlarının tamamının kadın olduğunu ve sadece kadınlara açık olduğunu söyler.³⁷⁹

İlk sayısı 1913 te yayımlanan dergi mukaddimesi erkeklerin kendilerini müdafaa etmelerinden dolayı müteşekkir olduklarını ancak *Abdullah Cevdet* gibi kendisini kadınların müdafii bir konumda görenlere acıdıklarını söyleyerek başlayan dergi erkeklerin kadınları daima mahkûm ettiklerini erkekler sebebiyle yüzyıllardır zulüm gördüklerini ve geldikleri noktada onlardan yardım istemeye tenezzül etmeyeceklerini kadınların kadınlık dairesindeki yükselişleri ve varlıklarının erkeklere bir vazife bırakmadığını düşündüklerini ifade ederek başlar.

³⁷⁷ A.g.e., 136,137.

³⁷⁸ Jenkins, *Robert Kolejin Kızları*, 250.

³⁷⁹ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 80,81.

*Muharrirlerin sözlerine artık ehemmiyet vermeyeceğiz. Kadınlar erkeklerin enis-i canı imiş, refik-i ömrü imiş, aklın iz'anın mütemmimi, yuvanın nazımı, idarenin nazırı velhasıl şerk-i hayatı imiş daha bilmem ne imiş..Muharrirlerin bu tarif ve tavsifleri yalan olmakla beraber ince olan hissiyatımıza ihtizaza getiriyor, bizi aldatıyor.*³⁸⁰

Kadınlar Dünyası imzalı mukaddime yazısında sert bir giriş yapan kadınlar II. Meşrutiyet'in söylemlerini eleştirerek erkeklerin kadınları aldattıklarını kendilerini bir meyve bir meta olarak gördüklerini kadınların geçmişte de yaşadıkları günlerde de erkeklere mahkûm ettiklerini kadınların sınırlanan haklarını ve hayat tarzlarını aktaracaklarını söylerler.

Emine Seher'in aynı sayıda "Alman anasıyla Türk annelerinin terbiye-i etfal konusunda birbirlerinden farklı olduklarını"³⁸¹ çocukları yetiştirirken eski masallardan ve korkutucu hikâyelerden yararlanmanın çocukları atalete sürüklediğini dile getirir. Modaya harcanan zaman ve parayı tenkit eden Emine Seher Ali, modayı cahilane bir taklit ederek kendilerini harap ettiklerini, geçmişin adetlerini de unutturduklarını yeniyi de beceremediklerini ve yılda on beş milyonun Avrupa'ya Osmanlı kadınlarının moda tutkusundan aktığını bu durumdan vazgeçilip kendi modalarını yaratacak sinai mekteplere ihtiyaç duyulduğunu yazar. Bu ihtiyacı karşılamak için açılan *Mamulat-ı Dâhiliye İstihlak Cemiyeti* gibi müesseseleri tebrik eder.

Moda Nedir? başlıklı *Semiha Nihal*'ın kaleme aldığı makalede, süsün de ifrat olduğunu vurgulayarak başladığı makalesinde insanın süste de kendi reyine tabi olması gerektiği, 'zaten telebbüsün tesettür ve tehafüz demek olduğu modaya gerek kalmadığını, vücudu, tenasübü, endam-ı nazar-ı itibara almak gerektiğini" söyler. Bir düğünde giyilen bir kıyafetin başka düğünde de giyilebileceğini, hanım, hanımefendi olmanın ölçütü olarak "modayı bihakkın icra etmek demek olmadığını, hanımefendi demenin süs ve moda demek olmadığını, terbiyeli ve hanımefendice nezaket sahibi olarak tezeyyün edilebileceğini ve zihinleri modaya hasretmekten

³⁸⁰ *Kadınlar Dünyası Dergisi 1913-1921*, Cilt.1, Yay. Haz: Tülay Gençtürk, Fatma Büyükkarcı Yılmaz, (İstanbul: KEKBM, 2009), 3-4.

³⁸¹ A.g.e., 5.

kurtarıp asıl vazife olan çocukları yetiştirmeye adanmaları gerektiğini’’ böylece tam manasıyla kadın olunacağını ileri sürer.³⁸²

Moda tartışmalarının da devam ettiği yenileşme sürecinde kadınların müsrifliği konusunun gündemde kalmaya devam ettiği görülebilir. Müsrifliğin moda çılgınlığıyla perdelendiği, modanın da hanımefendilikle bir tutulduğu bir dönemde kadınlar yenileşmek isterken moda batağından kurtulup asıl yapmak istedikleri terakki olarak gördükleri çocuk yetiştirmede ilerleyemediklerini düşündükleri anlaşılır.

Diğer milletlerde kadının tarihini ve kültürünün de anlatıldığı dergide, bir yandan da art arda kurulan kadın cemiyetlerinin kuruluş beyannameleri de yayımlanıyordu. Kadınlık fikri için erkeklerin görüşlerini referans almak yerine yeni bir çabaya girişilmişti. Kadınlar Dünyası bu görevi üstlenerek kadınları cemiyetlerde örgütlenmeye, maarif ve yardımda sorumluluk almaya davet ediyordu.

Terakkiye Doğru başlıklı makalede kadınların yegâne maksatlarının terakki olduğunu ancak erkeklerin kendilerini münevver olarak görmediklerini ve bu durumun da onları üzdüğünü kadınların verdiği destek gibi erkeklerin de destek vermelerini beklediklerini söyler.³⁸³

Meliha Zekeriya'nın *Kadınlar Nasıl Çalışıyorlar* başlıklı makalede İngiliz Kadın Hareketi *Sufrajet*'lerin ‘‘harekât-ı kemal-i dikkatle takip edilecek bir mahiyet-i fevkaladeyi haiz’’ olarak tanıtır. *Sufrajet*'lerin izledikleri yolu ve elde etmek istedikleri hakları anlattığı makalesinde kadınlara rey hakkı için giriştikleri mücadelede şiddete varan eylemler sonucu toplumda su-i tesir yarattığını fakat her şeye rağmen kadınların umurun tahkirinden korkmadan davalarına bağlı kalan kadınları azimkâr gördüğünü cezaevini hatta cezaevinde yemek yemeyi reddederek ölümü göze aldıklarını ve erkeklerden daha büyük bir metanet gösterdiklerini dile getiriyordu. Meliha Zekeriya bu hareketi muntazaman takip edeceğini maksadının da kadınlara hemcinslerinin nasıl çalıştığını anlatmak olduğunu henüz eşlerini dahi seçemeyen kadınların mebus seçmek ve seçilmek gibi bir istek için mücadele

³⁸² A.g.e., 8.

³⁸³ A.g.e., 44,45.

etmelerini beklemediğini de vurgular. Ona göre intihaptan önce kadınlarda temin edilmesi gereken şey daha mühim şeyler vardır. ³⁸⁴

Osmanlı kadın hareketini bir taklit hareket olarak değerlendirmenin yanlış olacağını söyleyen Serpil Çakır, Kadınlar Dünyası'nda feminizmi de taklit olarak değil bir tanım olarak kullanıldığını söyler. O dönemde kurulan derneklerin sayısının otuz civarı olduğu ilk kurulan derneklerin savaş mağduriyetlerini giderme amaçlı yardım dernekleri olduğunu dile getirir. ³⁸⁵

Müstakbel Valideler Muhtaç-ı İrşat ve Terakkidir başlıklı *Beşiktaş: Azize* imzalı makalede diğer kadın dergilerinin de defaten vurguladığı eğitimsiz annelerin yetiştireceği çocuklar nedeniyle felaketten felakete sürükleneceği düşüncesi yine dile getirilir. Mutaassıp dimağların kadınların yüksek mevkilere çıkmalarından korktuklarında akıllarına vatanı müdafaa ve muhafaza edecek çocukları yetiştirecek kişilerin kadınlar olduğunu unuttuklarını ifade eder. 'Vapurda, Yolda, camide süfli erkekler tarafından atılan çirkefe tahammül etmenin, isyan etmemenin zor olduğunu İslam dininin emri olan tesettürün kadını erkeğin eğlencesi, esiri yapmadığını kadınların cemiyet içerisinde de bir mevkilerinin olduğunu bu mevkiinin de valide olmak sıfatıyla erkeklerin mevkilerinden de mümtaz ve müstesna olduğunu'' söyler. Bazı kadınların da erkekler gibi ahlaksızlık yapabileceğini fakat nasıl ki tüm erkekleri zan altında bırakmıyorsa kadınları da itham etmemek gerektiğini söyler. ³⁸⁶

1913'te yayımlanan 8. Sayıda Yurt Hemşirelerime başlıklı, *Ulviye Macit*'in kaleme aldığı makalede yaşadıkları asrın bir iktisat asrı olduğunu fakat bazı kadınların ellerindeki altınları bonmarşelerde, Karlımanlarda avuç avuç saçtıklarını ve memleketin kanını ecnebilere mass ettirdiklerini bu kadınlar yüzünden ise milletin bir deri ve kemikten kadit halinde olduğunu Anadolu'daki fakir çiftçi kadınların ziynetlerini kendilerinden mahrum ederek verdikleri paraları bu şekilde israf ettiklerini anlatır.

Osmanlılık için son bir kurtuluş çaresinin kaldığını onun da maddi kuvvetler değil milliyet duygusu, vatan aşkı olduğunu söyler. Balkan Harbi'nde ecnebilere

³⁸⁴ A.g.e., 57,58.

³⁸⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 406,408.

³⁸⁶ *Kadınlar Dünyası Dergisi Cilt.1,69.*

kendilerinden kazandıkları paralarla kendilerine kâşanelerde, atlas koltuklarda Osmanlı'nın mağlubiyetini, makhuriyetini kutladıklarını okuyarak mütelezziz olduklarını böyle zamanda yine fakir esnafın kendilerine yardım ettiğini, uyanmak gerektiğini, ruhta milliyet aşkı, düşmana beslenen kin ve gözlerde dud-ı intikam doğmalıydı. Evlatların da bu hisle yetiştirilmesi gerektiğini, kendi sanatımızı, sanatkârlarımızı sevmemiz gerektiğini söyler.³⁸⁷

Dünya savaşın eşiğindeyken Batılılaşmanın etkisiyle beraber yaşadıkları gayr-ı müslim anasının davranışlarıyla ve tüm dünyada yükselen milliyetçilikle birlikte kadınlar da kendilerini bu savaşın etkileriyle konumlandırıyorlardı. Modanın ve yol açtığı müsrifliğin sebep olduğu zayıfatı iktisadi yönden de değerlendiren kadınlar son çare olarak milli duygularla bu savurganlıktan kurtulmaya çalıştıkları görülür. Yerlilik vurgusunun yapıldığı Anadolu kadınlarının örnek gösterildiği bu yeni dönemde kadınlar Batılılaşma serüvenine ara vermiş gibi görünseler de yeni bir tanım olan toplumsal vazife vurgusu da güçlenecekti. Modernleşme Anadolu kadını gibi milli duygularla iktisadi davranan ve eğitilmiş kadınların terbiye-i etfal bilinciyle yetiştirecekleri gelecek neslin sorumluluğunu almak olarak devam edecekti.

Nitekim *Vezaifimiz* başlıklı *N.F* imzalı makalede kadınlığın artık terakkiyatta esaslı bir amil ve rükn-i mühim olarak kabul edildiğini yaşadıkları sıkıntılı dönemin müsebbipleri olarak ise ecdadın ümmi, mutaassıp kafalarını gördüğünü söyler. İngiltere, İskoçya, İsveç ve Norveç gibi ülkelerde kadınların hızlı iyileştirmelerle ilerleme sağlandığını çünkü milletlerin kadınları yücelterek saadete ulaşabileceklerdir çünkü tarih kadınların irfanının sönmesinin milletlerin mahvoluşa mukaddime gösterir.³⁸⁸

Millete ve Hükumete Bir Hitabe: Hak İstiyoruz başlıklı makalesinde *Mükerrem Belkis* istedikleri hakları mukaddes din emrettiği halde neden verilmediğini sorduğu bir soruyla başlar. Ve Darülfünunda şu'abatının açılmasını ve kadınların ilim ve fenden istifade etmelerini, aksi takdirde Allah'a ve insanlığa muhalefet etmiş

³⁸⁷ A.g.e., 78,79.

³⁸⁸ A.g.e., 79,80.

olacaklarını, milletin büyük bir çoğunluğunu ilim tahsilinden geri bıraktıklarını duygulu bir şekilde dile getirir.³⁸⁹

9.16. Türk Kadını 1918-1919

Dönemin ilk *Türk* isimli kadın dergisi olarak yayımlanmaya başlayan dergi *Ahmet Halid* tarafından çıkarılmıştır. Yüksek sesle dillendirilen feminist söylemlerin de dile getirildiği bir dönemde dergi bilinçli olarak *Türk kadınına* hitap etmek ister. Kadınlığı yeniden tanımlayacak olan derginin ilk sayısındaki ilk makalesi *Bizde Feminizm* başlıklı makaledir.

Necmeddin Sabık'ın kaleme aldığı makalede kısa zaman içerisinde yaşananları büyük değişimlerin ve terakkinin görüldüğü ancak yine "intikal dönemlerine özgü bir istikametsizliğin, kararsızlığın hâkim olduğu" bir dönem olarak görür. Kızların tahsillerini erkek çocukları gibi yapabildikleri hatta onlar gibi çalışabilmelerini, 'medeni vazifelere girebilmelerini, hür mesleklere sahip olmalarını doğal bulmaya başladıklarını tüm bu gelişmelerin gelecekte kadınların sosyal hayattaki iş bölümüne iştirakine kapı açacak" bir durum olarak görür. Gelişmelerden hoşnut olmayanlar ve bu gelişmelere itiraz edenlerin olduğunu itiraz edenlerin kadınların tüm alanlarda fitraten vazife almalarının uygun olmadığı düşüncesini savunduğu, hoşnut olmayanların ise feminizm namına erkeklerin esaretinden kurtulamadıklarını düşündüklerini bir kısmının da tesettür engelinden kurtulamadıklarını ve değişim beklediklerini anlatır. Değişimin kaçınılmaz olduğunu ancak toplumun örf ve adetlerinden dışarı çıkmamanın ve bunlarla irtibatı kesmenin mümkün olmadığını feminizm iddialarının bir kısmının gelişigüzel iddialar olduğunu ve hepsini haklı kabul edemeyeceklerini söyler.³⁹⁰

Avrupa'daki feminizmin kadınların siyasi haklar elde etme ve medeni hukuktaki haklarına haiz olmaları anlamını taşıdığını bu akımın yıllardır devam eden süreçte kadınların her ihtisasta doktor, avukat olduğunu ve ticaretin her şubesinde olarak tüm meslekleri erkekler derecesinde görmeye muktedir olduklarını kanıtladıklarını ve bu

³⁸⁹ A.g.e., 378.

³⁹⁰ *Türk Kadını Dergisi 1918-1919*, Yay. Haz: Birsen Talay Keşoğlu, Mustafa Keşoğlu (İstanbul : KEKBM, 2010), 4,5.

yüzden feminizm davasının bugün siyasi meselelere iştirak etmişler ve özellikle de seçme haklarını elde bulundurmuşlardır.

Fakat bugün Türk kadınının ne istediğini anlayamadığını söyleyen Necmeddin Sadık, Türk kadınlarının Darülfünunlarda erkeklerle birlikte ders gördüklerini, eski evlilik hukukunu gün yüzüne çıkarılmasıyla kadının mukadderatı ile ilgili düşüncelerin değişmeye başladığını ve Türk kadınının terakkisinde tesettürün engel olmadığını ispatı olduğunu ifade eder. Kadınların terakkisini tesettürün kalkması gibi zahiri bir engelin kalkmasında arayanların görüntüye aldandıklarını nitekim tesettürün de diğer müesseseler gibi değişime girdiğini ve örf'e tabi olduğunu söyler. Tüm müesseselerin zamanla ve harsa uygun olarak kadınlara kapıları açacağını bunun harsın inkişafıyla gerçekleşeceğini, kadınların milli kültürde içtima-i taksim-i amalin tüm şubelerine girmelerine bir mani olmadığını siyasi hukukun da zamanla toplumsal tekâmülün sağlanmasıyla kadınları bu faaliyet alanına da sevk edeceğini söyler.³⁹¹

İctimai tekâmül ve hars vurgusu kadınların modernleşme için atılacak adımlarda yeterli görülen referansın *Türk örf ve ananelerinde* mevcut olduğu düşüncesine işaret eder. Türk örfünde kadınların erkeklerinin yardımcısı olduğu ve toplumsal hayatın içerisinde vazife aldığı düşüncesi *Türk Kadını* için çizilen istikamet kodlarını vermektedir. Örfün engel olmadığı bilakis vazifelendirdiği bir kadınlık tanımı yenidir ancak ailenin çözülmesi ile sonuçlanabilecek bir eşitlik anlayışının uygun görülmediği de açıktır. Çünkü “kadınların faal hayata karışmaları hep ailenin lehine olmalıdır”.³⁹²

Kadını ailesiyle kurduğu bağlarla kutsal olduğunu söyleyen yazar, Avrupa’da gençliğin ifsad olduğunu, serbest bağların, ilişkilerin kadınların eşitliği hürriyeti namına Avrupa’da dahi misli olmayan serbest yaşantılı *Levanten* muhitlerin giderek aşağıya çektiğini bunlarla mücadelede etmenin ise kadınların vazifesi olduğunu hatırlatır. Hiçbir vazifenin hatta kadının atıl kalmasının dahi aile içerisindeki vazifelerinden daha fazla öneme sahip değildir. Çünkü Türk kadınının terakkisi, Türk ailesinin terakkisinden ayrılamaz. Kadınlık hareketi bir taraftan ailenin kutsiyetinin

³⁹¹ A.g.e., 6

³⁹² A.g.e., 6

bilincinde olmalıdır bir taraftan da kadınlık ve aile ahlakının intişarıyla birlikte gitmelidir.³⁹³

Aileyi yok sayan bir *feminist* anlayışın kabul görmediğini ancak kadının ilerlemesinden de yana olduklarını açıklayan bu düşünce Türk Kadını'nın milli ve modern kadın tanımının çerçevesini vermesi açısından önemlidir. Feminizm Avrupa'da ve bizde olarak ayrıldığı bir düşünce yapısında bu akımın istikameti belli olan bir kadınlık şuuruyla kadınları aileden koparmadan ve asli vazifelerinden soyutlamadan modern ve ictimai hayata katılmalarını kolaylaştıran bir cereyan olarak görmeleri gerektiğinin altı çizilir. *Muhafazakâr* söyleme benzer bir söylem olan bu görüşe göre kadının vazifeleri yüzyıllardır aktarılan ancak yanlış uygulanan Türk örfünün kadına verdiği değerle yeniden tanımlanmalıdır. Vazife düşüncesi başlı başına yeni bir söylemdir. Kadının sosyal hayatta alacağı vazifenin referansı Türk örfüdür. Milliyetçi söylemin belirginleşmeye başlaması dönemin de bir özelliğidir. Kadınlık mefkûresi Türk milliyetçiliği ile yeniden izah edilecek ve referansını milli tarihten alacaktır.

Dünyadaki milliyetçilik söylemlerinin de etkili olduğu bir dönemde Türk kadını için belirlenen toplumsal vazife eğitimli, eşine yardımcı iyi bir anne, ev idaresini başarılı bir şekilde gerçekleştirebilen, anneliğini, çocuklarını önceleyen bir kadınlıktır. Türk kadını cemiyetler vasıtasıyla anneliği ve eş vazifelerinin yanında ideolojik olarak da sorumluluğunu yerine getirir. Milliyetçilik de feminizm de kadının modernleşmesine katkıda bulunur. Katkıda bulunduğu toplumun örfüne uyum sağladığı ölçüde de kabul görür.

Kadının Haklarına ve Vazifelerine Dair başlıklı makalede kadınlık için hakların da vazifelerin de toplumsal birer kıymet olduğu aslolanın vazife olduğu hakkın ancak vazifenin vücuduyla kaim olacağı düsturu hatırlatılır. *Kazım Nami*, kadının toplum içerisindeki değişimlere göre vazifelerinin de değişebileceğini, kadının erkekten çok farkı olmadığı için vazifelerde kadın da erkek de müşterektir düşüncesini savunur. Fakat iffet mevzusunda kadının iffetinin erkeğinden daha değerli olduğunu vurguluyor ve bunu da ictimai vicdanın kadını kutsadığı için böyle bir farklılık olduğunu belirtir. Bu sebeple kadının vazifesi onun iffetini lekeden korumasıdır.

³⁹³ A.g.e., 6,7.

Hürriyetten beklentinin tamamen sınırları aşmak olmadığı gibi erkeğin de kadın hürriyetinin mukayyed olduğunu söyler.

Eğitim alma hakkının da esasında bir *vazife* olduğunu erkek ile kadın eşitliği bir gereği olarak kadının eğitim hakkının olduğunu ancak bunun aslında bir vazife olduğunu, vazifenin diğer tezahürüne hak isminin verildiği ileri sürer. Kıymeti arttıkça vazife de artmaktadır. Bu sebeple kadına verilen kıymet fazla olduğu için kadının iffetini koruma vazifesi de erkeğinkinden daha önemlidir. Hak iddiasında bulunmak için de cemiyetin tayin ettiği daha yüksek vazifelerin icrası gerekmektedir.³⁹⁴

Kadınların hak arayışına vazife kavramıyla cevap veren bu görüş *Türk Kadını Dergisi*'nde sıklıkla vurgulanan görüştür. Vazife kavramını kutsayan ve teşvik eden görüşe göre kadının içtimaiyattaki vazifesi aileyi iffetli bir biçimde ayakta tutmaktır.

Moda başlıklı kaleme alınan bir yazıda savaşın her şeyi sarstığı halde modaya hiç ilişmediğini zevk için moda uğruna müsrifliğin devam ettiğini ve zevk sahibi olmanın da bir ihtiyaç olduğu gerçeğini kabullenerek derginin moda köşesi açma kararı aldıklarını duyurur moda tutkusunun karşıtı olduklarını belirten dergi umumi cereyanın önüne geçemedikleri için bu köşeyi açmaya mecbur kaldıklarını belirtir.³⁹⁵

Tüm kadın dergilerinin ortak özelliği olarak moda bahsinin açılması ve bu konuda Avrupa'dan bilgi aktarımı ihtiyacı duyuruda da belirtildiği gibi savaş zamanlarında dahi bir ihtiyaç olarak görülmüş ve Türk kadınlarını müsriflik derecesinde harcamaya iten bir tutum olmuştur.

³⁹⁴ A.g.e., 32-34.

³⁹⁵ A.g.e., 45,46.

ONUNCU BÖLÜM

10. KADINLAR VE CEMİYET FAALİYETLERİ

Kadın hareketi örgütlü bir hareket değildi ancak sürecin başında edebiyat ve basında söz sahibi olan kadınlar dergicilik, gazetecilik hayatlarında edindikleri deneyimlerini eğitim dışında daha farklı bir alana aktardılar. Bu yeni alan yardımlaşma ve eğitim gönüllüğü esasına dayalı yardım kuruluşlarıydı. Bu kuruluşlar önceleri yoksullara, yetimlere yahut ihtiyaç sahibi olan kadınlara yardımlarla faaliyet alanlarını genişletirken zaman içerisinde siyasi hak talep edecek bir örgütlenmeye doğru da gidilecek bir araç olacaktır. Kadınların kurdukları yahut kadınların bizatihi görev aldıkları cemiyetler kadınların örgütlenmesi ve örgüt disiplini içerisinde sosyal faaliyet yapma pratiklerini geliştirirken bir yandan da feminizme evrilen yolu³⁹⁶ açıyordu.

Dünyadaki kadın hareketi de kadınların cemiyetler yoluyla sosyal sorumluluklar aldığı bir zaman dilimine girmişti. Osmanlı toplumunda da kadınların gazete ve dergilerde yazarlık yapmalarının yanı sıra bir araya gelip yardım ve ilim faaliyetleri yapabilecekleri cemiyetler kadınların iyi bir eş iyi bir anne olmalarının yanında yardımsever, hayırsever kimliklerini de öne çıkarmaya başlamıştı. Osmanlı toprakları dışında yaşanan felaketslere dahi yardım gönderen yardım kuruluşlarından bazıları Halide Edip'in teklifiyle 'Rumeli'deki cinayetlere karşı Hindistan, Türkistan ve Rusya'daki Müslüman kadınlara telgraf çekmek'³⁹⁷ gibi siyasi faaliyetler de içeriyordu.

Yardım derneklerinin dünyadaki kadın hareketine önemli bir katkısı da kadının kırılğan ve korunmaya muhtaç olduğu algısını zayıflatması olmuştur. Yüzyıl boyunca kadınların İngiltere'deki cemiyet faaliyetleri bazı erkeklerin direnmesine rağmen bazı erkeklerin destekleriyle feministleşmeyi devam ettiren bir araç oldu. Kadınların seyahat ettikleri, para topladıkları, resmi ve siyasi kurumlar hakkında bilgi edindikleri cemiyetleşme süreci kadınların bağımsızlaşmasına yol açarken bir yandan da eğitimdeki eksikliklerini daha iyi tespit edebilmelerini de sağlamıştı.³⁹⁸

³⁹⁶ Bock, *Avrupa Tarihi'nde Kadınlar*, 131.

³⁹⁷ Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, 164.

³⁹⁸ Bock, *Avrupa Tarihi'nde Kadınlar*, 130,131.

Birçoğunun bu dergilerde kuruluşlarını ilan ettikleri cemiyetler kadınlar daha çok yardım faaliyetleri etrafında toplanılmış bir izlenim verse de değişik amaçlar için de kurulmuş cemiyetler vardır. Bu cemiyetler kadınların sosyal sorumluluğun kadınlar tarafından da omuzlandığı, özne olarak etki alanlarını genişlettikleri kurumlar olarak da görülmesi mümkündür. *Emine Semiyye*'nin 1898'de Selanik'te kurduğu *Şefkat-i Nisvan* kurulan ilk yardım derneğidir. ³⁹⁹

Meşrutiyetle birlikte artan bu faaliyetler için kurulmuş bazı cemiyetlere örnek olarak Rumeli sınırlarındaki askerlere kışlık giyecek sağlama amacıyla 1908'de kurulan *Cemiyet-i İmdadiye* Fatma Aliye başkanlığında kurulmuş ilk kadın kuruluşudur. 1908'de Selanik'te kurulan *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi*; 1909'da *Esirgeme Derneği* Süleyman Paşa'nın kızı *Sabiha Hanım* ve *Nezihe Muhiddin* tarafından kurulmuştur, bu okulda ücretsiz ders de verilmiştir. Yine 1909'da *Osmanlı Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye* Abdulkerim Paşa'nın kızı başkanlığında kurslar açan bir kuruluşur. 1910'da kurulan *Teali-i Vatan-ı Osmani Hanımlar Cemiyeti* ; 1912'de Selanik'te kurulmuş orduya savaş gemisi hediye etmek gibi amaçları olan hanımları yüceltme ve *Hilal-i Ahmer*'e yardım göndermek amaçlarını taşıyan bir kuruluşu. 1913'te *Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti* gibi kuruluşlar örnektir. ⁴⁰⁰

Halide Edip'in 1908'de kurduğu *Teali-i Nisvan Cemiyeti* II. Meşrutiyet döneminin en etkili kurumlarından biriydi. Zihnioğlu'na göre cemiyet dönemin ilk feminist yönelimle kurulmuş derneği olarak görülebilir. Türkçe'yi iyi konuşup yazabilme ve İngilizce derslerine devam zorunluluğu gibi şartları olan derneğin üst sınıf eğitilmiş kadınlara hitap eden, kadınlığın yükselişi ve kadın haklarını savunan nesillerin yetişmesinde faaliyet sürdürmüştür ⁴⁰¹.

Nezihe Muhiddin'in kadınların aydınlanması, eğitimi kadınlığın yükselmesinde önemli birer etkendi 1912 ile 1918 yılları arasında faaliyet gösteren *Esirgeme Derneği*'ni arkadaşlarıyla, üçüncü kadınefendi himayesinde kurdu. ⁴⁰²

³⁹⁹ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 87.

⁴⁰⁰ Kurnaz, *Yenileşme Döneminde Türk Kadını*, 155-162.

⁴⁰¹ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 57,58.

⁴⁰² A.g.e., 59,60.

Muhiddin'in dernek çalışmaları esnasında iki okulda öğretmenliğe ve müdireliğe devam ediyordu, derneğin de desteğiyle kızların sadece okul bilgileriyle yetinmeden seminerlerle, konferanslarla yetişmelerini hedefledi. Yine dernek bünyesinde üyelerinin yalnızca kadınlar olduğu bir *kadınlar eşya pazarı* ve otuz bin liralık sermayeyle bir anonim şirketini de kurarak kadınları modern çalışma tarzına yönlendirmiştir.⁴⁰³

Yine *Sultan Reşat*'ın desteğiyle Osmanlı donanmasını güçlendirme amaçlı kurulan ve sivil bir kuruma dönüşen *Donanma Cemiyeti İstanbul Hanımlar Şubesi*'ni kurduğu bilinmektedir. *Kadın efendilerin mücevherlerini bağışlayarak destek oldukları Osmanlı hanedanının kadınlarının da katıldığı sivil bir hareket olarak Donanma Cemiyeti Osmanlı kadınlarının sivil yaşama katılmaları bakımından önemlidir.*⁴⁰⁴

1912'de *Mamulat-ı Dâhiliye Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi*, yine 1912'de *Besim Ömer Paşa*'nın desteği ile *Fatma Aliye Hanım*'ın da kâtibelik yaptığı *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi* kurulmuştur. Derneğin faaliyetleri arasında dernek hesabına para toplamak, hastanelerde yaralı askerlere ve hastalara bakım dışında bir de cemiyet *Hanımlar Darussınaisi* açtı kadınların çalışıp yevmiyelerini aldığı, eğitim gördüğü bir kurumdu. *Müdafâ-i Milliye Osmanlı Hanımlar Cemiyeti* 1913'te, *Şehit Ailelerine Yardım Birliği*, *Nakiye Hanım* tarafından, 1914'te *Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan* tarafından *Asker Ailelerine Yardım Hanımlar Cemiyeti*, 1918'de *Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti*, *Biçki Yurdu*, 1916 *Bilgi Yurdu*, kuruldu.⁴⁰⁵

Müdafâ-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, 1913'te *Nuriye Ulviye Mevlan* tarafından kurulan bu cemiyet 28 Mayıs 1329 tarihli Kadınlar Dünyası Dergisi'nde programını açıklar. Ahkâm-ı celile-i şeriyeye muvafık sade, süsten azade, iş görebilen kadınlar için *kıyafet-i hariciye tasarlamak*, sonrasında kadınlar için çalışabilecekleri iş

⁴⁰³ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 62.

⁴⁰⁴ A.g.e., 63.

⁴⁰⁵ Kurnaz, *Yenileşme Döneminde Türk Kadını*, 161,162,167,168,171,172.

alanları yaratmak, eğitim aracılığıyla kadınların fikirlerini aydınlatmak gayesiyle kurulduğunu ilan eder.⁴⁰⁶

Kadınlar Dünyası Dergisi ile duyurularını yapan cemiyet kadını kuşatan geleneğe kısıtlamaların tümüne, hukuksuzluğa ve eğitimsizliğe karşı bir mücadele başlattığını duyurmuştu. Boşanma hakkı, çok eşliliğin önlenmesi, evlenme biçiminde değişiklik talebi gibi konularda farkındalık yarattığı gibi, milli kıyafetler konusunda ısrar ederek çalışma yaşamında kadınla erkeğin teşrik-i mesai edebileceğini söyledi. Derneğin en büyük başarısı telefon memureleri *Bedra Osman* ve arkadaşlarının çalışabilmeleri için başlattıkları mücadele ve *Belkıs Şevket*'in bir pilot eşliğinde ilk kez uçuşunu desteklemek olmuştur. *Belkıs Şevket* İstanbul'da 1913'te uçan ilk Müslüman kadın olarak tarihe geçmiştir.⁴⁰⁷

Çakır, Müdafai-Nisvan Derneği'nin diğer dernekler gibi maddi manevi yardım almadığı ve radikallik ve aşırı uçlarda olmakla suçlandığı, bu sebeple orta halli halkın kadınlarından destek gördüğü ve yeni bir kadın tanımı olan sosyal kadın, meslek kadını kimlikleri oluşmasına sebep olacaktı. Derneğin II. Meşrutiyet sonrasında erkekleri açıkça düşman ilan eden *Fatma Nesibe Hanım*'ın verdiği *Beyaz Konferansa* (katılımcıların beyaz başörtü takarak geldiği bir konferans salonunun duvarlarının beyaz olması sebebiyle böyle adlandırıldığı aktarılıyor) üç yüze yakın kadının katılım sağladığı bilgisi vardır.⁴⁰⁸

1918 İnas Darülfünunu Mezuneleri Cemiyeti kuruluş aşamasında olduğu anlaşılan makale var ama kesin bilgi yoktur.⁴⁰⁹

Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyye, Dâhiliye Nezareti'nin 1916 yılında Enver Paşa'nın öncülüğünde kurdurduğu cemiyet kadınları yapabilecekleri işlere yönlendirip, namuslu bir şekilde yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gelir sağlamaya alıştırmak ve himaye etmek ve evlendirmek amaçlı kurulmuş ticari hedefi olmayan bir dernektir.⁴¹⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasındaki koşullarda on altı binden

⁴⁰⁶ *Kadınlar Dünyası Dergisi Cilt:II*, 44,45.

⁴⁰⁷ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 109,110,111.

⁴⁰⁸ A.g.e., 117.

⁴⁰⁹ Kurnaz, *Yenileşme Döneminde Türk Kadını*, 26.

⁴¹⁰ Tiğinçe Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı* (İstanbul:1998, Bilim Teknik) 103,104.

fazla kimsesiz ve yetim çocuğun olduğu ve bu çocukların önemli bir kısmının da Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin himayesine verildiği bilgisi yer alır.⁴¹¹

⁴¹¹ Yavuz Selim Karakışla, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, (İstanbul: İletişim, 2015),230.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

11. OSMANLI KADINLARI VE ÇALIŞMA HAYATI

Modernleşme öncesi Osmanlı aile yapısında ailenin kadınları üretime yüksek düzeyde katılıyorlardı. Bu üretim ailenin sayfiyelerdeki zamanlarında kışlık yiyecek üretmek gibi faaliyetlerde bulunuyorlardı. Şehir yaşamının 19. Yüzyıl ile çıkan yeni ihtiyaçları dışında Osmanlı toplumu tükettiğini üretebilen bir toplumdur.⁴¹²

Türk kadını için en güzel işin *öğretmenlik* olduğunu aktaran *Hester Jenkins*, bazı Türk kadınlarının geçimlerini sağlama amaçlı dikiş işleriyle uğraştıklarını ancak tanıdığı tüm Türk kadınlarının kıyafetlerini Fransız ve Yunan terzilere diktirdiğini aşçıların, hamam görevlilerinin, sütannelik yapanların, çamaşır görevlilerin, sekreterlerin, kahve yapanların ve Kuran okuyuculuğu yapanların olduğunu bunların dışında da oya, takı, kozmetik ürünleri gibi ürünleri satmak için ev ev dolaşan satıcı kadınların ve işi yaparak, halı dokuyarak geçimlerini sağlayan kızların varlığından bahseder.

Modernleşmenin birkaç koldan devam ettiği 19. yüzyılda keşfedilen, icat edilen her yeni şey de Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip ediliyordu. 1876'da telefonun icat edilmesiyle birlikte yenilikleri yakından takip eden II. Abdülhamid haberleşmenin önemini arttığı bir dönemde 1881'de ilk telefon hatlarını kurduğunu.⁴¹³

Telefon memureleri artan talep üzerine ilerleyen yıllarda meclisin ve Sultan V.Mehmed Reşad'ın iradesiyle *Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi* 1911'de kuruldu.

Daha büyük bir alana yayılan telefon hatlarıyla birlikte daha fazla talebe de hizmet vermeyi amaçlayan şirket 1913 yılında şirket santrallerinde çalışmak üzere görevlendirilecek kadın memure aradıklarını duyurdu. Dönemin en ünlü feminist gazetesi Kadınlar Dünyası'nda da yayımlanan ilandan sonra *Ayşe Bedra Osman* isminde bir Osmanlı hanımının ve dört arkadaşının iş başvurusunda bulunduğu

⁴¹² Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 161.

⁴¹³ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri* (İstanbul: Akıl Fikir,2014), 21.

haberi yayımlandı. Fakat iş başvurusunda karşılaştıkları muamele Ayşe Bedra ve arkadaşlarını kadınların kamusal alanda çalışmalarına sıcak bakmayan geleneksel algının dışında başka bir engelle de yüzleştirdi. İlanda belirtilmediği halde Rumca ve Fransızca bilme şartı koşan bir Rum görevlinin hakaret ve istihzalarıyla karşılaştılar. Kadınlar Dünyası'nda yayınlanan mektubunda anlattığı durum üzerine gazetenin sahibi Ulviye Mevlan'ın bu işe derginin de kamuoyu potansiyelini dâhil etmek istemiş ve derginin gündeminde tuttu.⁴¹⁴

20 Şubat 1911 tarihli belgede Bursa'da Halı ve İpek Fabrikalarında Çalışan Kadın İşçilerin grevinden söz edilir. Çalışma saatlerinin fazlalığı ve ücretlerinin düşüklüğü sebebiyle şikâyetle bulunan kadın işçiler, greve gitmişler ve arabuluculukla grevi sonlandırmışlardır.⁴¹⁵

1919 sonrası Osmanlı toplumunu çok fazla erkeğin öldürüldüğü ve çok fazla kadının tek başlarına hayatta kalma mücadelesi verdiği yıllarda Jenkins okullardaki ve kolejlerdeki pratik zanaat eğitimlerinin ilgi görmeye başlamıştı *Dr. Patrick* İstanbul Amerikan Kız Koleji raporunda bu durumu aç ve "işsiz mültecilerle dolu İstanbul gibi bir şehirde akademik eğitimin tek başına yeterli olamayacağını pek çok öğrencinin para kazanmak için kendilerini kurslara yerleştirdiklerini" yazıyordu. 'Beyoğlu'nda bir kadının tek başına işlettiği bir kumaş dükkânına rastlanabilecek, Suriçi'nde gezerken bir lokumcudaki kasiyer olarak çalışan Türk kadınına görmenin mümkün olduğu bir sosyo-ekonomik ortamı tasvir etmekteydi. Kadınların eğitilmiş olmalarının tercih edilme sebeplerinden biri de bu ekonomik durumdu.⁴¹⁶ Eğitimin iyi bir anne ve eş olma gayesiyle başladığı yolculuk savaşın getirdiği yeni bir ekonomik duruma uyum sağlamak ve hayatta kalma mücadelesi için de can simidi durumuna geliş kadınları çalışma fikrini toplum nezdinden daha kabullenir hale getirmişti.

Öte yandan kadınların eğitimde aldıkları mesafe onları çalışma hayatında da var olmaları gerektiği fikri konusunda cesaret veriyordu. 19. yüzyılın en dikkat çekici tiplerinden birinin *muallimeler* sadece eğitim müfredatlarıyla değil yaşantılarıyla da

⁴¹⁴ A.g.e., 27-32.

⁴¹⁵ Yasemin Tümer Erdem, Halime Yiğit, *Bacıyan-ı Rum'dan Günümüze Türk Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri* (İstanbul: İTO,2010),143.

⁴¹⁶ Jenkins, *Robert Kolejin Kızları*, 230.

toplumda örnek alınan, gözlemlenen dikkat çekici kişiliklerdi.⁴¹⁷ Öğretmen okullarından mezun çoğu genç kadın öğretmen için daha erken başlayan çalışma hayatı diğer alanlarda da eğitim almış kadınlar için de görünürlüğü artırarak devam ediyordu. *Telefon memuresi* olmak istediklerinde karşılaştıkları muamele bu muameleye maruz kalan Bedra Osman ve arkadaşlarıyla birlikte dönemin tüm kadınlarını ve erkeklerini kendi ülkelerinde uğradıkları ayrımcılığı düşündürmeye sevk etti. Kadınlar Dünyası Yazarı Ulviye Mevlan'ın "İslam kadınlarına karşı gizlenen bir taassup"⁴¹⁸ olarak nitelediği muamele yine bir kadın gazetesinde gündeme getirilmiş ve toplumun gündeminde kalmasını sağlayarak sorunun varlığından haberdar etme ve tüm Osmanlı kadınları adına hesap sorabilme salahiyetini kendilerinde bulduklarını göstermişlerdir.

Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'nin sıkıştırması sonucunda Özel bir şirket olan İstanbul Telefon Şirketi Kadınlar Dünyası aracılığıyla bütün Osmanlı kadınlarından özür dilemek zorunda kalmıştı. Buradan da anlaşılacağı üzere Kadınlar Dünyası, Müslüman Osmanlı Kadınlarının bir temsilcisi muamelesi görmüş ve kadınlara şirketlerinde çalışabilme konusunda Kadınlar Dünyası Dergisi'nden arabuluculuk etmesini istemişti.⁴¹⁹

1839-1876 yılları arasındaki kayıtlarda kadınların vezaif-i bab başlığında kamu görevlisi olarak çalıştıkları bunun dışında diğer kayıtlarda, kadın kolcu, kadın gardiyan ve istihbarat memurları olduğu, belediye teşkilatında kadın memurların olduğu bilgisi vardır.⁴²⁰

Emine Semiye, kadınların Birinci Dünya Savaşı yıllarında çalışma sahasına atılarak bir kadın inkılabını gerçekleştirdiklerini düşünüyordu. Savaş şartlarının tüm dünyada kadınların çalışmak zorunda kaldıkları ya da gönüllü olarak ev ekonomilerine katkı sağlamak, orduya giyim, kıyafet desteği sağlama amaçlı olarak katkıda bulunmaları modernleşmesinin hızlandırıcı bir unsuru olarak da düşünülür.

⁴¹⁷ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 176.

⁴¹⁸ Karakışla, *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri*, 85.

⁴¹⁹ A.g.e., 54,55.

⁴²⁰ Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, 58,59,64.

Müslüman kadının iyi eş, iyi anne iyi Müslüman rollerine ek olarak çalışma hayatında gelinen aşamada, Şehremaneti Eminliği, Dâhiliye Nazırlığı gibi büyük beklentiler içinde olmuşlardır.⁴²¹

Dünya savaşı devam ederken işgal edilmiş İstanbul'da çalışan çok sayıda kadın yardım derneklerinde, direniş örgütlerinde, hastanelerde görev alıyorlardı.⁴²²

Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Osmanlı ekonomisinin zayıflaması ve göçmenlerin de kalabalıklaştırdığı İstanbul'da geçim zorlaştığı ve birçok erkek evini terk edip askere uğurlandığı için kadınlar devletin verdiği maaşla geçinmek zorunda kalmışlar fakat yetersizlik nedeniyle çalışma hayatına girenler olmuştur.

Savaş şartlarının tüm dünyada kadınların çalışmak zorunda bıraktığı ya da gönüllü olarak ev ekonomilerine katkı sağlamak, orduya giyim, kıyafet desteği sağlama amaçlı olarak katkıda bulunmaları modernleşmesinin hızlandırıcı bir unsuru olarak da düşünülür. Dünya savaşı devam ederken işgal edilmiş İstanbul'da çalışan çok sayıda kadın yardım derneklerinde, direniş örgütlerinde, hastanelerde görev alıyorlardı.

1916'da Kapalıçarşı'da sayıları on beş, yirmi civarında kadın satıcı, Bartın'da otuz yedi dükkânın sahiplerinin Müslüman kadın olduğu bilgisi yine İstanbul'da pastane işletmeciliği, terzilik, fotoğrafçılık ticareti, makinistlik, dizgicilik yapan kadınlar vardır.⁴²³

⁴²¹ Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, 67.

⁴²² Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 82.

⁴²³ Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, 69, 72, 74.

ON İKİNCİ BÖLÜM

12. OSMANLI HAREKET-İ NİSVANI

Kadın hareketinden kasıt on dokuzuncu yüzyılda başlayıp, yirminci yüzyılda devam eden kadın hareketi kadınların erkeklerin sahip olduğu haklara sahip olma talebinde bulunmaları ve bu amaçla yaptıkları fiillerdir. Bu amaçla yapılan her şey bu hareketin kapsamında değerlendirilir. Avrupa'da Aydınlanmacı fikirlerle beslenen Fransız İhtilali ile gündeme getirilen kadının hürriyet talebi, sanayi devrimi ile birlikte tartışmaların odağı olmasına sebep olmuştur. Osmanlı kadın hareketi Osmanlı toplumunun modernleşmeye karar verdiği yüz yıl olan on dokuzuncu yüzyılda gündeme gelir. Kadınların kim olduğu, ailedeki yeri, toplumdaki yeri gelenek karşısındaki konumu, hakları ve vazifeleri gibi başlıklar etrafında devam eden tartışmaların, edebiyata, basına ve hukuksal düzenlemelere yansımaları ile birlikte Osmanlı kadın hareketinin etki alanı artar. Kadın dergiciliğinin yaygınlaştığı II.Meşrutiyet'ten itibaren kadınlık, feminizm ve milliyetçilikle birlikte tanımlanırken öncesinde de dini ve milli tanımlarla kadınlık izahının yapıldığı görülür.

Kadın dergilerinin kadın hareketi için önemi büyüktür. Kadınların kurduğu cemiyetler bu dergiler vasıtasıyla duyurulurken kadınların çalışma hayatına girmeleri de bu mecralarda tartışılmış ve erkeklerin de dikkatle takip ettiği sosyal mecralar haline gelmeyi başarmıştır. Bu anlamda kadın dergilerinin kadınların örgütlenmesini başlatmak gibi önemli bir görevi de vardır. Özellikle Kadınlar Dünyası'nın kadın haklarının talebinde ve takibinde gösterdiği çabalar bu harekete pratiklik kazandırması açısından önemlidir.

Kadın dernekleriyle birlikte kadınların kamusal alandaki görünürlükleri daha da artmış ve kadınlar yardım, eğitim gibi alanlarda kurdukları derneklerle verdikleri hizmeti kadınların hakkını arama ve korumak için de kullanmıştır.

Fatma Aliye Hanım ve kız kardeşi *Emine Semiye*'nin yüksek sesle dile getirdiği kadınlık mefkûresi, Batı karşısında çaresiz ve savunmasız duran Müslüman kadına tarihindeki güçlü kadınları ve kadınların İslam dini ile yüce bir mertebede olduklarını

hatırlatırken onları izleyen kuşakta kadın hareketini *Halide Edip* ve *Nezihe Muhiddin* gibi isimler devam ettiriyordu.⁴²⁴

Osmanlı kadın hareketi *Avrupa ve Amerika*'daki kadın hareketlerini takip etmiş basın yoluyla kadın hakları konusundaki gelişmeleri tüm topluma duyurmuşlardır. Siyasi partilerin kurdukları kadın derneklerinde de kadınlar görev alıyordu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanikte'ki kadınlar şubesinin başkan yardımcısı Emine Semiye buna örnektir. II. Meşrutiyet'in ilanını coşkulu bir nutukla yapmıştı. Kırka yakın kadın üyenin olduğu cemiyette özellikle mektup ve gazetelerin gizlice dağıtılmasında görev alan kadınların varlığından söz edilir.⁴²⁵

Zihnioğlu'na göre *Fatma Aliye* ve *Şair Nigar Hanım* büyük Osmanlılığın kızlarıdır. *Ahmet Mithat Efendi*'nin de desteklediği bu Batı karşısında Osmanlılık fikri *erken dönem feministliğinin* bir özelliğiydi. Terakki ve tebeddül için çalışarak Batı'dan daha üstün bir medeniyet yaratabilme düşüncesi Batı'nın ilim, fen ve teknolojisinin de yardımıyla olacaktı.

Emine Semiye, Osmanlı kadınlarının toplumun en yüksek mertebesinde olduğunu savunuyor, Fatma Aliye kadınların bağımsızlaşmış bireyler olarak diğer kadınlarla dayanışma içerisinde toplumun içerisinde aktif rol alarak ve dayatılan konumları kabul etmeyerek mücadele edilmesi gerektiği fikrini savunuyordu.⁴²⁶

II. Meşrutiyet'le birlikte kadın hakları konusunda hükümetten beklenen değişiklikler gerçekleşmeyince, Emine Semiye kadınlığın kurtuluşunun yine kadınlar eliyle olacağını savunan bir tutumu benimsedi.⁴²⁷

Kadın hareketinin önemli isimlerinden olan *Nezihe Muhiddin* uluslararası bağlamda *Yeni Osmanlılar* ve *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin tutumunu benimsemişti. Ancak Muhiddin, Jön Türklerin *pozitivist* ideolojilerinin etkisiyle imparatorluk fikrini bırakmış ve milliyetçiliği seçmiş fikriyatın da etkisiyle, Birinci Dünya Savaşı sonunda Fatma Aliye'nin İslam kadını kavramının yerine, Türk kadını kavramını

⁴²⁴ A.g.e., 53.

⁴²⁵ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 105,106.

⁴²⁶ Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 45,48.

⁴²⁷ A.g.e., 55.

getirdi. Buna göre ‘‘dinsel hurafeler yerine Avrupa’nın ilim ve irfanından faydalanan akılcı ve laikliği benimsemiş’’ yeni bir kadın vardı.⁴²⁸

Cemiyetlerle birlikte örgütlü yaşama katılım sağlayan Osmanlı kadınları için yükseköğrenim talepleri ve çalışma hayatındaki elde ettikleri haklardan sonra siyasi hak talepleri de yüksek sesle dile getirilmeye başlamıştı. *Milli Mücadele*’nin sona erdiği 1922’de, halk hükümeti kavramı ile birlikte kadın hakları için uygun siyasi zemin olduğunu düşünen Muhiddin, Millet Meclisi’nde kadın mebuslarının olmamasını eleştiriyordu.⁴²⁹

Mustafa Kemal, Halk Fırkası’nı kuracağını ilan etmiş, 1923’te seçim kararı alınmıştı. Seçim yasasının bazı maddelerinde değişiklik ön görölse de on sekiz yaşını geöen her erkek oy verme hakkına sahipti. Mecliste *Hüseyin Avni Bey* kadınların mevkilerini hatırlattığı konuşmasında kadınların tekemmül yolunda ilerledikten sonra rey hakkı kazanabileceklerini o gün gelinceye dek aile reislerine rey vermiş sayılacaklarını söyledi.

Kadınları İntihab başlıklı bir anket *Vakit Gazetesi*’nde başlatıldı ve yanıtların çoğu kadınlara seçme ve seçilme haklarının tanınmasını istiyordu. Bunun üzerine *Kadınlar Halk Fırkası*’nın kurucuları *Nezihe Muhiddin* ve bir grup aktivist kadın *15 Haziran 1923*’te *Kadınlar Halk Fırkası*’nı kurdular. Kadınların seçme ve seçilme hakları için mücadele eden bu cemiyet, kadın eğitiminin yaygınlaştırılmasını da istiyordu.⁴³⁰

Kadın Halk Fırkası, hükümetten kurulma izni beklerken sekiz ay sonra hükümetten gelen olumsuz yanıtla parti kurmalarına izin verilmeyen kadınlar *Kadınlar Birliği*’ni kurdular.

Zihnioğlu’na göre kadın hakları ve talepleri için kurulacak Kadınlar Halk Fırkası’nın kurulmasını izin vermemelerinin sebebi, kadınların kuracağı bu partinin hükümetin kadınlar konusunda kendi planları doğrultusunda geröekleştirmek istediği programa müdahale olarak görmesiydi. İznin alınmamasıyla birlikte Kadınlar Halk Fırkası nizamnamelerindeki *kadınların hukuk-ı siyasiyesinin alınmasıyla* ilgili maddeyi

⁴²⁸ A.g.e., 66,76,77.

⁴²⁹ A.g.e., 120.

⁴³⁰ A.g.e., 127,140.

kaldırdı ve bu haliyle yeniden başvurdu ve sonrasında bir cemiyet olarak Kadın Birliği kurulmasına izin verildi.⁴³¹

Cumhuriyet'e giden yolda verilen kadın hakları mücadelesinin ve yarım asırdan fazla süren Osmanlı kadın hareketinin doğal bir sonucu olarak kadınların siyasi hak taleplerini siyasi parti kurarak talep etmeleri yönünde attıkları adım Osmanlı kadınlarının modernleşme ve haklar konusundaki kararlılıklarını ortaya koymaya yetecek niteliktedir. Kadınların Cumhuriyet'le birlikte kazandıkları düşünölen hakların birçoğunu kendi çabalarıyla elde ettikleri bir hareket içerisinde mücadele ettikleri düşünöldüğünde kurmak istedikleri partinin yeni hükümet tarafından engellenmiş ve ertelenmiş olduğu gerçeğini kabul etmek gerekir.

Zihnioğlu'nun tespitine göre feministler ve Kemalistler arasında yaşanan çatışmada *Cumhuriyet kadını* tiplemesi yeni rejim tarafından tanımlanan yetişkin olmayan, rejime kayıtsız, şartsız bağlı olan bir kadın tiplemesiydi ve bu kadını *Afet İnan* temsil ediyordu. Kadınlar yeni rejimi destekleyerek, siyaset dışında, vatana asker yetiştiren anneler olarak kalmaları gerektiği fikri benimsenmişti. Kadın reformlarındaki kazanımların tek bir kişiye mal edilmek istenmesi ''kadınlara haklarını biz verdik'' söylemiyle formöleşen rejimin feministleri ve kadın hareketini yok saymalarının nedenleri bunlardır.⁴³²

⁴³¹ A.g.e., 149,150.

⁴³² Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 23.

SONUÇ

Tarih sosyolojiden, sosyoloji bilimi edebiyattan bağımsız değildir. Dünya tarihi boyunca insanlık büyük değişimler yaşamış, toplumlar, dini, sosyal, siyasi açıdan kırılmalarla birlikte yeni yaşam biçimlerini deneyimlemiştir. Sosyal ve siyasi tarih açısından Fransız İhtilali'nin insanlık tarihinde yarattığı kırılma, geleneksel devlet ve toplum düzenini derinden sarsmış, Sanayi İnkılabı ile insanlık daha önce yaşanmadığı varsayılan topyekûn bir değişimin eşiğine gelmiştir. Modern çağın fikirde, sanatta, yaşam biçimlerinde, üretim ve tüketim alışkanlıklarında yarattığı değişim insanlık tarihinin gelenekle yaşadığı en hızlı ve en güçlü kopuşu yaşatmıştır.

Geleneksel toplumların, modernleşme süreçleri birbiriyle ortak koşullarda gerçekleşiyor gibi görünse de her toplumun kendine özgü bir modernleşmesi olduğu düşünülebilir. Osmanlı modernleşmesinin de kendine has bir değişkenleriyle ve doğrusal olmayan bir gelişimi vardır. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesini birbirinden bağımsız kurumlarla anlatmak imkânsızdır. Modernleşme için atılan her bir adım başka bir saiki harekete geçirdiğinden, Osmanlı modernleşmesi için öncü kurumları ve kuruluş amaçlarını da anlamak gerekir. Yaklaşık iki yüz yıllık süreç Tanzimat'la başlamış kurumsal ve toplumsal sonuçları açısından öyle kabul görmüştür. Ancak Tanzimat'a giden sürecin de anlaşılması bizi modernleşme sürecinin kırılma noktasına götürür. Osmanlı için bu kırılma noktası Batı karşısında aldığı ilk ve büyük yenilgi sonrasında olmuştur. Medeniyetlerin kendilerini, zihniyet ve yaşam biçimlerini sorguladıkları bu kırılma noktaları insanlık için olumlu manada ilerlemenin bir vesilesi olacağı gibi, yanlış usullerle tamamlanan süreçlerin medeniyetlerin yok oluşuna sebep olması ihtimali de vardır. Osmanlı modernleşmesinde yenileşme fikri ile askeri alanda eğitim alınması gerekliliği düşüncesi bir 'inanç' haline geldiğinde Batı uygarlığı, modern çağın tüm imkânlarını dünya halkları için yeniden dizayn etmek için kolları sıvamıştı. Bu sebeple Osmanlı'nın Aydınlanma çağını tartışmaya dahi açmadığı sakin ve zafer dolu günlerinden sonra, Batı'nın dünyaya medeniyet, terakki, hürriyet, eşitlik gibi kavramlarla meydan okuduğu günlere gelinmişti. Sosyal kırılmalarla, geleneksel usullerle baş edebileceğini düşünen Osmanlı Devleti gönderdiği elçiler yoluyla Batı'nın yeni dünyasını keşfetmeye başlamış, insanlığın yararına ve devletin bekasına yardımcı olacak tüm gelişmeleri almaktan çekinmemiştir.

Fakat Tanzimat'tan sonraki süreç Osmanlı'yı askeri alandaki yetersizlikleri tamamlama noktasından ayırmış ve Batı'nın askeri ve siyasi dayatmalarıyla karşılaşmak zorunda bırakmış ve topyekûn bir değişimi kabul etmek zorunda kaldığı bir kırılma daha yaşatmıştır.

Tanzimat'la birlikte yaşanan değişimlerin eğitim boyutu kadınların da bu sürece dâhil olduğu bir dönemdir. Kadınların ilköğretim zorunluluğuyla birlikte modern rüştiyelerde eğitim alabilmeleri geleneksel Osmanlı toplumunda yeni bir durumdur. Yabancı dil ve tercümelemlerle açılan yeni kapıdan gazeteler aracılığıyla edebiyatta da değişimler yaşanmış, edebiyatta yaşanan değişimler de toplumun zihinsel dönüşümünü başlatmıştır. Okulların yaygınlaşması ile okuma yazma bilen kadınların sayılarının artması, gazetelerin yaygınlaşması, Batı kültürünün hiçbir filtreden geçirilmeden aktarılması, geleneksel Osmanlı toplumunun dönüşümünü hızlandıran koşullardır. Bu sebeple Osmanlı modernleşmesi için doğrusal bir gelişmeden bahsetmek yerine birbiriyle etkileşim halinde, sürekli değişen, dönüşen kurumların varlığından söz etmek daha doğru olacaktır.

İlk tercümelerin kadınlık bahsini açmasıyla ve Batı'yla kurulan temaslarla, Osmanlı toplumunun gündemine gelen gelenek ve kadın konusu ile birlikte kadınlar için de yeni koşulların konuşulmaya başladığı bir dönem gelir. Bu dönemi 1859'da Muhaverat-ı Hikemîye ile başlatan edebiyat tarihçileri, kadınların gazetelere ilettikleri isimsiz mektuplarla da toplumsal düzende ilk kez görüşlerini belirttikleri 1868 yılını da kabul ederler.

İlk evrede kadınların toplumsal düzende kendilerine yer edinme çabaları eğitim haklarını talep etmeleriyle gündeme gelmiş ve bu talepler süreç içerisinde istedikleri şekilde sonuçlanmıştır. Eğitim kurumunun kadın modernleşmesindeki etkinliği kadın hareketinin gündeminin de başat konularındandır. Eğitim Osmanlı kadınları için dini ve milli referanslarla meşruiyeti sağlanan en önemli modernleşme aracıdır. Bu manada kadınlar bu süreçte öznelerdir. Hak talep eden ve bu hakları kullanan daha fazlası için diğer araçları kullanan kadınlar basın yoluyla da modernleşme sürecinde söz sahibi olmuşlardır.

Osmanlı kadınlarının dile getirdiği ilk mefkûre, Fatma Aliye ile başlayan, dini referans alan, şekilci ve agresif Batıcılığa karşı yerli iyi eş, iyi anne, iyi Müslüman olan Osmanlı kadını savunan kadınlık mefkûresidir. Batı karşısında kendi tarihinin

varlığını hatırlatan bu görüş, referansı İslamiyet ve onunla beslenen Türk örfünden alırken sonrasında gelişen milliyetçi ideoloji ile birlikte Halide Edip ve Nezihe Muhiddin gibi isimlerle iyi eş, iyi anne formülü devam ettirilmiş ve yeni Türk kadını tanımına geçilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası gelişen basın faaliyetleri ile birlikte kadınlar örgütlenmeye devam etmiş ve savaş şartlarında yardım kuruluşları kurarak toplumsal hayata daha etkin bir şekilde katılırken örgütlü bir kadın hareketine doğru ilerlemişlerdir.

Kadınlar arasında farklı görüş ve referanslara rağmen kadınlar hak ve talepler konusunda birbirleriyle dayanışma içerisinde hareket etmişlerdir. Her birinin hem fikir olduğu nokta geleneğin yahut dinin sebep gösterilerek, kadınların doğuştan getirdikleri haklarının gaspına karşı çıkılacağı düşüncesidir.

Osmanlı kadın hareketi dönemin tüm yeniliklerini serbestçe konuştukları mecralarda fikirlerini dile getiren kadınların hareketidir. Fakat buna destek veren erkekler olduğu gibi karşı duran kadınlar da mevcuttur.

Devletin teşvikiyle atılan eğitim adımları kadınların hakları konusunda serbestiyet getirdikçe kadınların kamusal alanda görünürlüğü de artmıştır. Osmanlı kadın modernleşmesinde eğitim dışında kadınların çalışma hayatına geleneksel biçimden farklı olarak katıldığı öğretmenlik müessesesi de önemli bir gelişmedir. Yine eğitim için atılan adımlardan biri olan mürebbiyelik kurumu da kadınların Batılılaşma yönündeki temayülleri artıran bir kurum olarak değerlendirilmelidir. Yerli olmayan bir kültürün aktarımını yapan, yabancı dilde eğitim veren mürebbiyelerin yetiştirdiği kızlar Avrupalı yaşamın kabulünü kolaylaştırmış ve yaygınlaştırmıştır. Azınlıkların da sempati uyandırmada etkili olduğu Avrupalı yaşam tarzı Avrupalı modanın da uygulayıcısı olması sebebiyle önemli bir Batılılaştırma dinamiğidir. Moda, Osmanlı toplumunun modernleşme sürecinde Batı'yı en fazla yaşattığı ve şikâyet ettiği alandır. Kadınlar üzerinden devam ettirilen tartışmaların başat konularındandır.

II. Meşrutiyet'le birlikte misyoner okullarında eğitim alabilme serbestliğinin de Osmanlı kadın modernleşmesi açısından önemi büyüktür. Modernleşme rüzgârını Batılılaşma yönünde estiren bu okullar, kadınlara geleneksel toplumda Batılı eğitim ve yaşam deneyimi sunmuştur. Yine hükümet desteğiyle Avrupa'ya gönderilen

Osmanlı kızlarının Avrupa kültürünü deneyimlemeleri bu süreçte atlanmaması gereken bir olgudur. Bu gelişme eğitimde Tanzimat'la birlikte başlayan düalizmin Batı tarafından ilan edilen galibiyeti olarak görülebilir.

Bu süreçte kadınların eğitim talepleri karşılanırken, çalışma hayatında olma ısrarları da sonuç vermiştir kadınlar ilk defa yarı özel yarı resmi bir telefon şirketinde memurelik yapma hakkı kazanmışlardır.

Tüm bu gelişmeler Meşrutiyet'in çok öncesinde başlayan bir sürecin sonuçlarıdır. Cumhuriyet'e giden yolda atılan adımlar tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı kadınlarında da kadınlar hür iradeleriyle talep ettikleri haklar ve sürdürdükleri tartışmalar etrafında topluma seslerini duyurmayı başarmış ve dünyadaki kadın hareketleriyle temasa geçerek görüş alış verişinde bulunmuşlardır.

Kadınların söz sahibi oldukları hatta yönettikleri cemiyetlerle toplumda kazandıkları etkinliği ileri götürmek istemişler ve siyasi hak taleplerinde de bulunmuşlardır. Cumhuriyet'in ilanından önce Osmanlı kadınlarının kurduğu Kadınlar Halk Fırkası mecliste kadının temsili için adım atmış ve kadınların seçme ve seçilme hakları için mücadele kararı almışlardır. Ancak aldıkları kararı uygulayamamışlardır, kadınların siyasi hak ve taleplerindeki ısrarlarından vazgeçirilmeleriyle, kadınların seçme ve seçilme hakkını kazanmaları 1934'e ertelenmiştir.

Geleneksel yaşam biçimini, Sanayi Devrimi'ni Osmanlı'dan çok önce deneyimlemiş toplumlarda dahi yaşanan gelenek-modern çatışmasını, Osmanlı'ya özgü bir durum yahut gerilik gibi anlamlandırmak, tarihsel süreci bir bütün içerisinde değil dönemsel ve coğrafi sınırlar içerisinde görmekte ısrar etmekle ilgilidir. Osmanlı tarihini özellikle kadın modernleşmesini değerlendirirken, doğru sonuçlara ulaştıracak bir süreç değerlendirmesi için Avrupa'daki kadınların modernleşme sürecine de bakma gereği hâsıl olur. Geleneksel toplumların tümünde kadınlar benzer hak ve vazife tanımlarını tartışmış hedeflenen kıstaslara kendilerine özgü bir modernleşme yöntemiyle ulaşmışlardır.

Osmanlı kadın modernleşmesi, Osmanlı Devleti'nin attığı adımlardan bağımsız olmadığı gibi, modernleşme süreci de kadın hareketinden bağımsız değildir. Kadınların 1923'e kadar elde ettiği haklar ve yenileşmeye katkıları bu düzlemde değerlendirilmelidir.

Yarım asırdan fazla süren bir modernleşme sürecine öncülük yapmış kadınları, onların bıraktığı kültürel ve tarihi miras yok sayarak, kadın tarihini anlamak mümkün olmadığı gibi bu, kadın tarihini, kadın edebiyatını, kadın hareketini görmemek anlamına gelecektir. Osmanlı Devleti tüm kurumlarıyla modernleşme sürecinde adımlar atarken kadınların atılan bu adımlardan etkilenmediklerini ya da hiç adım atmadıklarını var saymak tutarlı bir değerlendirme değildir. Geleneksel toplumdan, modernizme geçişte bir kopukluğa sebebiyet vermemek adına kadın modernleşmesine, Tanzimat'la başlayan sürecine basın, edebiyat, çalışma hayatı ve eğitim gibi başlıca kurumların modernleşmesiyle birlikte bakmak, bütünü görmek ve tarihteki akışa müdahale etmeden anlamlandırmak gerekir.

Kaynakça

- Ahmet Midhat Efendi. *Henüz 17 Yaşında*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017.
- Aile ve Hanım Dergisi*. Yay. Haz. İçimsoy, A. Oğuz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2011.
- Arslan, Fatih. "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, (2014): 420-439.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Bock, Gisela. *Avrupa Tarihinde Kadınlar*. İstanbul: Literatür, 2017.
- Budak, Ali. *Muhaverat-ı Hikemiye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- . *Osmanlı Modernleşmesi Gazetecilik ve Edebiyat*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014.
- Cebeci, Dilaver. *Tanzimat ve Türk Ailesi*. Ankara: Panama, 2017.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Çiçekler, Mustafa ve Fatih Andı. *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.
- Çolak, Güldane. *Avrupa'da Osmanlı Kızları*. İstanbul: Heyamola, 2013.
- Darülmüallimin Darülmüallimat Nizamnamesi*, Birlikte Ciltlenmiş: Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı: Altı, Beş, Dört, ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteblere Mahsustur. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329-1331.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1996.
- Enginün, İnci. *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete*. İstanbul: Dergah, 2017.
- Erdoğan, İrfan. *Milli Eğitime Dair*. İstanbul: Nobel, 2015.
- Erol, Salih. "Türk Basın Tarihinde İbrahim Şinasi Efendi ve Tasvir-i Efkâr Gazetesi". *Tarih ve Gelecek Dergisi* C.5, S. 2 (Ağustos :2019): 273-295

- Fatma Aliye. *Ahmet Cevdet Paşa Zamanı*. İstanbul: Pınar, 2018.
- . *İslam Kadınları*. İstanbul: İnkılab Basım Yayım, 2009.
- . *Muhadarat*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1996.
- . *Ünlü Müslüman Kadınlar*. İstanbul: İnkılab, 2011.
- . Mahmut Esad. *Çok Eşlilik Taaddüd-i Zevcat*. Ankara: Hece, 2007.
- Göçen, Merve Büşra. *Tercüman-ı Hakikat Gazetesinin 2. Abdülhamit Dönemi Çocuk Eğitimine Katkısı*. Doktora Tezi, İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2018.
- Güncüm, Kuntay. *Islahat Fermanı Sonrasında Osmanlı Devlet Yapısındaki Değişime Fransanın Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşaası, Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2010.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009.
- İbrahim Şinasi. *Şair Evlenmesi*. Yay.Haz.Abdullah Şengül, İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.
- İbrahimov, Osman. "Osmanlı Devleti'nde İlk basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazatesi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.5. (2016): 82-94
- Kadın Dergisi*. Yay. Haz. Denman, Fatma Kılıç. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2010.
- Kadınlar Dünyası Dergisi 1-50. Sayfalar*. Yay. Haz. Büyükkarcı Yılmaz, Fatma ve Gençtürk Demircioğlu. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.
- Kadınlar Dünyası Dergisi 51-100. Sayfalar*. Yay. Haz. Gençtürk Demircioğlu, Tülay ve Fatma Büyükkarcı Yılmaz. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2009.
- Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı İmparatorluğunda Savaş Yılları ve Savaşın Kadınlar Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*. İstanbul: İletişim, 2015.

- . *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Kahraman, Mehmet Ali. "Fransız İhtilalinin Osmanlı İmparatorluğuna Etkileri". *Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2018): 44, S: 62, 79.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- . *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- . *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'dan 21.Yüzyıla Basın Tarihi*. İstanbul: Pozitif
- Kurnaz, Şefika. *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını*. İstanbul: Ötüken, 2011.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev: Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş, 2017.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- . *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Namık Kemal. *İntibah*. Yay. Haz. Yakup Çelik, Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Okay, M.Orhan. *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.
- Oktar, Tiğınçe. *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Alanı*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi, 1998.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Kronik, 2018.
- Özgan, Deniz. "II. Mahmut (1808-1839) ve Atatürk (1923-1938) Dönemi Eğitim Politikalarının Karşılaştırılması ve Analizi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, 2012)
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Strauss, Johann. "Osmanlı Toplumunda Kimler Neleri Okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)", Çev: Günil Ayaydın Cebe, Der: Uslu, Mehmet Fatih ve Fatih

Altuğ, *Tanzimat ve Edebiyat*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, 3-64.

—. "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumlarının Osmanlı Edebiyatına Katkısı".
Çev: Ayten Sönmez, Der: Uslu, Mehmet Fatih ve Fatih Altuğ, *Tanzimat ve Edebiyat*,
İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, 141-191.

Şemseddin Sami. *Kadınlar*. Yay. Haz. İsmail Doğan, Ankara: Gündoğan Kitabevi,
1996.

—. *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat*. Yay. Haz. Yakup Çelik, Ankara: Akçağ, 2018.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul:
Dergah Yayınları, 2017.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim
Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
1999.

Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*. 8 bs. İstanbul: Remzi
Kitabevi, 2018.

Toven, Mehmet Bahattin. *Yeni Türkçe Lügat*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,
2015.

Tunç, Uğurgül. Osmanlı Modernleşmesinde Eğitim, Sanat ve Kadın: İnas Sanayi-i
Nefise Mekteb-i Alisi Örneği, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Sanat
Tarihi Yüksek Lisans Programı, 2018),17. İstanbul: İstanbul Teknik
Üniversitesi, 2018.

Tümer Erdem, Yasemin ve Halime Yiğit. *Bacıyan-ı Rum'dan Günümüze Türk
Kadınının İktisadi Hayattaki Yeri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları,
2010.

Türk Kadını Dergisi. Yay. Haz. Keşoğlu, Birsen Talay ve Mustafa Keşoğlu. İstanbul:
Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı, 2010.

Uçar, Fuat. "Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, (2018): 81-108.

Uçman, Abdullah. "Tanzimattan Sonra Edebiyat ve Siyaset: Namık Kemal ve Ziya Paşa Örneği". *Journal Of Turkology*, (2014): 113-124-128.

Yanar, İsa. *Tanzimat Dönemi Eğitim sistemi ve Yeniden Yapılanma Çabaları*. Bilim Uzmanlığı Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi, 2018.

Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fıkrası, Kadın Birliği*. İstanbul: Metis, 2019.

İnternet Kaynakları

Ali Akyıldız. *Tercüme Odası*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tercume-odasi> [20 Aralık 2019]

Azmi Özcan. *Osmanlılık*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> [05.07.19]

H.Emel Aşa, 'Fatma Aliye Hanım', <https://islamansiklopedisi.org.tr/fatma-aliye-hanim> , [03.01.2020]

Ekler

Ek 1:

دارالمعلمين ودارالمعلمات نظامنامه سی

فصل اول

تکلیفوت

ماده : ۱ استانبولده بولنان دارالمعلمین عالیہ ایله دارالمعلمات عالیہ ابتدائی واحضاری وعلی اولوق اوزره اوچ قسمی محتویدر . ولایات ایله الویة غیر ملحقه مراکزنده بولنان دارالمعلمین ودارالمعلماتلر یالکز قسم ابتدائیدن عبارتدر .

ماده : ۲ استانبول دارالمعلمین عالیہ سی قسم ابتدائینسک مدت تحصیلیه سی درت ودارالمعلمات عالیہ قسم ابتدائینسک مدت تحصیلیه سی بش سنه در . بوقسملرده اکیال تحصیل ایدنلر مکاتب ابتدایه ده معلم و معلمه اولورلر .

دارالمعلمین ودارالمعلمات عالیہ قسم احضاریسک مدت تحصیلیه سی ایکی سنه در . بوقسملرده اکیال تحصیل ایدنلر دارالمعلمین ودارالمعلمات ابتدایه ده معلم و معلمه و تدریسات ابتدایه مقش و مقشیه سی اولورلر . قسم عالینک مدت تحصیلیه سی دارالمعلمینده درت ودارالمعلماتده اوچ سنه در . بوقسم ادبیات وطبیعیات وریاضیات نامیه اوچ شعبه ده آیرلمشدر . دارالمعلمینک بوقسمنک صوک سنه لری تطبیقاته منحصردر . عالی قسملرنده اکیال تحصیل ایدنلر مکاتب تالیه و عالیه ده معلم و معلمه اولورلر .

ماده : ۳ هر دارالمعلمین ودارالمعلماتک ابتدائی قسمنه ملحق برر تطبیقات مکتبی وارددر .

ماده : ۴ تربیه بدنیه مکتبی دارالمعلمین عالییه و آنا معلمه مکتبی دارالمعلمات عالییه مربوطدر . تربیه بدنیه مکتبنک مدت تحصیلیه سی

Ek 2

درس

ماده : ۲۴ دارالمعلمین و دارالمعلمات ابتدائیه ده اوقوتدیرناهجق
درس لر شونلردر :

قرآن کریم - معلومات دینیہ و سیر - فن تربیہ و اصول تدریس -
علم احوال روح - ترکیبہ : صرف و نحو و تحلیل و املا و کتابت و ادبیات
و قرائت و انشا و ازیر - السنہ اجنیہ - تاریخ عثمانی و عمومی - جغرافیای
عثمانی و عمومی - قوزموغرافیا - ریاضیات : حساب و رسم خطی و عدسہ
و مساحہ و جبر - معلومات طبیعہ : حیوانات و نباتات و طبقات و فیزیق
و کیمیا - معلومات زراعیہ و تطبیقاتی - اصول دفتری - معلومات اقتصادیہ
(دارالمعلمانلرہ اداره بیتہ ایله برابر) - معلومات اخلاقیہ و مدنیہ
و حقوقیہ - تشریح و فیزیولوژی بشری - حفظ الصحہ - بازی - رسم -
موسیقی - غنا - ال ایشرلی [دارالمعلمانلرہ ال و آیکتہ ایشرلی و دیکیش
و تعمیر و طباحت و جاشیر بقمه و اوتو و نظهر و پروغرافی] - تربیہ
بدنیہ (دارالمعلمانلرہ تعلیم و انداخت ایله برابر تطبیقات درسیہ) -
ماده : ۲۵ دارالمعلمین عالیہ نك قسم احضار یسندہ درس آتیہ

Ek 3:

آنا مکتبیری و صنفلری

آنا مکتبی و صنفی ؛ طوغریدن طوغری به برتعلیم و تدریس مکتبی
دکلدر ؛ تربیہ مکتبی ، حیات و حرکت مکتبی در ؛ چوجوق باغچه -
سی در . آنا مکتبلرنده و صنفلرنده قطعی مفردات یوقدر . آنا تربیہ سنی
ویرمکه مکلف اولان مریبلر ، یاخود مریبلر ؛ چوجوق تربیہ سنک
اساسلرینه مخالف حرکتلرده بولونماق شرطیله درس لارک ساعت
و مقدارینی ایسته دکاری کی تعدیل ایده ییلرلر . شوقدرکه مصاحبات
اخلاقیه و اشیا درس لری کی نسبت دقت و تشکری چوق استلزام ایدن
درس لارک اولکلدن اول و بریله سی مرجحدر . دیگر درس لر ، اولکلدن
اول و یا صکره و بریله ییلر . آنا مکتبلرینه درت ، بش و آتی یاشنده کی
چوجوقلر قبول اولنور . آنا مکتبی چوجوقلری ابتدائی مکتبیری
ایچون تعیین ایدیان وقتده مکتبه کلجک و عینی ساعتده عودت
ایده چکلردر . شوقدرکه آنا قسمنده درس لر بکر میشر دقیقه دن زیاده
دوام ایتمه چک ، و هر بکر می دقیقه درسی بکر می دقیقه تنفس ، حرکت بدنیہ ،
اوبون ، موسیقی ... کی تربیلر تعقیب ایده چکلدر . آنا مکتبلرینک
تشکیلات و اساساتی حقدنه مفصل معلومات تعلیمات نامده مندرجدر .

آنا مکتبلرینه مخصوص مفردات

مصاحبات اهلر قیہ

بومکتبلرده یاییلاجتی اخلاقی مصاحبلر ؛ عقل و محاکمہ ای ابقاطدن

Ek: 4

درس مفرداتنک اناث مکاتب ابتدائیه سنه صورت
تطبیقته دأر ایضاحات

ذکور مکاتب ابتدائیه سنه مخصوص مفردات پروغرامی اناث
مکاتب ابتدائیه سنده دخی تطبیق اولنور . شوقدرکه مختلف درس لر
آراسنده قادینلرک خصوصیت احوالی نظر دقتہ آلهرق آکا کوره
تعدیلات و تلقینات اجرا ایدیبلر . مثلاً مصاحبات اخلاقیه و مدنیہ ده
قادینلرده عائله محبت و شفقتی تمیہ ، تصرف و اداره حسن قویہ
ایده چک ، اولنورده فکر ترتیب و انتظامی تأمین ایلیه چک صورتده
اداره کلام ایدیبلر .

اشیا درس لری آرسنده بالخاصه اداره بیتیه به تعلق ایدن جهتله
اعتنا اولنور .

معلومات دینیہ درس لرنده تمایز ، اوروج و حج کی مباحث دینیہ ده
قادینلرہ عائله اولان جهتله ایضاح ایدیبلر . بوندن باشقه صنفده وجه
شرعی اوزره رضاع حقدنه معلومات مختصره و بریلر .

تاریخ درس لرنده مشاهیر رجالدن بحث ایدلکه برابر اسلام و عثمانی
مشاهیر نسوانندن : حضرت آمنه ، حضرت خدیجہ الکبری ،
حضرت فاطمه الزهراء ، حضرت عائشه صدیقہ ، امهات المؤمنین حضرت عائشہ ،
ذات النطاقین (اسماء بنت ابی بکر) ، ام جعفر زبیده ، فاطمه بنت
عبدالمک (حضرت عمر بن عبدالعزیزک حلیه سی) ، عباسه بنت المهدی
(هارون الرشیدک همشیره سی) ، عائشه (ابو عبدالله الصغیرک والدہ سی) ،
فاطمه الفقیهه ، رابعه عدویه ، مال خاتون ، نیلوفر خاتون ، خیمه
آنا ، مهر ماه سلطان ، جوری قافه ، سیواستول سفری

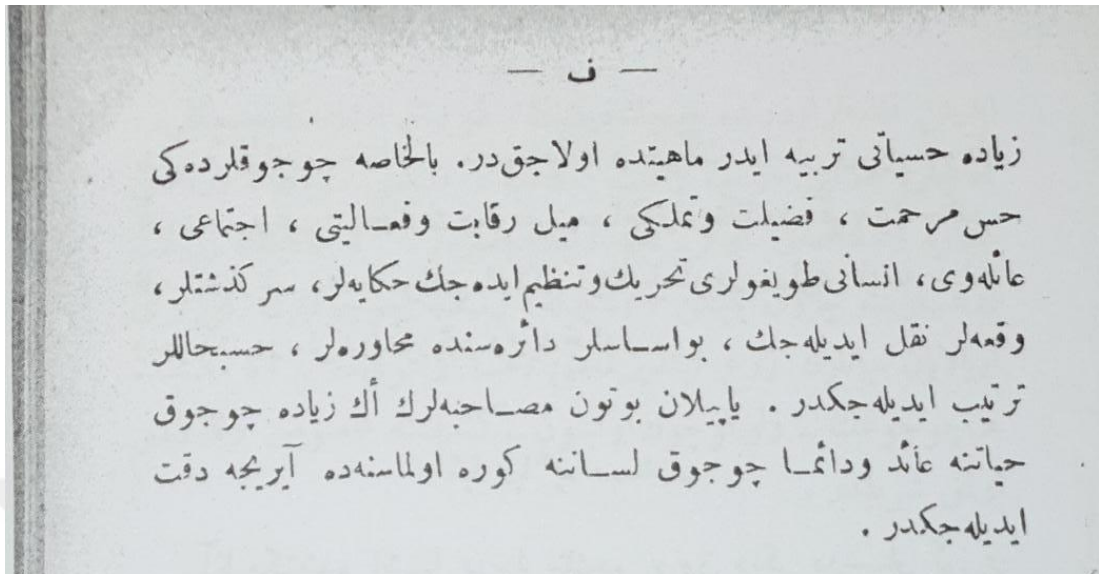
Ek 5:

— ت —
قهرمانلارندن قره فاطمه ، ۱۳۹۲ قره طاغ محاربه سنده فوق العاده يارارلق
كوسترن بوشناق شريفه خانم ، كچن طرابلس غرب محاربه سنده ابراز
بسالت ايدن مبروكه خانم كچي قادينلرك و بالخاصه مکتبک بولنديني يرلرده
يتشمش ، اثر براقش بويوك نسوانك منقبه لري آكلاتيپير .
أل ايشلري درسي بالخاصه آتيده كي مفردات وجهله تعليم اولنوره .

Ek 6:

قىز مکتبلىرينه مخصوص أل ايشلري
دوره اولي
برنجي صنف (هفته ده ايكي درس)
اركان مکتبلىرينه مخصوص مفرداتك عين دوره و صنفنده تطبيق
ايديلان ايشلري مختصراً ياديريله جق ، فضله اوله رق قيزلره آتيده كي
مواد كوستريله جك در :
۱ — اورمه ايشلري : اورمه اصولنك اعمالى قولاي اشيايه
تطبيق .
۲ — حساب ايشلري : اتامين اوزرينه آتسيقه ، دوز ، آژور ،
صاني ايله صارمه ، مارقه ، قولاي شكللر ياييق .
۳ — صارمه ايشلري : پاتيسقه كي قماشلر اوزرينه فيستو اعمالى .
۴ — ابتدائى ديكيش ايشلري : چيرپمه و باصديرمه اصوللاري ،
وبواصوللارك اعمالى قولاي اشيايه تطبيق .
ايكنجى صنف (هفته ده ايكي درس)
اركان مکتبلىرينه مخصوص مفرداتك عين دوره و صنفنده تطبيق

Ek 7:

Ek 8:

